

1901

ԹԻԻ ԺԱ. և ԺԲ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ և ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՏԱՐԻ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷԶՄԻՆԻՍԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղուածք է կոնդալաց Վեհափառ
Հայրապետի 477

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

2. Քրիստոնէութեան լսելութիւնը . . . 482
3. Էին կտակարանի մնայուն նշանակու-
թիւնը եր. ս. 485

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

4. Ռուսաց և Կաթոլիկ եկեղեցիներ . 491
5. Հրէական հարցը անցեալ տարուայ ըն-
թացքում . (Թարգմ. Եղ. ս.) 495
6. «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ Կ. Վ. 498
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ . 499
7. ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ 500

8. Հրաժեշտ Ամերիկայից (Պարբարի) Ս. Մ. 507
9. Մի հարեանցի նկատողութիւն Կ. Վ. 513
10. Հայր Ղևոնդ Ալիշան . Կ. Վ. 515
11. Նկատողութիւններ Աղաթանգեղոսի և
Փաւստոսի մասին Յ. Թոփչեան. 516
12. «Արարատ» ամսագրի խմբագրութեան
ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ 525

- ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ — ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻ
13. Քրիստոսի մարգարէական պաշտօնը
. (Թարգմ. Մ.) 526

- ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.
14. Ղաղար Փարպեցու ձեռագրերը, Գա-
. լուստ Տէր Մկրտչեան. 542
15. Յանկ Նիթոց 1901 թ. «Արարատ» . 550
16. Ստացուած գրքեր

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԱԿԵՐ

- 1) Գերմանիայի հայ ուսանողութիւնը, Գ.
Մելիք-Կարապետեան (Աղբիւր և Տա-
րադի հրատ. № 61), Թիֆլիս, 1901.
(գինն է 20 կ.)
2) Կեղծաւոր դար, Մանանդացա (Թարգմ.
Մ. վ.) Աղէքսանդրապոլ, 1901 (գինն է
25 կ.)
3) Երկրադործական անհրաժեշտ գիտելիք-
ների փոխ. Գ. Ղաղարեան. Վաղարշա-
պատ, 1901 (գինն է 50 կ.)
4) Մի մանկան հոգու պատմութիւն, վէպիկ
ոչ մանուկների համար, Մարիա Կորեյի

- (Թարգմ. Տ. վ.), Վաղարշապատ, 1902
(գինը 1 ռ.)
5) Տեղեկագիր (Արցախի Հայոց Հոգեւոր Թեմ.
դպրանոցի) 1900/1901 ուսումն. տար-
ուայ, տեսուչ Բենիկ վարդապետ, Թիֆ-
լիս, 1901:
6) Տեղեկագիր հարկերամայ յարկերի Ս.
Լուս. աղգ. հիւանդանոցին Զմիւռնիոյ
1801—1901. Զմիւռնիա, 1901:
7) Основные черты растительного мира на
Кавказѣ, съ 5 рисунками, Г. И. Радде
(записки Кавк. отдѣла Имп. Русскаго
геогр. общества, книжка XXII, вып. 3-й).
Тифлисъ, 1901.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. Է. ԶՄԻԱԾՆԻ.

ՌՅԺ. ԼԵ. ՏԵՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԺԱ. 4. ԺԲ.-ԲԴ

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 4 ԳԵԿՏԵՐԻ. 1901 Թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Дозволено цензурою 22 Января 1902 г. Г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Դեր. Տ. Յուսիկ եպիսկոպոսի, ընդ որում՝ յղեցաւ պայմանագիր շահարործման կալուածոյն Մարցայ, ի կռել պայման ընդ զիւղատնտես պ. Շահպաղեանի. թ. 1066:

— Յանուն Կոնսիստ. Արցախայ, որով ազատ կացուցան ի պատժոց միարանք Մեղրեցւոյ եկեղեցւոյն Շուշոյ՝ Մինաս և Խորէն քահանայք. թ. 1068:

— Յանուն Տ. Տրիփոն վարդապետի, որով կարգեցաւ ի վանահայր ս. Ստեփաննոս վանուց Դարաշամբի որ ի Պարսկաստան. թ. 1074:

— Յանուն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով պատուիրեցաւ թոյլատրել Կոմիտաս քահ. ի Քարվանսարայ գեղջ պաշտել զքահանայութիւն իւր. թ. 1093:

— Յանուն Հոգաբարձութեան պարսնոցին Նրեանայ, որով կարգեցաւ ի պաշտօնակատար Տեսչի զպրանոցին պ. Սարգիս Տ. Դաւրիէլեան. թ. 1102:

— Յանուն Տ. Դէորդ Տ. վարդապետի Նալբանդեան, որով կարգեցաւ ի վանահայր ս. Թադէոս Առաքելոյ վանուցն Արտաղու. թ. 1104:

— Յանուն Բարձր. Տ. Տեսչի Հոգեոր ձեմարանի Մայր Աթոռոյ, որով պատուիրեցաւ ընդունել զքննեալ աշակերտս ի Հոգեոր ձեմարան Մ. Աթոռոյ. թ. 1107:

— Յանուն Տ. Մկրտչ ա. քահ. ի Առաջնորդական Տեղապահին Դավրիժոյ, յաղագս

պաշտպանելոյ զգատ Եկատերինեայ Աթոյեան Տփլիսեցւոյ ընդ ձեռն Հիւպատոսարանին Ռուսաց, որ ի Դավրէժ. թ. 1122:

— Յանուն Միացեալ ընկերութեանց Հայուհեաց Ատրպատականի և Դավրիժոյ, որով հաստատեցաւ միացեալ ընկերութիւնն. թ. 1123:

— Յանուն միարանից Մ. Աթոռոյ Դեր. Տ. Արիստակէս արքեպիսկոպոսի Դաւթեան, Տ. Յովհաննէս եպիսկ. Շիրակունւոյ և բարեշնորհ վարդապետացն Միխիթարայ, Կարապետի և Նդիշէի և միարան Դաւրասո Տ. Մկրտչեանի, որք ընտրեցան ի Յանձնաժողով շինութեան նոր վեհարանի ս. Էջմիածնի. թ. 1125:

— Յանուն Սինօղի ս. Էջմիածնի, որով յաճեցաւ ի տնօրինութիւն նորին զործ պսակալութեան եղիպատցի ոռուսահայտակ Պետրոս Հապիպ բէյի ժօրժ ընդ կնոջ նորա Յօրթինէի. թ. 1127:

— Յանուն զործակալ Տ. Սրսէն վարդապետի և երկուց երեցփոխանաց եկեղեցեաց Բագուայ, յաղագս յատկացուցանելոյ ի տարին 700 ռուբլի յեկեղեցական դումարաց ի թոշակ շնորհ. Ներսէս սարկաւադի միարանի Մ. Աթոռոյ. թ. 1136:

— Ընդհանրական յանուն ժողովրդեան թեմին Ատրպատականի զհաստատութենէ Բարձր. Տ. Նդիշէ Տ. վարդապետի յատաջնորդ թեմին. թ. 1143:

— Յանուն Դեր. Տ. Թեմակալին Բեսարաբիոյ Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, որով պատուիրեցաւ առնուլ զամենայն հաշիւս և զզործըս կալուածոցն Քիշնէի ի Տ. Տիւրայր վարդապետի, և զալ վերջնոյս ի Մ. Աթոռոյ. թ. 1190:

— Յանուն Բարեշնորհ Տ. Մամբրէ վար-

դապետի, յաղագս յանձնելոյ Տ. Մարտիրոս աւագ քահ. ի զամենայն դոյս և զհաշիւս վանուցն Հառիճոյ և մեկնելոյ ի Տփլիս. թ. 1195:

— Յանուէն Գեր. Առաջնորդին հայոց Ամերիկայի, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն Զմիւռնիացի Սարգսի Յովասափեան ընդ Ովսանայ կնոջ նորա, զրկելով զայրն յիրաւանց վերստին ամուսնութեան իբրեւ զմեղաւոր՝ ըստ ցուցման Գեր. Տ. Թեմակալին Զմիւռնիոյ Մելքիսեդէկ եպիսկոպոսի. թ. 1234:

— Յանուէն Կոնսիստ. Արցախայ, որով պատուիրեցաւ վաւերական համարել զպսակն Շուշեցի Լեւոնի Խարախանեան ընդ Սաթիկայ Դանիէլեանց. թ. 1262:

— Յանուէն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով թոյլատրեցաւ Տիկին Բօրնիսլաւի Օստրովսկոյ մտանել յերկրորդ ամուսնութիւն. թ. 1285:

— Յանուէն Արժ. Տ. Գիւտ. ա. քահ. ի Աղանեան, որով յանձն եղև նմա քննել զգործ պսակալուծութեան Աղէքսանդրի Բէհրութեան Շէրիմիլիեանց. թ. 1288:

— Յանուէն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով թոյլատրեցաւ ժառանգաց դերդաստանին Զաղէթեանց թաղել ի դաւթի եկեղեցոյն կառուցելոյ ծախիւք իւրեանց ի Վաղախ. թ. 1293:

— Յանուէն Բարեշնորհ. Տ. Արսէն վարդապետի՝ գործակալի, և պ. պ. Երեցփոխանաց երկուց եկեղեցեաց Բազուայ, յաղագս տալոյ ի տարին 500 ռուբլի թոշակ ուսանող Գէորգայ Կարապետեան. թ. 1353:

— Յանուէն Հոգ. Կառավարութեան Կարուց, որով պատուիրեցաւ թոյլատրել պսակել յերկրորդ նուագ զտաճկահայտակ Մելիքն Սահակեան, ի պատճառս ուրացութեան առաջին կնոջ նորա զհաւան քրիստոնէական և յարելոյ ի մահմեականութիւն. թ. 1379:

— Յանուէն Կոնսիստ. Շամախոյ, որով հրամայեցաւ զոհացուցանել զոմանս ի քահանայից Բազուայ յաւելմամբ ծխոց. թ. 1381:

— Յանուէն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով որոշեցաւ ոռճիկ Բարեշն. Տ. Գարեգին վարդապետի ի տարին 1400 ռուբլի թ. 1384:

— Յանուէն Կոնսիստ. Շամախոյ, որով պատուիրեցաւ վաւերական համարել զպսակն Լեւոնի Մանուէլեանց ընդ Սանդիսոյ Կարճա-

բաղուկեանց. թ. 1395:

— Յանուէն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով հրամայեցաւ թոյլատրել պատժեալ Զաքարիայ քահանայի առնել քահանայադործութիւն, բաւ համարելով զհնգետասանամեայ ապաշխարութիւն նորա. թ. 1418:

— Յանուէն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով պատուիրեցաւ թողուլ ընդ հոգեւոր աւագութեամբ վանուցն Հաղարծնոյ զԴիլիջան, զՊօղոսըիլիսայ, զԶարիսէչ և զԳօշ Մխիթար զիւրօրայս՝ իբրեւ զվիճակ վանուցն Հաղարծնի. թ. 1431:

— Յանուէն Առաջն. Խորհրդարանին Նոր Զուղայու զկարգմանէ Գեր. Տ. Սահակ եպս. ի Այվասեան ի թեմակալ վիճակին. թ. 1436:

— Ընդհանրական յանուէն Հայ Ժողովրդեան Պարսկաստանի և Հնդկաստանի, որով յայտնեցաւ զկարգմանէ Գեր. Տ. Սահակ Արքեպիսկոպոսի Այվասեան ի թեմակալ վիճակին, և ու զՀնորհելոյն նմա զբարձր պատիւ արքեպիսկոպոսութեան. թ. 1438:

— Յանուէն Տ. Կիւրեղ վարդապետի Փոխանորդին Կարուց, որով լուծեալ համարելով զպսակն Տաճկահայտակ Կիւրդի Մատուկեան ընդ կնոջ նորա Գիւլիզարի ի պատճառս քսան և մի ամեայ բացակայութեան առն՝ ըստ ցուցման օրագրոց և Մինօղի, արտօնէ կնոջն զվերստին ամուսնութիւն. թ. 1439:

— Յանուէն Գեր. Տ. Սարգիս եպս. ի վանահօր Սեանայ, որով պատուիրեցաւ ձեռնադրել ի քահանայ զՄկրտիչն Տ. Թադէոսեան ի հովիւ հայ Ժողովրդեան, որք բնակին սկսեալ ի Վարօնէժ կոյարանէ ցԿամիլիսի, և ի Քիւղօրայս. թ. 1464:

— Յանուէն վիճ. Կոնսիստ. Բեսարաբիոյ, որով պատուիրեցաւ թոյլատրել պսակել զՍերովբն Միրաքեան ընդ ապօրինի կենակցին իւրոյ Եղիսարեթի Փարսաղանեանց, յորոց ծընեալ են հինգ զաւակունք. թ. 1488:

— Յանուէն Գեր. Տ. Թեմակալին Եզիպոսի Յովսէփ եպս. ի Այվաղեանց, յաղագս առնելոյ բացատրութիւն ի Տիկին Ս. Բուսիկէ Քէմհաճեան զգործոյ պսակալուծութեան նորա. թ. 1492:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքի հայոց Թուրքիոյ Տ. Մաղաքեայ Արքեպիսկոպոսի, որով

յանձնարարեցաւ ստուգել զբողոքն Ներսէս անուն աղգայնոյ զկնոջէն իւրմէ, և եթէ ճշմարիտ իցէ՝ թոյլատրել առն մտանել ի նոր ամուսնութիւն: լուծեալ համարելով զպսակն նորա ընդ անառակ կնոջն. թ. 1426:

— Յանուէն Դեր. Տ. Փոխ. Թեմակալին Երևանայ Սուքիաս Արքեպիսկոպոսի, որով պատուիրեցաւ հրաւիրել ի պաշտօն հոգաբարձութեան զանձնափոխանորդս՝ ի տեղի հրաժարեալ հոգաբարձուաց Հոգևոր դպրանոցին Երևանայ. թ. 1504:

— Յանուէն Դեր. Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոսի, որով յայանեցաւ զկարգմանէ Տիրայր վարդապետի ի փոխանորդ վիճակին Աղէքսանդրապոլու. թ. 1514:

— Յանուէն Բարեշն. Տ. Տիրայր վարդապետի, Փոխանորդին Աղէքսանդրապոլու, որով պատուիրեցաւ վերստին քննել զգործ պատկալուծութեան Արքահամու Շէկիրեան Աղէքսանդրապոլոցոյ ընդ կնոջ նորա Տիրուհոյ. թ. 1520:

— Յանուէն Բարեշն. Տ. Սահակ վարդապետի Բաղդասարեան, որով կարգեցաւ ի վանահայր ս. Թովմայ Առաքելոյ վանուցն Ագուլեաց. թ. 1533:

— Յանուէն Բարեշն. Տ. Գարեգին վարդապետի, որով պատուիրեցաւ հսկել ի վերայ դասատուութեան կրօնի հայ մանկուոյն ի պետական ուսումնարանս Տփլսեաց. թ. 1556:

— Յանուէն Բարձր. Տ. Թեմակալին Ատըրպատականի Նդիշէ Տ. վարդապետի, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն Արեգնազանի Մովսիսեան Փայաջուկ գեղջ Սալմաստայ ընդ անյայտացեալ առն նորա Սահակայ Սարգսեան և զրկեցաւ վերջինս յիրաւանց վերստին ամուսնութեան, ըստ վկայութեան նախկին թեմակալ Դեր. Տ. Սահակ եպս. ի. թ. 1558:

— Յանուէն Օգնականի Տեսչի Հոգևոր ճեմարանին Մ. Աթոռոյ՝ Բարեշնորհ Տ. Յուսիկ վարդապետի, որով կարգեցաւ ի մատենադարանապետ Մ. Աթոռոյ. թ. 1562:

— Յանուէն Հոգ. կառավարութեան Կարուց, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն Պարսկահայտասի Մարտիրոսի Ստեփաննոսեան ընդ պոռնիկ կնոջ նորա Աննայի Խաչատրեան և թոյլատրեցաւ առն մտանել ի նոր ամուսնու-

թիւն: ըստ ցուցման վիճակ. Ատենին Աստրախանայ և օրագրոց Սինօղի ս. Էջմիածնի. թ. 1564:

— Յանուէն վիճ. Կոնսիստ. Երևանայ, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն տաճկահայտասի Մարտիրոսի Կիրակոսեան ընդ կնոջ նորա Մարիամու Մանուկեան՝ զրկելով զկինն յիրաւանց վերստին ամուսնութեան, ըստ ցուցման օրագրոց Սինօղի ս. Էջմիածնի. թ. 1565:

— Յանուէն Կոնսիստ. Վրաստանի, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն տաճկահայտասի Բաղդասարայ Տ. Յովսէփեան ընդ պոռնիկ կնոջ նորա Վարսենիկի Մկրտչեան՝ զրկելով զկինն յիրաւանց վերստին ամուսնութեան, ըստ ցուցման օրագրոց Սինօղի ս. Էջմիածնի. թ. 1567:

— Յանուէն Դեր. Տ. Թեմակալին Զմիւռնիոյ Մելքիսեդէկ Եպիսկոպոսի, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն Բժիշկ Ստեփանայ Թոքաթեան ընդ կնոջ նորա Մարիամու, զրկելով զերկոսեանս ևս յիրաւանց վերստին ամուսնութեան, իբրեւ զմեղապարտ՝ ըստ ցուցման Դեր. Տ. Թեմակալին. թ. 1569:

— Յանուէն Հոգաբարձութեան Ներսիսեան դպրանոցին, յաղագս տալոյ կենսաթոշակ բաղմամբայ ուսուցչի դպրանոցին պ. Գէորգայ Բարխուդարեան՝ ի տարին ոչ թէ 360 բուբլի, այլ վեց հարիւր բուբլի. թ. 1570:

— Յանուէն Տ. Խոսրով վարդապետի Փիլթակեան, որով կարգեցաւ ի վանահայր վանուցն Հաղարծնոյ. թ. 1577:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքին Հայոց Թուրքիոյ Տ. Մաղաբեայ Արքեպիսկոպոսի, որով լուծեալ համարեցաւ պսակն Յովհաննու Պարոնիկեան ընդ պոռնիկ կնոջն նորա Մաքրուհոյ՝ զրկելով զվերջինս յիրաւանց վերստին ամուսնութեան. թ. 1587:

— Յանուէն գործակալին Բաղուայ Բարեշն. Տ. Արսէն վարդապետի, որով թոյլատրեցաւ նմա ծախսել յեկեղեցական եկամտից ի տարին 4800 բուբ. ի թոշակ երգեցիկ եկեղեցական խմբի. թ. 1674:

— Յանուէն վանահօր վանուցն Տաթևու Տ. Ներսէս վարդապետի, յաղագս ընդունելոյ ի միաբան զՏ. Խորէն արեղայ. թ. 1680:

— Յանուէն Սինօղի ս. Էջմիածնի, որով պատուիրի բաժանել զպսակադրամս վիճակին

Երևանայ ընդ երկու դասակարգս՝ ի հարուստ ի միջակ և յաղքատ. թ. 1682:

— Յանուն Գեր. Տ. Մաղաքեայ Եպիսկոպոսի Տէրունեան, որով թոյլատրեցաւ նմա գնալ ի Տփլիս և անտի յարաասհման ի բժշկի. թ. 1920:

— Յանուն վարչութեան Տպարանի Մայր Աթոռոյ, որով պատուիրեցաւ տալ եկեղեցական ինչ ինչ գրեանս վանն աղքատ զիւղօրէից և. Զուգայու ի Պարսկաստան. թ. 1934:

— Յանուն պ. Մեխակայ Գ. Գոմնաղեանց Գանձակեցոյ, որով կարգեցաւ ի գանձապետ գանձանակադրամոց ս. Էջմիածնի, որ յեկեղեցիս Գանձակայ. թ. 1949:

— Յանուն Բարեկրօն Տ. Մեսրոպ քահանայի Մէլեան, որով պատուիրեցաւ յայանել տաճկահայտակ Մինասայ Երկանեան, եթէ պատին նորա ընդ պոռնիկ կնոջն լուծեալ է և թոյլատրեալ նմա մասնել յերկրորդ ամուսնութիւն. թ. 1966:

— Յանուն բարեսէր ազգայնոց Եւրոպիոյ և կողմանցն Տաճկաստանի սակս օժանդակութեան նորոգ կառուցանելի հայ եկեղեցւոյն, որ յԱթէնք քաղաքի. թ. 1967:

— Յանուն Գեր. Տ. Թեմակալին Պարսկ. և Հնդկաստանի Սահակ արքեպիսկոպոսի, որով արտօնեցաւ նմա թոյլատրել զպսակս Է. աստիճանի ազգակցութեանց և Ե. աստիճանի խնամութեանց. թ. 1980:

— Յանուն նոյն Թեմակալի, որով լուծեալ համարեցաւ պատին Շուշեցի Յովսէփայ Յովհաննիսեան ընդ կնոջ նորա Իւղարբի վարդանեան, յաղաքս զատապարտեալ դոլոյ առն տասնամեայ ժամանակաւ ի տաժանակիր աշխատանս՝ ի պատճառս դողութեան և մարդասպանութեան, յիսս ոռոսական Կայսերական բանկին Թեհրանայ, արտօնելով կնոջն զվերըստին ամուսնութիւն. թ. 1981:

— Յանուն Կոնսիստ. վրաստանի, որով պատուիրեցաւ տալ վեցամեայ ժամանակ նախկին երեցփոխի Քամոյեանց եկեղեցւոյ Տփլիսայ պ. Զալալեանցի՝ ի վճարել յընթացս այդ ժամանակի զպարտիս իւր. թ. 1982:

— Յանուն Միաբանի Մ. Աթոռոյ Դպիր Գալստի Տ. Մկրտչեան, որով կարգեցաւ ի պատասխանատու խմբագիր «Արարատ» ամսագրոյ

Մայր Աթոռոյ ի 1-էն Յունուարի 1902 ամի: թ. 1988:

— Յանուն վանակ. Կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով յայանեցաւ զկարգմանէ Բարեհն. Տ. Յովհաննէս վարդապետի Դպիր վարդանեան ի վանահայր վանուց Շողակաթի, և Տ. Բաղդասար վարդապետի Բայրադտարեան ի վանահայր ս. Կարապետ վանուցն Զանճըւոյ. թ. 2036:

— Յանուն Փոխանորդին Աղէքս. Տ. Տիրայր վարդապետի, որով յայանեցաւ զլուծմանէ պսակի Արրահամու Շէկիրեան ընդ մեղապարա կնոջ նորա Տիրուհւոյ՝ թոյլատրելով առն մասնել յերկրորդ ամուսնութիւն. թ. 2053:

Հայրապետական պարգեւք.

Շնորհեցան լանջախաչք տկանակուսք Հոգեհնորհ վարդապետաց՝ վանահօր Նախավկայի վանուց Տ. Տրիփոն վարդապետի, վանահօր ս. Թադէոս Առաքելոյ վանուց Տ. Գէորգ Տ. վարդապետի, Փոխանորդին և. Նախիջևանի Տ. Մուշէ վարդապետի և Արժանապատիւ առաք. քահանայից՝ Տ. Արսենի Բաղրատունւոյ և Տ. Ստեփաննոսի Սամուէլեանց. թ. 1103, 1105, 1337, 1354 և 1384:

— Շնորհեցաւ կոչումն առաք. քահանայութեան հարց քահայ. Տ. Յովհաննիսի Մարտիրոսեան, Տ. Աբելի Սուբխասեան, Տ. Ղևոնդի Աթանասեան, Տ. Վահանայ վաչէեան, Տ. Մինասայ Տ. Պետրոսեան, Տ. Խորենայ Գալլատեան, Տ. Եղիշէի Գեղամեան, Տ. Գրիգորի Մատինեան և Տ. Սիմէոնի Զմէլեան. թ. 1274, 1277, 1309, 1310, 1311, 1325, 1348, 1383, և 1421:

— Ընկալան զարտօնութիւն կրելոյ զկամիլակայս հարց քահանայք՝ Տ. Գալուստ Աբուլեան, Տ. Սահակ Խախանեան, Տ. Ներսէս Տ. Խաչատրեան, Տ. Վահան Մամիկոնեան, Տ. Գարեգին Ղուկասեան, Տ. Մեսրոպ Ոսկանեան, Տ. Արսէն Մանդակունի, Տ. Գրիգորիս Երզնկեան, Տ. Գրիգորիս Մատինեան, Տ. Շմաւոն Բարսեղեան, Տ. Գէորգ Մեհրաբեան, Տ. Յովսէփ Աբուլեան. թ. 1276, 1302, 1305, 1326, 1328, 1331, 1342, 1343, 1344 1346 և 1347:

Շնորհեցան Կոնդակք քահանայական

լանջախաչից յանուն հարց քահանայից Տ. Գէորգայ Օղեան, Տ. Յովհաննիսի Իւղբաշեան, Տ. Վարդանայ Տ. Ղևոնդեան, Տ. Եղիշէի Տ. Աստուածատրեան, Տ. Յուսկայ Վէրդեան, Տ. Սահակայ Տ. Մինասեան, Տ. Յովսէփայ Ասիւծեան, Տ. Գէորգայ Արշակունց, Տ. Ղևոնդի Մէհրապեան, Տ. Գէորգայ Տ. Սարգսեան, Տ. Կարապետի Շահվերդեան, Տ. Խորենայ Խանզատեան, Տ. Կորիւնի Պանջուլեան, Տ. Ստեփաննոսի Տ. Ստեփանեան, Տ. Խաչատրոյ Փանեան, Տ. Աղէքսանդրի Աբրահամեան, Տ. Գէորգայ Աւագեան, Տ. Բարսղի Տ. Բարսեղեան, Տ. Մկրտչի Արշակունց, Տ. Սարգսի Տ. Մարկոսեան, Տ. Անդրէասայ Արշակունց, Տ. Պետկ քահանայի Յակովբանեան, Տ. Յովհաննէս քահ. Նաւթիկեան, և Տ. Անանիա քահ. Նիրակունց. թ. 1184, 1186, 1198, 1254, 1245, 1246, 1247, 1259, 1306, 1307, 1308:

Հայրապետական շնորհակալիք և գոհունակութիւնք.

Կոնդակ օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Գրիգորի Զալիսուշեան, յաղագս աշխատութեան նորա ի գործ կառուցման արձանի աղգային բանաստեղծին Ռափայելի Պատկանեան. թ. 1171:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին Եղիսաբեթի Սուլիանեանց, յաղագս նուիրաբերութեան նորա 400 բուրլեաց ի տրամադրութիւն Վհ. Հայրապետի. թ. 1192:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Արթ. Տ. Ստեփաննոս քահանայի Բալեան, յաղագս ջանից նորա ի գործ կրթութեան զիւղական ժողովրդեան. թ. 124:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան յանուն պ. խմբագրի «Համալսարան» հանդիսի Միսաքայ Բաղդասարեան. թ. 1301:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Յովհաննիսի Նաղարէթեան՝ երեցփոխանի եկեղեցւոյն Օրհնէի, որ օժանդակեաց ծախուց ուսման ուրարակիր Մեսրոպայ Արովեան, միաբանի Մ. Աթուոյ. 1332:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Մակարայ Թերզեան, յաղագս նուիրաբերութեան նորա ի սեփական գեանոյ իւրոյ ի պէտս կառուցման հայ եկեղեցւոյ ի Մայքոյ. թ. 1386:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան յանուն Հայուհեաց բարեգործական ընկերութեան Ասխաբատու, որոյ ընտրեալ էր զՆորին Ս. Օծութիւն ի հովանաւոր ընկերութեան իւրեանց. թ. 1387:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան յանուն պ. Վարդերեսի Ախչեանց, երեցփոխանի ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Ն. Նախիջևանի, յաղագս բաղմամեայ հաւատարիմ ծառայութեան նորա Տանն Աստուծոյ. թ. 1396:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Բժ. Կարապետի Փաշայեան, յաղագս ջանից նորա ի կազմութիւն հակալքօլական ընկերութեան ի Դավրէթ. թ. 1347:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան յանուն բարեհաջակ Ռեթէոսի Բէրբէրեան, հիմնադրի Բէրբէրեան վարժարանի Կ. Պոլսոյ՝ վասն յորեկինի քսան և հինգ ամեայ ուսուցչութեան նորա. թ. 1498:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան պ. Գարեգին Մեծատուրեան, խմբագրի «Դուխան» հանդիսի. թ. 1561:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Ատենապետի Հոգաբարձութեան եկեղեցւոյն Հայոց Սուչավա քաղաքի՝ աղնուազարմ Ասպետ Վարդերեսի Կարապետեան Փօն Բրունգուլ, յաղագս բաղմամեայ վաստակոց նորին յաղգային և եկեղեցական գործս. թ. 1649:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն երկից եղբարց Մելիք Ազարեանց, Եղիվարդ գիւղացւոց Սիւնեաց, յաղագս նուիրաբերութեան նոցա Հոգ. Ճեմարանի Մ. Աթուոյ. թ. 1661:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Մկրտչի Աղաջանեան Փանոսեանց Ն. Բայալիտցւոյ, յաղագս յիսնամեայ ծառայութեան նորա յեկեղեցիս քաղաքին, պաշտամամբ դպրութեան. թ. 1663:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Մարտիրոսի Գրիգորեան Զայցեան, յաղագս նուիրաբերութեան նորա ս. Խաչ վանուց հին Խրիմու. թ. 1676:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Տիկին Վառվառեայ Փանանեան, յազազա իրադործման կտակին, որ յանուն հանգուցեալ առն իւրոյ. թ. 1748:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Նիկողայոսի մահա. Գուրգուլեան Նախիջևանցւոյ, յազազա նուիրաբերութեան նորա մատենադարանի Հոգ. Ճեմարանի Մայր Աթոռոյ ի յիշատակ հանգուցեալ հօր իւրոյ. թ. 1452:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Մովսիսի Թաւրիզեանց Ասարախանցւոյ, յազազա նուիրաբերելոյ նորա զմի տոմս խաղարկութեան Ա. կարգի յանուն Հոգ. Ճեմարանի Մ. Աթոռոյ. թ. 1958:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն Շուշեցի պ. Իսահակայ Թաղեսեան, յազազա երկարամեայ պաշտօնավարութեան նորա իրրե հոգարարձու և նուիրաատու թեմական դպրանոցի տեղւոյն. թ. 1964:

— Օրհնութեան և քաջակերութեան յանուն պ. Սարգսի Իւղրաշեանց Շուշեցւոյ, որով հրաւիրեցաւ ի պաշտօն Հոգարարձութեան դպրանոցին Շուշեւոյ. թ. 1965:

— Շնորհաւորական յանուն երկոյ միաբանից Կիլիկիոյ Գեր. Տ. Մկրտիչ Նպիսկոպոսի Վեհապետեան, Արքահամ Նպիսկոպոսի Մամիկոնեան և Բարեշն. Ներսէս փարգապետի Դանիէլեան, որ ի Կ. Պոլիս, յազազա բարեյաջող ընտրութեան Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ յանձին Գեր. Տ. Գեորգ Նպիսկոպոսի երկցեան. թ. 1991:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ԻՍԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գ.

Ի՞նչ է քարոզել Քրիստոս.

Ի՞նչ քարոզութիւնը սկսեց Փրկիչն այն կէտից, ուր կանգ էր առել Յովհաննէս

Մկրտիչը: Երբ նա հրապարակ ելաւ, ամիսներ առաջ Յորդանանի ափերին մի մեծ շարժում էր սկսուել. հրեայ ժողովուրդը գունտագունտ այնտեղ էր գլխում՝ նոր մարգարէի քարոզը լսելու: Նորա լսածը նոր բան չէր. «Աստուծոյ արքայութիւնը մօտեցել է» — քանի քանի մարգարէներ այդպէս ասել, անցել դնացել էին, և խոստացուած արքայութիւնը չկար ու չկար. մեսիաւներ նոյն իսկ յայտնուել էին վերջին ժամանակ, որոնք արդէն եկած էին համարում արքայութիւնը և իրենք իրրե բերողը ներկայանում: Բայց մինչ դարաւոր ստրկութեան շղթաների տակ հեծող խեղճ մոլեռանդ ժողովուրդը սպասում էր, թէ ահա նոքա երկնքից զօրքեր կիջեցնեն, մի ակնթարթութեամբ կխորտակեն տիեզերասասան Հռոմի զօրութիւնը, Սիրնի բարձունքի վերայ Դաւթի դահը կհաստատեն, և Իսրայէլի հին փառքը հաղարապատիկ աւելի պերճութեամբ կվերականգնի, շուրջն ամբողջ երկիրը կծաղկի, մեզր ու կաթ կըղխէ, երանութեան հովիտ կըսանայ Աբրահամի որդւոց համար՝ հռոմայեցի զինուորները դալիս էին, նիզակի ծայր հանում կամ դէպի բանա ու կախաղան տանում կարծեցեալ ողորմելի մեծիաներին, ու ոսկի երազները յօդս էին ցնդում: Եւ սակայն զուր տեղը չէր այդ ժողովուրդը բռնու փափաղով Յովհաննէսի շուրջը խմբուում, այո, նա հին քարոզն էր կրկնում, բայց որչափ տարբեր ոգւով ու եղանակաւ, քան միւս իւր ժամանակի բաղձալիսի քարոզիչները: Նորա արտաքին երևոյթն ևս վիպայում էր, որ նա տարբեր մարդ էր. առաջին մեծ մարգարէի՝ Եղիայի, նման անապատում էր նա ապրում և անապատից ստանում իւր սնունդն ու հագուստը, մարդկային հասարակութիւնից ոչ մի սպասելիք չունէր՝ չէր էլ կամենում որևէ բանով պարտական մնալ սորան: Իսկ երբ ելնում էր մարդոց առաջ և բաց էր անում բերանը երկնաւոր թաղաւորի պատգամները, յայտնելու համար՝ ծանր մուրճի հարուածների պէս էին ընկնում նորա խօսքերը ունկնդիրների կրծքի վերայ, ինչպէս կրակ այրում

առջորում նոցա ներսը, և նորա զգում էին, որ մի ճշմարիտ մարդարէ է խօսում իրենց հետ՝ մի մարդարէ հոգեով և զօրութեամբ Եղիայի, հին Իսրայէլի այն իսկապէս առաւանդաւոր մարդարէներից մէկը։ Զարթել էր մարդարէութիւնը, հետեւեալ հետու չէր կարող լինել նա և Իսրայէլի Աստուծոյ այցելութիւնը իւր ժողովուրդին։ Եւ Յովհաննէս քարոզում էր, որ հետու չէ. այդ քարոզելու համար իսկ նա առաքարէզ էր եկել։ Բայց հարկաւոր էր փոքր ինչ խոր թափանցել նորա խօսքերի մէջ, որպէս զի իւրաքանչիւր հրեայ հասկանար, որ իւր փափաքների լրումը չէին խոստանում դոքա ամենեւին։ Մօտեցել է այն, ասում էր նոր մարդարէն, երկնքի արքայութիւնը, սակայն ում համար. ձեզ՝ Աբրահամի որդւոցը համար, կործում էր. եթէ այդպէս լինէր, եթէ «Աբրահամի որդի» անունը միայն բաւական լինէր երկնային բարեքը ժառանգելու՝ Աստուած քարերը Աբրահամի որդիք կղարձէր, ու դարերով սպասել չէր տայ իւր սղորմութեանը։ Աբրահամի ճշմարիտ որդիք լինելու համար Աբրահամի հաւատն ու արդարութիւնը ունենալ պէտք է. ուստի ապաշխարեցէք, թողէք ձեր չար բարքն ու անիրաւութիւնները, բարիք գործեցէք իւրաքանչիւրն իւր կոչման, իւր հասարակական դրութեան սահմաններում։ Դատաւարանով է սկսում Աստուած իւր թաղաւորութիւնը, և ամէն ծառ, որ բարի պատու բերել չի կարող՝ պէտք է կտրուի ու կրակը ձգուի։

Ապաշխարեցէք, երկնքի արքայութիւնը մօտեցել է, — այս էր նաև Փրկչի առաջին քարոզը։ Բայց այդ քարոզը Յովհաննէսի բերանում միայն մարդարէութիւն էր՝ ամփոփումն մինչև նորա ժամանակ եղած բոլոր մարդարէութիւնների, ներկայի դատաւարարութիւն և ցուցումն դէպի մի լուսաւոր ապագայ. Քրիստոսի բերանում աւետիք էր՝ արդէն ներկայ մի նոր կեանքի յայտնագործութիւն, որ նա ինքն իւր հետ բերել էր և որի մասին կանանց ծնունդներից ամենահամեմատն անգամ շատ աղօտ գաղափար ունէր։ Ի՞նչ էր նորը Փրկչի յայտնութեան

մէջ, — կարելի է ասել, «քրիստոնէութեան իսկութիւնն» ըմբռնելու համար ամենակարևոր հարցն է այդ.՝ Նա հանդէս չէ եկել իբրև մի բոլորովին նոր կրօնի հիմնադիր. ուրիշ սուտ կրօնների սուտ հիմնադիրների նման իրենից առաջ եկողներին սուտ չի հանել և, անցեալի ժառանգութիւնը տակնուվրայ անելով՝ նորա աւերակների վերայ իւր նոր շէնքը կառուցել. այլ խօսել է հայրերի՝ Աբրահամի, Իսահակի, Յակոբի Աստուծոյ անունով. Յովհաննէս Մկրտչից մկրտութիւն ու վկայութիւն ընդունելով և ամենափառաւոր վկայութիւնը տալով նորա մասին՝ կապել է անմիջապէս իւր գործունէութիւնը նորա գործունէութեան հետ, և այդպիսով Հին ուխտի «առկայծեալ պատրոյգը» վառել, աշխարհը լուսաւորող մի ճրագ է դարձրել։ Այնուամենայնիւ ուղիղ հասկացումը պատմութիւնն ասում է, որ նա միայն իսկական մտքով նորութիւն է բերել այս հին աշխարհը. որ նորա քարոզած աւետարանը՝ թէպէտ խաղաղութեան և սիրոյ աւետարան, ամենամեծ յեղափոխութիւնն է ձգել կեանքի մէջ, իրերի ընթացքն ու արժէքը փոխել՝ արժէքաւորն անարժէք ու անարժէքն արժէքաւոր է դարձրել։ Եւ այդ բոլորը եղել է ոչ այն պատճառաւ, որ նա նոր բաներ էր խօսում, այլ որ խօսում էր մի նոր եղանակաւ՝ «ինչպէս երբեք մի մարդ չէր խօսել»։ — Երբ Յովհաննէս Մկրտիչ՝ տեսնելով որ նա իւր սպասածի համեմատ չի շարժում, տարակուսանքի մէջ ընկաւ և մարդիկ ուղարկեց նորա մօտ, հասկանալու համար, թէ ինչ պէտք է մտածել նորա մասին՝ նա երկար ճառեր չասաց, խոր բացատրութիւններ չտուտ, այլ թողեց, որ դիտեն իրեն, ինչպէս կար, ինչ որ կատարուում էր իւր շուրջը — կոյրերը տեսնում են, կաղերը դրնում... աղքատներին աւետարան է քարոզուում։

Ահա այդպէս է նա, ուր նորա շունչը կայ՝ ամէն ինչ կենդանանում, զուարթանում, իւր իսկական կերպարանքն է ստանում և սկսում իւր կոչման ծառայել. որովհետև մի անսպառ կենդանութեան աղ-

բերից է եղնում այդ շունչը։ Ուրիշները
դրսից են կենդանութիւն չնչում, նա դրսի
աշխարհի համար կենդանութեան շունչ է
բերում Իւր ներսից. ուրիշները ձեռք են
մեկնում ստանալու համար, նա միայն տա-
լիս է. և երբ նա խօսում է՝ հեռու եղող-
ների ականջին նորա խօսքերը հնչում են
լրբե հին բառերի մի օտարօտի բարդու-
թիւն միայն, ու հիասթափեցնում հե-
ռացնում են նորանից. բայց ով մօտիկ է
եղել, այդ բառերը հալուել մինչև հոգու
խորքն են թափանցել՝ կամենում է անդա-
դար լսել նորա խօսքը, երբէք չբաժանուել
խօսողից։— Մեք առ ով երթիցուք, բանս
կենաց յաւիտենականաց ունիս», ասում էր
Պետրոս առաքեալը, և յիշաւի կեանքի
խօսքեր էին նորա խօսքերը. ինչ որ խօսողն
էր՝ նոյն և նորա խօսքը։ Նա, կարելի է
ասել, Իւր էութիւնից, Իւր սրտի գանձից
մի մաս դնում էր իւրաքանչիւր խօսքի մէջ.
իսկ Իւր էութեամբ համակ սրբութիւն էր
նա, և ճշմարտութիւն և բարութիւն, ուս-
տի և նորա խօսքերը սփռիւն բալասան էին
վիրաւոր և ցաւած սրտերի համար՝ անըս-
պառ դանձ հոգեւոր և մարմնաւոր աղբա-
տութեան մէջ տառապողների համար։
Նոցա առաւելութիւնն ու առանձնայտուակ
կողմը հենց այն էր, որ մուրացածոյ իմաս-
տութեան փշրանքներ՝ մի փոփոխական և
վազանցուկ իրականութեան պատկեր չէին,
ինչպէս մարդոց բոլոր խօսքերը, այլ ճշմա-
րիտ լուսոյ ճառագայթներ և յաւիտենական
իրականութեան օտուեր, որոնք խորաքննին
հոգիների անսահման բարձրութեան մէջ
որոնած խորհուրդը պարզում, զգայուն սըր-
տերի խորութեան մէջ երբ և իցէ յուզուած
իզձերի ու տենչանաց լրումն էին խոստա-
նում։ Աստուծոյ արքայութիւն է անուանում
Ս. Իլիքն այս սքանչելի իրականութիւնը, որ
մարդարէների բեղանով խոստացուած էր և
պէտք է բերէր իւր հետ Տիրոջ օծեալը։ Այդ
է պատճառը, որ Փրկչի դրեթէ ամբողջ քա-
րոջութիւնն այդ գաղափարի շուրջն էր գառ-
նում. նորա բոլոր առակները, լեբան քա-
րոջը և ուրիշ առելի փոքր քաբողներ ու բա-
ցատրութիւններ նպատակ ունէին իրերի այդ

նոր կարգը պարզաբանելու, որով իւրաքան-
չիւր մարդ հրաւիրուում էր միւռանալ առ
ժամանակ արտաքին աշխարհն իւր խոս-
տացած երջանկութեան պատրանքով, իւր
պատճառած հոգսերովն ու մտատանջու-
թիւններով, իւր թերադրած ցանկութիւն-
ներովն ու կրքերով թողնել նաև երեւակա-
յական աներեւոյթ զօրութիւնների մասին
ունեցած նախապաշարումներն, ու սեփական
հոգու մէջ խորասուզուել յայտեղ հարցներ,
թէ իւր կեանքի սկզբնապատճառն ով է և
ինչ է պահանջում իրենից, և ճանաչելով ու
հպատակելով նորան՝ նորա կամքի համա-
ձայն ուղղել իւր ընթացքը. ապահով լինել
ապա, որ սկիզբ դնողը նաև դէպի ուղիղ նպա-
տակ կառաջնորդէ։

Սակայն բանի որ արդէն մի անգամ
մենք փորձել ենք «Աստուծոյ արքայութեան
գաղափարը» պարզել Արարտի մէջ,* կը-
բաւականանանք այստեղ միայն նորա այն
կողմի վերայ մատնացոյց անելով, որ սովո-
րաբար վրիպում է Քրիստոսի աւետարանը
հարեանցի կերպով քննադի ուշադրութիւ-
նից։ Մանաւանդ մեր մէջ նոր աղբեցու-
թիւնների շնորհիւ տւելի ևս հաստատուել
ու ընդհանրացել է այն սխալ միտքը՝ իբր
թէ երկնքի արքայութիւնը հանդերձեալ
կեանքում սպասած երջանկութեան մի վիճակ
է, նման այն երջանկութեան, որին զուր
տեղը ձգտում են հասնել մարդիկ այս
կեանքում և որը ձեռք բերելու համար պա-
հանջում են նորանից զոհել այս աշխարհի
երջանկութեան ցանկութիւնն ու միջոցները։
Այս սխալ ըմբռնումը, որ ինքը Փրկչին ա-
մէն կերպ մերժել և հերքել է կամեցել՝ գործ
է դնում իբրև հիմունք նորա այնպիսի
բացատրութիւնները, որոնցով նա ցոյց է
տուել, թէ ինչպէս մարդարէների դուշա-
կած վերջնական դատաստանը բոլոր աղ-
գերի համար հեռու ապագայում պէտք է
տեղի ունենայ՝ միայն վերին Նախախնա-
մութեան յայտնի մի ժամում, և ապա դո-
րան հետեւէ Աստուծոյ իշխանութեան կամ
երկնքի թագաւորութեան կատարեալ տի-

* 1896 նոյեմբեր, եր. 491։

րապետութիւնն ու բացարձակ դորձադրու-
թիւնը տիեզերքի մէջ. մինչդեռ մարդկային
կեանքի մէջ նոյն թագաւորութիւնը բոլոր-
ովին պարզ և սրտ խօսքերով սկսուած է
ներկայացնում նա արդէն այն օրից, երբ
կար մէկը, որ Աստուծուն ճանաչում և նո-
բա օրէնքներով էր զեկալարուում: Իսկ
այդ օրէնքների հիմնական կէտն է՝ կա-
տարել ճշմարիտն ու բարին հէնց նորա հա-
մար, որ ճշմարիտ և բարի են, որ այդպէս
է Աստուծոյ կամքը, առանց ու է ակնկա-
լութեան, — խաբուսիկ երջանկութեան փո-
խարէն նոյն այդ սուրբ կամքը կատարելու մէջ
յաւիտենական երանութիւն որոնելով: Այս,
Քրիստոսի աւետարանը մեզ համար փակ
գիրք կմնայ, եթէ չկամենանք հասկանալ,
որ նա մարդոց բոլոր նախապաշարումները
արտաքին մեծութեան, փառքի և ուրա-
խութեան մասին ցրել, ամէն ինչ սրտի և
հոգւոյ մէջ կենտրոնացրել, և հասկացնել է
կամեցել, թէ իսկական մեծութիւնը մարդու
աչքի համար շատ փոքր ու աննշմարելի հո-
գեկան շարժումներից է սկիզբ առնում, իս-
կական ուրախութիւնը մաքուր սրտից է
բղխում, իսկական փառքը Նրկնաւոր թա-
գաւորի պատուէրները՝ բարոյական պարա-
քը, կատարելու գիտակցութիւնն է մեզ բե-
րում: Դորա համար նա Աստուծոյ արքայու-
թիւնը մանանելի հատիկի է նմանեցնում՝
հոգւոյ աղքատութիւն և սրտի մաքրու-
թիւն պահանջում նորան ընդունելու հա-
մար: Եւ երբ իւր հայրենի քաղաքը մ'
առաջին անգամ հրապարակ ելնելով բաց
է անում մարդարէութեան այն հատուածը,
ուր առած էր. «Հոգի Տեառն ի վերայ իմ,
վասն որոյ և օծ իսկ զիս, աւետարանել
աղքատաց առաքեաց զիս, բժշկել զբեկեալս
սրտիւր... քարոզել զտարեկան Տեառն ըն-
դունելի», — կամենում էր անշուշտ ասել, որ
այդ նոր տարեկանը՝ կեանքի այդ նոր շըր-
ջանն արդէն սկսուած է, և ամէնքը կարող
են այժմեանից նոր երանաւետ կեանքով ապ-
րել, եթէ իրենց կեանքը՝ իրենց կարծեցեալ
հարստութիւնը թողնեն և, ի ներքուստ վե-
րանորոգուելու ու հարստանալու պատրաս-
տակամութեամբ՝ նորան գիմեն, որ աղքատ-
ներին աւետարանելու էր եկել:

Հին ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՄՆԱՅՈՒՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

1901 թուի Հոկտեմբերի 16-ին (ն. ա.) Հալ-
էի համալսարանի Հին Ատակարանի տնտես-
ծարանութեան հռչակաւոր ուսուցչապետ Էմիլ
Ասուշը կարգացել է վերն բերած վերառու-
թեամբ մի դասախօսութիւն, որն այս օրը ու
ապագայում լոյս տեսաւ: Մեր նպատակն է հա-
մառօտակի, առանձին կարեւորութիւն ունեցող
մասերը թարգմանելով, տալ այդ խիստ հեա-
բքրահան դասախօսութեան բովանդակու-
թիւնը «Արարատի» ընթերցողներին:

Հին կատակարանի վրայ յարձակումներն ըս-
կուել են քրիստոնէական եկեղեցու մէջ շատ
հին ժամանակներից: Արդէն Մարկիոնը, Բ. դարու
առաջին կէտում, բոլորովին մերժում էր Հին Ար-
տակարանը, Մովսիսական օրէնքի մէջ յայտնուած
Աստուծուն բոլորովին այլ աւելի ստոր առախճանի
վրայ դանուող՝ Աստուած համարելով, քան թէ
Քրիստոսի մէջ յայտնադործուածը: Արօնական յե-
ղափոխութեան ժամանակ էլ նոյն խնդիրը մեծ
գեր էր կատարում այսպէս կոչուած «Հակա-
օրինական վէճերի» մէջ: Այնպիսի նման մեծ փի-
լոսոփայն նոյն խնդիր հեռեւելով իւր ժամանակի ոխալ
հասկացողութեան, օրէնքի մէջ էր տեսնում Հին
կատակարանի կրօնի հիմքն ու ծուծը, այդ պատ-
ճառով էլ բացարձակօրէն մերժում էր. մանա-
ւանդ որ Հին Ատակարանի մէջ չէր գտնում մի
հատուցման վարդապետութիւն հանդերձաւ
կեանքի համար: Մինչև անգամ Շլայերմախէրը
չ'նայելով իւր խոր ըմբռնման, չ'կարողա-
ցաւ անաչառ վերաբերուել դէպի Հին Ատա-
կարանը և յայտարարեց այն իբրեւ երկրորդա-
կան և մինչև իսկ աւելորդ, մի հեղինակութիւն
քրիստոնէութեան համար:

Այս բոլոր մերժումներն ունին սակայն
տեսական, մասամբ նաեւ կրօնական՝ հիմունքներ:
Բոլորովին այլ տեսակի են այն յարձակումները,
որ կրեց Հին Ատակարանը նոր և նորագոյն ժամա-
նակներում. այստեղ խօսքը ոչ թէ Հին Ատակա-
րանն աւելի ստոր առախճանի վրայ դնելու մա-
սին է, քան թէ նորը, այլ բացարձակ կերպով
արտաքսելուն՝ թէ եկեղեցուց և թէ դպրոցից:
— Դոցա հաշուում չէ ի հարկէ Հեքէլի «Աշ-
խարհի առեղծուածի» (Welträtsel) 17-րդ դուիքը,
որ միայն իւր հեղինակի փայլուն աղետութիւնն
է ապացուցանում, որ իշ ոչնչ, իւրաքանչիւր
փոքր իշատէ գեղարուեստական ճաշակ ունեցող
ընթերցողի զգուանքը միայն կարող է բաժին լի-
նել այդ տեսակի «ղիտութեան»:

Սոցիալ—Դեմոկրատներն ևս, Հին Ատակա-
րանը համարելով ներկայ ընկերական կազմակեր-

պուլթեան դիւտուր օժանդակիչ սիւներից մէկը, խիստ յարձակումներ են դորժում նորա վրայ, սոցա նպատակն է Հին Կտակարանի օրինակելի անձնաւորութիւնները բարոյական բնոյթը կասկածելի դարձնել, դորա հետ միասին նաև նոցա ներկայ հեռուողներինը: Ատանդաւորն այստեղ այն է, որ այս մարդիկ դէտու թեան անվիճելի փառաւորն են իրենց նպատակին ծառայեցնում, բայց բոլորովին խեղաթիւրելով և ծուռ կերպով պատկերացնելով այն:

Վերջապէս, վերջին տասնեակ տարիներում յարձակումներ եղել են հակա-սեմիտական և մանկավարժական տեսակէտից: Առաջինները պընդում են, որ արդէն Հին Կտակարանի մէջ հանդէս են գալիս երբայցիները առանձնայատկութիւններն՝ առանձնապէս եսականութիւնն ու անաղնուութիւնը առուտուրի մէջ: (Այդ բանը հաստատելու համար ի չարն են դործ դնում Ծննդոց ԺՎ. 23 և հետեւեալ համարները): Այդ պատճառով ամէն կերպ աշխատում են Հին Կտակարանը դպրոցներից հեռացնել տալ: 1899 թուին Համբուրգում գերմանական սոցիալական բարեփոխութեան կուսակցութեան (Deutsch-Soziale Reformpartei) ընդհանուր ժողովում մինչև անդամ այդ մասին առաջարկ եղաւ, որը դործադրութեան վերաբերութեամբ խօսք անգամ լինել չէ կարող հակու:

Մանկավարժական տեսակէտից տարակուսանք յայտնողն էր Կառքերը 1893 և 1896 թուին դրած մի երկու դրոյթներով: Հաստ սխալ կ'լինի Կառքերի շարժառիթները նոյն համարել, ինչ որ հակա-սեմիտականներինը. Հին Կտակարանի պատմական նշանակութեան և յարաբերական բարձրութեան նկատմամբ նա էլ նոյն կերպ է մտածում, ինչպէս մենք աստուածաբաններս: Սակայն քրիստոնէայ մանկան ներմուծելը Հին Կտակարանի կրօնի մէջ նկատում է նա իբրև աւելորդ յետադնացութիւն գէպի կըրօնի մի աստիճան, որն արդէն վաղուց յաղթահարուած է քրիստոնէութիւնից և յետ մնացած: Դա ոչ միայն աւելորդ է Կառքերի կարծիքով, այլ և միանգամայն վնասակար, որովհետև առ իթ տալ կարող է մանկան մտքի մէջ դանաղան առտիճանները խառնելու: Սա էլ մի յարձակումն է Հին Կտակարանի մնայուն նշանակութեան վրայ, բայց բոլորովին այլ մտքով և շարժառիթներով, քան թէ բոլոր վերև յիշուածները:

Հին Կտակարանը պէտք է, որպէս, պաշտպանել այս բոլոր յարձակումները դէմ, և այդ կարող ենք մենք ամենայն յաջողութեամբ, եթէ հետեւեալ 3 բանը աչքից չիւղանենք.

1) Հրաժարուել պէտք է բոլոր սխալ ջատագովական ապացոյցներից.

2) Աշխատել ապացուցանել Հին Կտակարանի նշանակութիւնը պատմական և դեղատիւրական տեսակէտից.

3) Վերջապէս պարզել Հին Կտակարանի իսկական մնայուն նշանակութիւնը բարոյական, և յատկապէս կրօնական տեսակէտից.

Ամէնից առաջ հիմնովին սխալ է ընդունել մեքենական ներշնչման վարդապետութիւնը, որը Հին Կտակարանի իւրաքանչիւր տառին անսրբախալականութիւն է վերադրում և նորա բոլոր մասերին հաւատար արժէք տալիս:

Ոչ որ չպիտի վստահանայ Մնացորդաց աղդաբանութիւնները և օրէնքի դանաղան ժողովածուները Երայի մարգարէի դրքի Ա. գլխի կամ Ա. սաղմոսի հետ հաւատարարժէք հրատարակել: Գործնականապէս այս արդէն ընդունուած է. դպրոցներում ոչ որ այդ բաներին հաւատար նշանակութիւն չէ տալիս: Բայց պէտք է վերջապէս այդ ընդունուածի նաև տեսականապէս: Յայտնութեան որին, որով լցուած է ամբողջութիւնը, պէտք է տարբերել մարդկային մշտքի ստեղծագործութիւնից, որ այդ յայտնութիւնը գրի է առել:

Եթէ դեռ այնպիսի մարդիկ կան, որոնք Հին Կտակարանի բոլոր մասերը հաւատարարժէք համարել կարող են, թող իմանան, որ մինչև անգամ հրէական ժողովարաններն իրենց աւանդութիւններով այդ բանը չեն անում, այլ օրէնքն են միայն ամէնից բարձր դասում, մնացածը՝ մարգարէք ետնի, իբրև բացատրութիւն օրէնքի ի նկատի առնելով, և այդ պատճառով անհրաժեշտ չեն համարում նոցա գոյութիւնը: Հին Կտակարանի յայտնութեան այսպիսի հիմնական սխալ հասկացողութիւն կարելի է միայն բարբառական տառապաշտութիւնից սպասել, որ օրէնքը երկինք է բարձրացնում, իսկ մարգարէութիւնը, Խաւայէլի կրօնի իսկական յայտնութիւնը կազմող տարրը՝ աւելի ստոր աստիճանի վրայ դնում:

Այս պէտք է արդէն սովորեցնէ մեզ, որ հին աւանդութիւնների վրայ հիմնուելով բան անել չի կարելի: Մեր չափը բոլորովին ուրիշ պիտի լինի. Հին Կտակարանի օրէնքը մեզ համար չունի այլ ևս այն նշանակութիւնը, ինչ որ ունէր մի ժամանակ հրէաների համար, որովհետև Գրիստոսի միջոցով լրացած է և անգործադրելի դարձած: Թէ ինչ է նշանակում Հին Կտակարանի իւրաքանչիւր տառն իբրև կենդանի պատգամ պաշտպանել, ցոյց է տալիս հետեւեալ փոքրիկ պատմութիւնը՝ անդիկացի եպիսկոպոս Վոլենդոի կեանքից, որ նոյնպէս խիստ կերպով պահանջում էր՝ Հին Կտակարանի իւրաքանչիւր տառն ներշնչուած լինելն ընդունել: Երբ այդ եպիսկոպոսը թարգ-

մանում էր Հին Կտակարանը ցուրտների լեզուով և հասել էր Ելից ԽԱ. 20—21 համարը, ուր ասած է. «Եթէ տէրը ծառային կամ ստրուկին խիէ և նա այդ հարուածից մեռնի, տէրն ազատ է պատասխանատուութիւնից, եթէ ստրուկը իր լիելուց յետոյ անմիջապէս չէ մեռնում, այլ մի կամ երկու օր ապրում է, որովհետեւ իւր լիողի դինն է», — այն ժամանակ եպիսկոպոսին օգնող ցուրուն բոլորովին վհատած հարցնում է. «Իսկապէս Աստուած ինքն է այդ ասելը: Անշուշտ նա պիտի մտածէր ինքն իրեն. «Եթէ նոր աւետիքն այս է քարոզում, ուրեմն մեզ ստրուկներն համարում են ինչ անլիովիս է մնում»: Բայց դուք երեւակայեցէք Կօլենդօի դրութիւնը. ցուրուկ այդ մի հասարակ հարցը պարզեց նրան, որ չի կարելի Աստուծուն Հին Կտակարանի բոլոր տառերի համար պատասխանատու հրատարակել, և նա նոյն բոլորին խորին համոզմամբ ցուրուկ հարցին բացատրական պատասխան տուեց. «Ո՛չ, Աստուած չէ ասել այդ և դրա նման շատ ուրիշ խօսքեր»: Հակառակը պիտի Նշանակում է Հին Կտակարանը մէջտեղից վերացնելուն օգնել. Այլ այնտեղ, ուր մարդկային մտքերն ու չար խորհրդածութիւնները չափի տակ են դրւում, ուր նա աշխատում է այդ բաները ոչնչացնելը նախապատրաստել՝ այնտեղ է Աստուծոյ ոգին ու խօսքը, այնտեղ է մնայունն ու անյեղեղը, և իսկուք Աստուծոյ, Հին Կտակարանը լի է այդ անանցանելի բարեքով:

Ինչ որ ասացինք Հին Կտակարանի բարոյական տեսակէտի մասին, նոյնը պիտի կրկնել նաև կրօնականի մասին:

Անհնարին է մերժել, որ Հին Կտակարանը մի նախապատրաստող գեր ունի, և այդ պատճառով էլ շատ կրօնական խնդիրներում անկատար հասկացողութիւն կայ այնտեղ: Պէտք է մանկավարժական տեսակէտից այն ամէնը մի կողմ թողնել, ինչ որ նախապատրաստող է և նոր Կտակարանի մէջ արդէն իւր կատարելութեանն է հասել, Խիստ անտեղի բան է երեխաներին ժամերով չարչարել վկայութեան խորանի կազմութիւնը՝ քահանայի ղգեստների ձևը, զոհերի տեսակները և այլն անգիր անել տալու համար:

Այդ բոլորն ունին իրենց հնազանդական և կրօնապատմական նշանակութիւնը, բայց կրօնի դատաւանդման համար ոչ մի կարեւորութիւն չունին, և պէտք է ջնջուին բոլոր դասագրքերի միջից: Միանգամայն սխալ է և մերժելի նաև Հին Կտակարանի իւրաքանչիւր խօսքի մէջ մեոխական դուշակութիւն որոնելը: Ի հարկէ որոնել չենք ուզում ասել, թէ քարոզիչն իրաւունք չունի ամենեւին մեոխական դուշակութիւնների մասին

խօսելու. ընդհակառակն շատ լաւ է, որ նա այդ դուշակութիւնից սկսելով մասնացոյց անէ նրա կատարման վրայ. սակայն պէտք է վերջնականապէս վերջ տալ այն անսահման բացատրութեան, որ իբր թէ դուշակութիւնն ու կատարումը տառացի կերպով համապատասխանում են իրար: Սա էլ մի տեսակ ջատագովութիւն է, որ աւելի քան դուժ է, քան թէ շինում: Անմտութիւն է Հին Կտակարանի մէջ իւրաքանչիւր «Սիոն» բառը «Երկնային Սիոն», «Աստուծոյ արքայութիւն» դարձնելը, շատ աւելի ճիշտ են հաոկանում այդ կըտորները հրէաներն իրենք, որոնք տարիներով լիող են յետ ձգում, որպէս զի Երուսաղէմ երթան, այնտեղ մեռնեն և այդպիսով յարութեան ժամանակ Յովսափաթի դաշտին մօտիկ լինին:

Այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ քրիստոնէական եկեղեցու մէջ մարդարէական խօսքերը չպէտք է տառացի բացատրել, ոչ էլ պէտք է բոլորովին խեղաթիւրել. այլ պէտք է ցոյց տալ, որ կատարումը բոլորովին այլ կերպ՝ այսինքն շատ աւելի մեծ և ոքանչելի է եղել, քան թէ դուշակողն այդ զգալ կարող էր: Այն ժամանակ Հին Կտակարանի այդ կտորներն ևս, որոնք շատերին գայթակղութեան առիթ են տալիս, բոլորովին այլ և շատ աւելի պայծառ լուսով երևան կգան, և գայթակղութեան պատճառներն էլ կվերանան:

Այն մարդարէն, որ նոր Կտակարանից է խօսում, ուր օրէնքը մարդու ներսն է լինելու և որտեղ մէջ գրուած. կամ թէ միւսը, որ սրտի և շրթունքների թլիխատումն է պահանջում՝ սրտի և ոչ թէ հանգերձի պատառուտելը ցանկանում. Սաղմոսերգուն, որ ընկճուած ու ջարդուած հոգին ու սիրտն է իբրև իսկական «պատարագ Աստուծոյ» ընդունում. — ունեցել են յիշատի զգացումն Աստուծուն հոգւով և ճմարտութեամբ երկրպագելու մասին, հասկացել են, որ Հին Կտակարանը նորի նկատմամբ գեւ շատ անկատար է: Կրկնում ենք, ամենուրեք ուր այսպիսի ըմբռնումն է հանգէս գալիս, այնտեղ է և Աստուծոյ ոգին ու խօսքը, այնտեղ կանգնած ենք մենք իսկական մնայունի և անանցի առաջ:

Այս կամաւոր հրաժարումը բոլոր անընդունելի ըմբռնումներից կարեւոր է Հին Կտակարանի յաջողակ պաշտպանութեան համար: Սակայն նախ քան իսկական ուղն ու ծուծը պարզելը, մի քանի խօսքով պարզենք նրա գեղարուեստական և պատմական նշանակութիւնը, առանց ի նկատի առնելու նրա յայտնութեան աղբիւր լինելը:

Գեղարուեստական տեսակէտից ի նկատի պիտի ունենալ, թէ որչափ աչքի ընկնող կերպով զարդացած է պատմելու արուեստը և բանաստեղծ-

ծութիւնը Հին Վատկարանի մէջ: Այդ արուեստի կատարեալ բարձրութեան վրայ են կանգնած օր. Ծննդոց Ա. ԺԼ. ԺԼ. և հետեւեալը, ԻԳ. ԽԳ. 24 և հետեւեալը. Գատաւորաց Թ. զլուխը զարմացրել է Ալեքիզ Փոն Գուղշմիլի նման նըշանաւոր պատմաբանին: Պատմելու արուեստի գաղաթնակէտին են հասնում Բ. Թադաւորաց Թ.—ի գլուխները և Գ. Թադաւորաց Ա. զլուխը: Առաջին հայեացքից թւում է թէ Գաւթի տան այդ պատմութիւնը շատ կտակած էր կէտեր է պարունակում իր մէջ: Գաւթի համար ամօթաբեր բաներ է պատմում. այնպէս որ մինչև անգամ կարծիքներ են յայտնուել, որ այդ գլուխները Գաւթի թշնամի մի մարդու ձեռքից պիտի լինին: Բենիամինի ցեղից: Բայց երբ որ մարդու շարժումները հետեւում է, տեսնում է, թէ ինչպէս Գաւթի շնայելով իւր բոլոր պահասութիւններին ու թուրութիւններին, դարձեալ խիստ լուռ տալաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վրայ և իբրև խիտկան մեծ մարդ, որին միայն յարգել կարելի է՝ հանդիսանում մեր առաջ: Այն ժամանակ միայն կարող է մարդ այդ արուեստն ըստ արժանւոյն գնահատել, հասկանալ այն զարմանալի նուրբ պատճառաբանութիւնը և հոգեբանական ընթացիկը: որ այնպէս համոզեցուցիչ է և Գաւթին իբրև օրինակելի անձնաւորութիւն է ներկայացնում:

Հին Վատկարանի բանաստեղծական արժանիքն մասին երկար խօսել պէտք չէ. բաւական է միայն մասնացոյց անել Սաղմոս ԻԳ, ԽԳ, Ղ. և ՃԳ, իմանալու համար, թէ ինչպիսի կրօնական քնարերգութիւն է բովանդակում իւր մէջ Հին Վատկարանը: Յովքի ամբողջ գերբը իւր զարմանալի կազմակերպութեամբ և բնութեան հրաշալի նկարագրերնեով (զլ. ԼԸ և հետեւեալները) միայն բաւական է, որ Հին Վատկարանին իւր վայելուչ աեղը տայ ընդհանուր զրականութեան բանաստեղծական արտագրութիւնների մէջ:

Իբրև պատմական աղբիւր նոյնպէս Հին Վատկարանը անդնահատելի է: Աւերջին ժամանակներս նոր գիւտերն ու սեպածե արձանագրութիւնները ահագին լոյս են սփռել հին ազգերի պատմութեան վրայ: մինչև անգամ Հին Վատկարանին վերաբերեալ շատ խնդիրներ պարզուել են դրանով. սակայն կարծել, թէ այդ նոր լոյսը աւելորդ է դարձնում Հին Վատկարանը, միանգամայն սխալ է. բացի այն, որ արձանագրութիւնների շատ կէտերը միայն Հին Վատկարանի օգնութեամբ ճշմարիտ կերպով հասկանալ կարելի է, կան նաև շատ բաներ, որոնց համար միայն Հին Վատկարանին ենք դիմելու: Ասորեստանի սեպագրերը միայն մի քանի թադաւորների

անուն են յիշում Իորայէի և Յուգայի համար: այն ինչ Հին Վատկարանի մէջ երկու տեղութիւնների թադաւորների շարքը լինելն ունենք: Ծըննդոց գրքի Թ. զլուխը, ալուսիս կոչումը «Ազգերի ցուցակը» մտնում է գեո. շնայելով բոլոր սեպածե արձանագրութիւններին, մի անխիտութիւնով ազգագրական ա. հարգի աղբիւր: Հասկանալի է նոյնպէս, որ Հին Վատկարանը խիստ մեծ նշանակութիւն ունի նաև իբրև մի աղբիւր Իորայէի ինչպէս և հարեան ազգերի քաղաքաւթութեան և կրօնի պատմութեան համար, և այն՝ անընդհատ 1000 տարի տեղ պատմութեան: Բոլորովին մի կողմ ենք թողնում այն ահագին աղբիւրութիւնը, որ նա ունեցել է և ունի քրիստոնեայ ազգերի վրայ, ով որ կարծում է, որ այդ կապը հեշտութեամբ կարելի կարելի է՝ դեռ լիակէս չի հասկանում նորա զօրութիւնը:

Մտնում է Հին Վատկարանի նշանակութիւնը բարոյական և կրօնական տեսակէաներից ապացուցանել, և այդ ամենադիւստորն է:

Որ Հին Վատկարանի բարոյական հասկացողութիւններն ու նախադրութիւնները պահասաւոր են, որոնք և անկարելի են դարձնում այն իբրև օրինակելի և մանկավարժական տեսակէտից բացարձակապէս զորածական հոգեկէտ: արդէն առաջ առանց այլ և այլի ընդունեցինք: Սակայն ինչքան էլ որ անյարմար բաները խտութեամբ ջնկուին և հեռացուին, դեռ որքան նիւթ է մնում, որ բարոյական գրգիշ լինել և օրինակելի շուրջնել կարող է:

Մի անխիտութիւն կորուստ կլինէր, օրինակ, եթէ քրիստոնեական մանկավարժութիւնը հրաժարուէր սքանչելի կարճ ու կորուի նախադասութիւններից կազմուած տառաբանեայ պատուիրանները, իրենց անպայման հրամայական «Պիտի»-ով (կամ մեր գրաբառի «Մի»-ով), իւր սանիկներին սովորեցնելուց:

Ինչով կարելի է հապա փոխարինել նախահայրերի պատմութիւնը, Բորենդոններով, ազգային նախապատմական հէքիթներով, թէ՛ Ազիսուից վերցրած պատմութեամբներով. ի հարկէ ոչ մէկը չէ կարող նախահայրերի պատմութեան տեղը բռնել: Սկզբում մանուկը շատ չնչին բան կհասկանայ այդ պատմութիւնից, սակայն այդ քիչը ընդունում է նա ընտանեացի իբրև մի խորին և նշանաւոր բան. այս զգացման հետեանքն է լինում մի սուրբ ահ, մի զգացում, որ տնում է թէ սուրբ հոգի վրայ ես կանգնած: Աւ այս է իսկապէս այս պատմութիւնների ամենալաւ կողմը. միայն սրանք են կարողանում այդպիսի զգացում յառաջ բերել և խորապէս աղդել մանկան հոգու վրայ: Այդ պատճառով էլ շատ լաւ կլինի այդ պատմութիւնները բոլորովին

այնպէս սովորեցնել, ինչպէս որ կան Հին Կտակարանի մէջ, առանց որ և է փոփոխութիւնները և բացատրութիւնները՝ դրանով միջոց տալով, որ պատմութիւններն իրենք իրենց բովանդակութեամբ ազդեն: Ի հարկէ նիւթի ընտրութիւնը պէտք է լինի և այն խիստ՝ ըստ կարելւոյն:

Մայրերը, ուսուցիչները, և Վերջերս միսինսարները՝ խոստովանում են, որ Յովսէփի պատմութեան տեղ ոչինչ աւելի լաւ և ազդու նիւթ դնել չէ կարելի: Հաստերը կարծում են, թէ այդ ազդեցութիւնը յառաջ է դալիս նրանից, որ այդտեղ պատմութեան ընտանեկան դէպքեր, տպաւորութիւն զործող իրողութիւններ մարդկային՝ ընդհանուրին ըմբռնելի, յարաբերութիւններէն բաց այդ չէ հիմնականը: Հիմնականն այն է, որ այդ պատմութեան մէջ փայլում է այն միջոցով հաւատը, թէ մարդոց բախտը դաժնում է Աստուծոյ զարմանալի և բացարձակ արդար կառավարութեան ներքոյ: Յովսէփին ինքն այն նշանաւոր նախադասութիւնն է արտասանում, իբրեւ իւր պատմութեան ամբողջ բովանդակութիւն, թէ «Դուք մտածեցիք ինձ հետ չար վարուել, բայց Աստուած մըտածեց այն բարի դարձնել»:

Ամբողջ բարոյական աշխարհայեցողութիւնը Հին Կտակարանի մէջ շատ վեհ է առհասարակ. այդ յառաջ է դալիս ամենից աւելի այն կենդանի հաւատի շնորհիւ, թէ Աստուած բացարձակ սուրբ է և արդար, ուստի նրանից պիտի երկընչել: Աստուծոյ երկելն է բոլոր իմաստութեան սկիզբը, ասում է Հին Կտակարանի իմաստունը:

Թէ ինչպիսի բարոյականութիւն էր յառաջ բերում Իսրայէլի կրօնը կէտնքի մէջ, երևում է ոչ թէ օրէնքի պատուիրաններից, որոնցից մի քանիսը հարկաւ խիստ նուրբ բարոյական հասկացողութիւն են ցոյց տալիս, ինչպէս Ելից ԻԳ. 4... կամ Երկրորդ օրինաց ԻԲ. 1... և դըլխաւորագէտ ԻԳ. 10.—այլ այնպիսի յանկարծական վիպակութիւններից, որպիսին օր. մեղ Հուրութիւն փոքրիկ դերքն է տալիս: Այդտեղ արդէն կեանքն իւր ամբողջ էութեամբ կրօնական գաղափարի ներքոյ է և նրանից բխող բարոյական տեսակէտն է իշխում: Այդ փոքրիկ դրքի նմանը չունի ամբողջ հեթանոսական դրականութիւնը:

Հին Կտակարանի անխտիր լինելովութիւնը կրօնական տեսակէտից յառաջ է դալիս Աստուծոյ գաղափարի խոր և մաքուր լինելուց: Զարմանալին այն է, որ Աստուծոյ գաղափարը զարգանալով և աւելի ու աւելի լուսաւոր կերպով ըմբռնուելով պատմութեան ընթացքում՝ մի տեսութիւն չէ դառնում, այլ Իսրայէլի Աստուծոյ կենդանի Աստուած է մնում միշտ. նա այն ապահով ժայռն է, որի վրայ հաւատն է հանդ-

չում՝ այն նպատակը, դէպի որն ուղղուած է բարեպաշտի յոյսն ու անձուկը:

Մինչև անգամ Աստուծոյ յաւիտենականութիւնը, ամենուրեք լինելը և ամենազէտութիւնը զարմանալի կերպով խոյն կրօնական հիմքի վրայ են դրուած, և ոչ թէ բացատրութիւններն յետեւից ընկնելով՝ անոնց, մէջ կորչում: Ինչպէս այդ անում էր միջնադարեան սքոլաստիկը: Սաղմոսեղծուն ասում է միայն խիստ պարզ կերպով. «Տէ՛ր Աստուած, Դո՛ւ ես մեր ապաւէնը ընդ միշտ»: Այո՛, միայն Աստուած, որ աշխարհի ստեղծումից առաջ կար, կարող է մարդու միջիջարութիւնն ու ապաւէնը լինել: Հաս գեղեցիկ և անօրինակ է նմանապէս Աստուծոյ ամենուրեքութեան և ամենազէտութեան գաղափարը ՃԼԹ. սաղմոսի մէջ. բոլոր բնականացական խնդիրները մի կողմ են թողնուած և միայն կրօնականը ի նկատի առած. «Տէ՛ր, Դու քննում ես և ճանաչում ինձ, նոտիլս ու կանդնելս յայտնի է Գեղ, իմ մաքերս հասկանում ես Դու արդէն հեռուից»: Աստուած ճանաչում է և զիտէ մարդկային սրտի ամենախորին գաղտնիքները և նրա առաջից ոչ մի կերպով փախչել չի կարելի, ոչ դէպի երկինք և ոչ դէպի գոթիք՝ ամէն տեղ հասնում է նրա ամենակարող ձեռքը և ամենախորին խաւարը լոյս է նրա առաջ: Այսպէս ազդեցիկ կերպով Սաղմոսեղծուն դժուարին վերացական խնդիրները մարդու սրտի և խղճի ազդարար է դարձնում. և այն աստուածգիտութիւնը, որ նրան այդ շնորհքն է տալիս, անշուշտ մարմնոյ և արեան յատնադրածաճը չէ: Աստուծոյ գաղափարը Հին Կտակարանի մէջ արդէն այն աստիճանի է հասել, որ նոր Կտակարանը նրա վրայ աւելացնելու դրեթէ բան չունէր այլ և ուր: Մանուկ էի և ծերացայ, բայց չտեսայ, որ բարեպաշտը երեսի վրայ թողած միայն և նրա ժառանգները հաց մուրան» (Սաղմ. ԼԷ. 25). «Եթէ մարմինս ու հոգիս բոլորովին կորչի էլ, Աստուած է հողուս ապաւէնը և իմ բաժինը» (Սաղմ. ՀԳ. 26).—միայն այս նախադասութիւնները, որ բղխում են մի ներքին հաւատի բերանից, ցոյց են տալիս, թէ ինչ է եղել Հին Կտակարանի Աստուածը: Այնպիսի աղօթք է այս, որն մէջ փայլում է անսասան յոյսն առ Աստուած, և անհասարակ Հին Կտակարանի (մէջ աղօթքը ներկայանում է իբրեւ կրօնական կեանքի պիտանացու դրօժը և կրօնական հոգու անհրաժեշտ շունչը: «Արժանի չեմ այն բոլոր շնորհներին և ողորմութեան, որ դու քո ծառային ցոյց տուիր».—Յաղովբէ աղօթքն է այն: Բայց ումենադեանչելին Յովբի կարճ լսօսքերն են. «Իմ հուէն* սուել էր, Իմ-

* Այսպիսի Իսրայէլի Աստուծոյ իսկական անունը:

հուշն առաւ, օրհնեալ լինի Իահուէի անու-
նը: Այս խօսքերից ոչ մէկը չի կարելի ինքն
իրեն առանձին վերցնել և կապակցութիւնից
հանել, եթէ չենք ուզում, որ նոքա իրենց ազ-
դեցութիւնը կորցնեն:

Սահայն դեռ այս չէ՝ բոլորը, ամենաբարձր
դեռ յետոյ է գալիս: Հին Կտակարանի մնայուն
նշանակութիւնը հիմնուում է այն բանի վրայ,
որ նրա մէջ է պահպանուած խիստ որոշ կերպով
աստուածային փրկութեան նախագիծը և փրկու-
թեան ծանապարհի էութիւնը՝ այն փրկութեան,
որ նոր Կտակարանի մէջ, յանձին Յիսուս Քրիս-
տոսի, իւր վերջն ու կատարումն է գտնում:

Անշուշտ հեթանոսական կրօնների և փի-
լիսոփայութեան մէջ էլ հանդէս են դառնում բա-
րոյական մեծ ըրջութիւն և կրօնական խոր հասկա-
ցողութիւն, բայց մենք այստեղ փրկութեան նա-
խագիծ չենք էլ մտածում որոնել:

Իսրայէլի կրօնի մէջ մի բան կայ, որ բարձր
է բոլոր մարդկային տեսութիւններից և մարդ-
կային մտքով բացատրել չի կարելի՝ որ բացար-
ձակապէս խաղաղապետ է բոլոր զարգացման
տեսութիւնները: Դա Իսրայէլի կրօնի մարդա-
բնութիւնն է: Կարճ ասելով, երբայական մարդա-
բնութիւնն ուսումնասիրել՝ նշանակում է Աս-
տուածային յայանութեան էութիւնը ուսումնա-
սիրել ամենալաւ աղբիւրներից, այդ մի կողմ
դնել, նշանակում է արհամարհել կրօնական ըմ-
բռնման և հաւատի հաստատութեան ամենա-
էական խթանը: Այլ որ Հին Կտակարանի մարդա-
բնութեամբ զբաղուէ՝ նրա համար այլ ևս ոչինչ
նշանակութիւն չեն ունենայ միւս գայթակղու-
թիւն յառաջացնող տեղերը և փորձենք իրենց
յետ մղող ոյժը: Այս մարդաբնութեան առաջ
ամբողջ Հին Կտակարանն ռաի տակ սուրող սո-
ցիալ-դեմոկրատներն անգամ կանգ են առնում
և հին Իսրայէլին խիստ կերպով յանդիմանում,
որ իւր մարդաբնութիւն և նրանց վարդապետու-
թիւնը արհամարհել է. այդ վարժուեքով նոքա ի
հարկէ ցոյց են տալիս մարդաբնութեան իրա-
ւունքն ու արժէքը ընդհանրապէս:

Մարդաբնութիւնի նշանակութիւնն այն չէ, ինչ
որ ասիորաբար նրանց տրւում է՝ մի կարողու-
թիւն առաջնաց գուշակելու դալքը երևոյթները.
այլ այն հաստատուն իրականութիւնը, որ նոքա
Աստուծոյ անմիջական գործիքներն ու կենդանի

վիպներն են, որի անունից խօսում են՝ երաշ-
խուոր այն բանի, որ մի կապակցութիւն կայ
յաւիտենական Աստուծոյ և Իւր ընտելալ գոր-
ծիչների մէջ: Ինչպէ՞ս, դա մի պաղանկ է և կմը-
նայ դադանիք: Այսպիսի դադանիք է օրինակ մի
հոգու ունեցած ազդեցութիւնը միւսի վրայ,
բայց այդ ինչքան էլ անբացատրելի, այնուա-
ւամենայն իրականութիւն է և հաստատ իրա-
կանութիւն՝ նման ելեքաբական կայծի, որ դա-
տարի օգի միջով էլ կարող է իւր նպատակակե-
տին հասնել և ներքին հազորդակցութիւն յա-
ռաջ բերել:

Բայց մի՞թէ մարդաբնութիւնը բացառապէս
Հին Կտակարանին է պատկանում միայն, մի՞թէ հե-
թանոսական կրօնները միշտ այդպիսի երևոյթներ
չեն ունեցել, մի՞թէ յունական և այլ ազգերի տե-
սանողները, Աստուծոյ սղուց բանաստեղծները,
բոլորը խաբեբաներ և կեղծաւորներ են եղել, մի
խօսքով, ինչո՞ւ համար Հին Կտակարանի մարդաբ-
նութիւնը այս բոլոր երևոյթներից աարբեր է նը-
կատում և ուրոյն կերպով դնահատու թեան ար-
ժանանում: Ճշմարիտ է, որ այլ կրօնների մէջ
էլ այդ տեսակ երևոյթներ՝ արևելքում ընդհան-
րապէս մինչև Մուհամէդ, եղել են. բայց ինչ հա-
մեմատութիւն Իսրայէլի դարմանալի և անշուի
բարձր մարդաբնութեան հետ: Արդի նշանը
և զխաւորն այստեղ այն է, որ Հին Կտակա-
րանի մարդաբնութիւնը ծառայում է մի աս-
տուածային փրկութեան նախագիծ (Heilsplan):
Ինչ անհեթեթ և անիրազործելի բան կլինէր
ընդհակառակն Թերեղիասին կամ Վաստան-
դրային Ձևի կամ Ապոլլոնի փրկութեան նա-
խագիծ յառաջ տանողներ համարելու դադա-
փալը միայն: Եթէ սոցա թողնենք և անմիջապէս
նայի կամ Երեմիա մարդաբնութիւնը դառնանք,
խիոյն կնկատենք, թէ ինչ մեծ նշանակութիւն
ունի այս մարդաբնութիւնը Իսրայէլի կրօնի
համար և թէ ինչպէս մինչև այսօր էլ մեզ համար
պահպանում է իւր նշանակութիւնը: Մարդա-
բնական նշանակում է այստեղ մի նպատակի ծա-
ռայել, որից ինքը մարդաբնութիւնն ու մի ուրիշ խո-
տափել չէ կարող ի զուր և անօգուտ է նրա հա-
մար դէպի Արեւմուտք փախչել, երբ Աստուծոյ
ձայնը դէպի Արևելք է հանչում: Այդպէս է սո-
վորցնում Յոնան մարդաբնութիւնի պատմու-
թիւնը:

«Առիւծը մոնչում է, ո՞վ է որ չի վախենայ,
Տէր Իահուէն է խօսում» ո՞վ է որ չի մարդաբ-
նայ» (Ամուլ Գ. 8). ահա այն ոյժը, որ կա-
պած է պահում Իսրայէլի մարդաբնութիւն իւր առաջ
գրած նպատակի հետ: Երեմիա մարդաբնութիւն տա-
րօրինակ խոտափանութիւնը (Ի. 7. և այլն) ուղ-
ղակի մի բանալի կարելի է համարել, որ պար-

Ինկովա ընդերգուածը քիւրիւնացուիւն է՝ այն հանգա-
մանից յառաջ կհաճ, որ հրեաները Աստուծոյ անունը
սալ մեղի էին համարում և Աստուածաշունչի մեջ յուր
այն ընդեր, ուր Իահուէ կ գրած՝ Արդմայ (Տէր իմ) էին
կարդում, դեկով սորա ձայնաւորները «Իահուէ» քառի
փայ:

ԽՄԲ.

գում է Հին Կտակարանի մարգարէութեան էութիւնը. «Դու ինձ յիմարացրիր, Իահուէ» և ես թոյլ տուի ինձ յիմարացնելու, ըռնեցիր ինձ և յաղթահարեցիր, ծանակ ե՛մ դարձել ընդհանուրին, ամէնքը ծաղրում են ինձ: Ես մտածեցի.— էլ չեմ յիշի նրա անունը և նրա անունից էլ չեմ խօսի. բայց դա դարձաւ ինչպէս մի բորբոքած կրակ իմ ներսը, ոսկորներս փռուեցան, ես աշխատեցի դիմանալ, բայց չկարողացայ»:

Աւելի ուժեղ և աւելի աղէցեցիկ կերպով չէր կարող արտայայտուել մարմնաւոր կամքի և Աստուածային յայտնութեան խօսքի ճնշող ուժի հակառակութիւնը, և ո՞վ կարող է յանդգնել պնդելու, որ Երեմի մնայն ներքին մարտը միայն հնարել է իրենից, կա՞յ թէ ինքն իրեն խաբել է դրանով:

Այս բոլորից յետոյ իսկոյն կերեայ, որ Հին Կտակարանի մարգարէութեան գլխաւոր և հիմնական կէտը մեծիական դուշակութիւնները չեն: Յիշուի մենք Բաբելոնի գերութիւնից առաջ եղած մարգարէների մէջ համարեալ ամենաինչ չենք պատահում մեծիական դուշակութեան, և հիմնական զիծն այդ չէ առնուապէս: Ի հարկէ այնտեղ էլ կան մի քանի միեմարական խօսքեր՝ մեծիական նշանակութեամբ, բայց ամենազլխաւորն է՝ մի կողմից մեղքի ծանրութիւնը, որը ժողովրդի յանցանքների շորհիւ աւելի և աւելի է մեծանում և որի նկատմամբ պակասում է ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը, միւս կողմից՝ մի այլ իրիւթեան, քան Աստուծոյ կողմից եկածի, անհնարին լինելը. այս երկու գիտակցութիւնը զարթեցնել և անոնց անունը տալ, ահա մարգարէների սուրբ նախանձախնդրութեան նպատակը: Սորա են այն հաստատուն սիւները, որոնց վրայ ապա հիմնում է նաև Նոր Կտակարանի քարոզը: Ապաշխարութեան յորդը բերանին է հանդէս դալիս Յովհաննէս Մկիւլիւրի քարոզով. իրիչի քարոզն անգամ դրան վէ սկսւում. «Ապաշխարեցէ՛ք, որովհետեւ երկնք արքայութիւնը մօտ է»:

Այն հանգամանքը, որ Քրիստոսի քարոզն ևս սկսւում է մարգարէների քարոզի հիմնական կէտից, ցոյց է տալիս պարզ, որ Քրիստոսի մէջ յայտնաբերւում Աստուածը այն Աստուածն է, որ մի Իմաման՝ Իորայէլի մէջ մարգարէների միջոցաւ խօսել է: Նա կատարելագործում է միութեան այն կապը, որ Հին Կտակարանի մէջ սկսուած էր: Տիրոջ այս վկայութեամբ Հին ու Նոր Կտակարանը կապւում են միմեանց հետ անբաժան կերպով: Եւ յիշուի՛, ոչ ոք չէ կարող Նոր Կտակարանը ճշմարտապէս հասկանալ, եթէ լուծածանոթ չէ Հին Կտակարանին: Իսկ Հին Կտակարանի այս անհրաժեշտութիւնն արդէն

ամենալուրջ ապացոյցն է, նրա մնայուն նշանակութեան: Սակայն եթէ մենք կամենում ենք, որ Հին Կտակարանի ամենեւին չգործէ իւր նշանակութիւնը, պէտք է մի կողմ թողնենք անցանկին ու փոփոխականը նրա մէջ և եռանդ դարձ դնենք անփոփոխն ու մնայունը աւելի ևս բարձրացնելու՝ թէ Եկեղեցում և թէ Պարոյում:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ:

ԹԱՄԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Խղճի աղաղութեան հարցի մասին, որ ամբնակ է ահա ինչ զբաղեցնում է ուսուց թէ հոգևորական և թէ աշխարհական դատին հաւատարմութիւն, «Ручь Вѣд.» լրագրում մի շատ հետաքրքրական յօդուած է տպուած:

Այդ յօդուածում առում է, որ աղանդներ առաջ դառնալու անհրաժեշտ է միայն հրապարակողներին և ամբոխի աղիտութեան մէջ վնասելու չէ: Ահարաժեշտ է, որ աղանդներն աւելի խոր գիտողութիւններն ենթարկուին, բայց ոչ միտադրման, ինչպէս անում են սովորաբար միտանարները, զբքի մարդիկ, առտուածաբանները, այլ այդ գիտողութիւնները լինելու են բաղձալողմանի՝ համայնալու համար ժողովրդի ամբոխի հոգեբանութիւնը, նորա կեանքի առանձնայտակութիւնները, պէտք է ըմբռնել նորա կենցաղափառութեան պայմանները: Իսկ այս բանում մեծ օգնութիւն կարող է տալ ժողովրդագէտները, վիճակագրութեամբ զբաղուողները և այն բոլոր մարդիկ, որոնք ընդունակ են ժողովրդի կեանքը ուսումնասիրելու:

Պէտք է հաւատալ ամենայն հաղանալ, և ոչ թէ բոլոր միջոցներով աշխատել այդ ամենն արմատախիլ անելու:

Այս բոլորի հետ, առում է յօդուածագիրը, հարկաւ որ է, որ ժողովրդի մէջ առաջ և օգտաւէտ դործունէութիւն դարձի, նորա անտեսական և հոգևոր բարեկեցութիւնը բարձրանայ. հարկաւ որ է խրախուսել նրա ջանքերն՝ խելացի և աւելի մարդավայել կենցաղավարութիւն ստեղծելու՝ իւր համար, երկրի մէջ քաղաքացիութեան և լուսաւորութեան տեախան հիմքեր դրողացնել և ամրապնդել. իսկ այս բոլորի համար հարկաւ որ է, որ կառավարութիւնը և հասարակութիւնն իրենց կողմից աշխատանք թափեն:

«Այս հիմքերի շարքում, վերջացնում է յօդուածագիրը, գլխաւոր տեղն է բռնում և խղճի ազատութեան հարցը՝ այն հասկացողութեամբ, որպիսին Արեւմուտքի բոլոր լուսաւորուած աւերակներն մէջ ընդունելութիւն է դառնել, և որը կարելի է իրագործել առանց ուղղափառ եկեղեցու արժանաւորութիւնը նուազեցնելու»:

— Այն հանգամանքը, որ շատ թեմերում քահանաներն իրենց գործերով հեռանում են ծուխերից, որով և ժողովուրդը մնում է առանց ժամերգութեան, իւր վերայ է դարձրել թեմական իշխանութիւնների ուշադրութիւնը: Այսպէս, Ստամբուլի թեմակալ առաջնորդն առաջարկում է կոնսիստորիային—հրամանագրել գործակալներին, որպէս զի նորա այլ ևս իրաւունք չստան տօն օրերը ծուխերից հեռանալու մի քահանայ ունեցող եկեղեցիների բոլոր քահանաներին, և նոցանից էլ ստորագրութիւն առնեն, որ կիւրակէ կամ տօն օրերը իրենց ծուխերը չեն թողնի: Իսկ հակառակ դէպքում՝ այդպիսիները խիստ պատժի կենթարկուին: Նոյնաման վճիռ է եղել և Լիտուի կոնսիստորիայում: մինչև որ քահանաները թեմական իշխանութեան չներկայացնեն հարեան քահանաների ստորագրութիւնները, որ նորա համաձայն են իրենց ծուխերը հովուելուն իրենց բացակայութեան միջոցին՝ իրաւունք չունին արձակուրդ խնդրելու համար դիմել թեմական իշխանութեան: Եկեղեցու սպասարարները պէտք է ներկայացնեն հարեան նոյնպիսի դպիրները կամ ծխականների ստորագրութիւնները, որոնք բաւական չափով ծանօթ են եկեղեցական կարգերի հետ, թէ սոքա համաձայն են առաջինների բացակայութեան միջոցին նոցա պարտականութիւնները կատարելու:

— Պողոլի թեմական իշխանութիւնը հրամանագրել է քահանաներին, որ պատկի խորհուրդը ցերեկը կատարեն, ինչպէս նախատեսուած է գործակալների համար բարձրագոյնս հաստատուած կոնսիստորիական 19-րդ յօդուածում: Այսպիսի հրամանագրութեան պատճառն այն է, որ շատ տեղերում հարսն ու փեսին բերում են եկեղեցի երեկոյեան: մինչև այդ ժամանակը հարսանքաւորները կերպիւսումն ետեւից են ընկած լինում և եկեղեցի են դալիս բոլորովին հարբած և իրենց կորցրած դրութեան մէջ:

— Նիսեֆօրօղի թեմի մի գիւղի երէցիօրիան դիմում է թեմակալին, որ թոյլ տայ վաճառի օրերը Տիբամօր պատկերը վաճառանոց դուրս բերելու, որովհետեւ եկեղեցին կարօտութիւն ունի, և յարակցում է, որ այս սովորութիւնը նախկին ժամանակներում եղել է, իսկ այժմ խափանուած է: Առ այս թեմակալը պատաս-

խանում է, որ ինքը շատ ուրախ է այդ սովորութեան խափանուելուն համար, որ վաճառանոցում լինում են տալիս տեսակի մարդիկ՝ պատկերը յարգողներ և անպատուողներ: ուրեմն վայ թէ պատկերի վաճառանոց հանուելը դայթակղութեան տեղիք տայ: ուստի աւելի լաւն այն է, որ քահանան տօն օրերը եկեղեցուց տնպալիս լինի, մաղթանքներ կատարէ, որպէս զի ժողովուրդը եկեղեցի դայ: այսպիսով թէ ժողովուրդը կիսպուր եկեղեցու հետ և թէ եկեղեցին իւր արդիւնքները կստանայ ժողովուրդից:

— Պենդէնի շրջանի քարոզիչ Կոստանդին քահանան «Перк. Вѣст.» շաբաթաթերթում «Հաւատ վիտել տալու ազատութիւնը» վերնագրի տակ անգլիական Աստուածաշունչի ընկերութեան դէմ մի յօդուած է գրում: Այդ յօդուածում քահանան մէջ է բերում ընկերութեան մէջ ծառայող մէկի խօսքերը: Ծառայողն ասում է, որ ինքն այդ ընկերութեան մէջ ոտք է դնում այն ավելակութեամբ, թէ մի շատ բարի դոք է անելու՝ ասորածելով Աստուծոյ շունչը խաւար տեղերում: սակայն քիչ անցած մնում է բոլորովին յուսախաբ, որովհետեւ այդ ընկերութեան բոլոր անդամները աղանդաւորներ են և շտուկիստներ, և իրենց շտուկիստ վարդապետութիւնն են տարածում ուղղափառներին մէջ: Նորա ուղղափառներին չեն սիրում և թէ ընդունում են իրենց ընկերութեան մէջ, այդ էլ իրենց աղանդին դարձնելու համար է: Իսկ եթէ գլուխ չբերեն, ուղղափառներին յետ ևն թողնում, իրենց մարդկանց ամեն արտօնութիւններ տալիս:

Իրենց աղանդակիցիներին նորա մի ծուխիներ են հատուցանում և ընդհանրապէս այդպիսի գրավաճառները հետ իրենց ազատ են պահում, ամեն գաղտնիքներ յայտնում են թէ նամակներով, թէ բերանացի: այն ինչ ուղղափառների հետ շատ սառն են վարւում, և ժամանակ առ ժամանակ էլ ծաղրում են ասելով, թէ դուք քահանաները և երեւութական եկեղեցու պաշտպաններ էք: Այս պատճառով է, որ ուղղափառներից այդ ընկերութեան մէջ քիչ ծառայողներ կան, որովհետեւ ընկերութեան նպատակը ուղղափառութեան դէմ է ուղղուած, և ես էլ այն համոզման եկայ, որ մինչև նոցա աղանդը չընդունեմ՝ ծառայութիւնիցս օգուտ չի լինի ինձ:

Քահանան այս խօսքերը առթիւ խորհրդածութիւններ է անում: նա էլ պնդում է, որ անգլիական ընկերութեան նպատակը ուղղուած է ուղղափառութեան դէմ և առաջարկում է, որ թեմերում գտնուող բոլոր զրավաճառանոցները սինօդական հրատարակութեամբ լոյս տեսած Ս. Գրքն առնեն և ծախեն, քանի որ այս հրատարակութեան վէջ ամենօրեայ ընթերցա-

նութեան համար ցուցակ է դրուած, այն ինչ անդլիական ընկերութեան հրատարակութիւնը այդ ցուցակը չունի և այդ հրատարակութիւնը դնողը չի խմանում թէ լուր կամ տօն օրերին ինչ ինչ կտորներ են կտրուած ելու։

Քահանան տուած է, որ հերձուածոյն ու ազանդաւորը քարոզիչներ են՝ այս բառերը նոյն խմատն ունին. այնպէս որ Ռուսաստանում հերձուածոյ կամ ազանդաւոր լինել առանց քարոզութեան՝ անհասկանալի է։

Ահա այսպիսի քարոզչութեան հետեանք է, որ այսօր Սարատովի նահանգի գաւառական Խուլայինսկի քաղաքի 17 հազար բնակիչներէն միայն 5000 են ուղղափառ։ Ինքը քահանան մի երկատարդի ուղղափառ եկեղեցու գլխին է ընդունում, բայց ահա երկատարդի աղգականները փայտերով շարձաւում են քահանայի տան վերայ, պահանջելով, որ երկատարդին իրենց վերադարձնէ. քահանան չի համոզւում, իսկ ուղղափառութիւն ընդունելուց երկու ժամ անց երկատարդը բռնորովին ջարդուած, արխնուայ եղած իւր մօտն է վաղում։ Ծեծողները իւր ծնողներն էլն և աղաւանները։

— Церк. Вѣстникъ զանգատում է կրկին այն դժարութիւններէ դէմ, որոնք հանդիպում են ռուս միսիոնարները արեւել. նահանգներում. Թուրքաստանում։ Նորա իրենց քարոզչութեան համար ընտրած տօպարէզներում չունին բաւականաչափ եկեղեցիներ՝ համեմատած միլիթներէ թուի հետ։ Օրէնքաւոր միսիոնարական յանձնաժողովը վերջին հաշուին նայելով, Ուրալի շրջանում մեղհիթները քրիստոնէական տաճարներից շատ են, իսկ հողակների բնակավայրերում եկեղեցիներ չկան իսպառ. Հաւա յաճախ միսիոնարներն իրենց պարտականութիւնները՝ կատարելու ժամանակ այնպիսի խոչընդոտներն են հանդիպում, որպիսիներից ազատ է այլակրօն հոգևորականութիւնը։ Զարայկաւան շրջանի քարոզչութեան հաշուից երևում է, որ Լամաները և միսիոնարները հաւատար չափով չեն օգտուում տեղական իշխանութիւններից։ Լամաներն ուր որ կամենան դնում են, աղատ երթեւեկութեան համար ստանալով հարկաւոր թղթեր, իսկ ուղղափառ միսիոնարները փողով էլ հաղել են ճարում ձիաններ, և այն ոչ ամեն տեղ։

Միսիոնարները մի այլ դժուարութիւն էլ են ցոյց տալիս։ Տոմսիկ թեմում նորադարձներն իրենց հեթանոս եղբայրակիցների կողմէն միշտ ճնշման են ենթարկուած։ Հաւա տեղերում նորադարձները սովամահ լինելու վտանգի մէջ են, ինչպէս օրինակ, Կերդիզները, որովհետեւ բաժանուելով այն հասարակութիւնից, որին առաջ անգամ էին, զրկուած են թէ իրենց հողից և թէ կարողութիւնից։

Հաւա տեղերում էլ հենց զիւղական կառավարութիւնները իրենք են միսիոնարներէ դուրս դժուարացնում ներանով, որ թէյլ են տալիս շմիրտուածի մի միտուած կնոջ կնուիթեան առնելու։

— Մի միսիոնարի հարցին, թէ ինչպէս վարուի միտուել ցանկացող այն չինացիների և կօրէացիների հետ, որոնք կրօնական զիտելիքներէն բոլորովին անտեղեակ են, Բլադովլէշենսկի եպիսկոպոսը պատասխանում, որ եկեղեցին իւր ծոցն է ընդունում ոչ միայն Քրիստոսի հոգւով կատարեալներին, այլ և մեծ մասամբ նոցա, որոնք ձգտում են այդպիսի կատարելութեան։ Սպասել, որ վայրենին կամ կռապաշտը բոլորովին մաքրուեն և աղնուացած ձգտումներով քրիստոնէութիւն ընդունեն, այդ նշանակում է, պահանջել, որ նորա իրենց՝ շատ տարիներէ ընթացքում հեթանոսացած, հողին միանդամից արմատով հանեն դէն ձգեն, և նոր մարդ դառնան, որ անկարելի բան է. իսկ—մինչև որ չինացին կամ կօրէացին մեր պահանջած կրօնական զիտելիքները չունենան՝ չը միտենք,—ասելը նշանակում է դատապարտել նոցա ցմահ մնալու կոպիտ և կարճատարեք հեթանոսութեան մէջ, կարելիութիւն չը տալով նոցա, մինչև իսկ, դէթ կեղտոտ ձեռքերով շօտիւելու Տիրքը հանդերձի ծայրը, ուստի և այդպիսիներին հարկաւոր է միտել, որչափ որ քրիստոնէական հաւատից քիչ ծանօթութիւն ունենան։

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՅԻ

„НОВОСТИ“ լրագրի (225) Բերլինի թղթ-թաղիցը «Փոթորիկ մի բաժակ ջրի մէջ» վերնագրով մի յօդուածում նկարագրում է, թէ Գերմանիայում ինչպիսի նշանակութիւն ունի այն հանդամանքը՝ արդեօք Սուրազբուրդի համալսարանի պատմութեան ամբիոնից կաթոլիկ մարդ կդասուածուէ, թէ բողոքական։

Յիշեալ քաղաքի համալսարանում նոր պատմութեան համար երկու ամբիոն է դրուում, որոնցից մէկը այսուհետեւ պէտք է բռնէ բողոքական զիտական, իսկ միւսը կաթոլիկ և կաթոլիկ դասախօս հրաւիրուած է «Անհարմար»** նշանաւորագոյն առաջնորդներից մէկի սրդին՝ քօտն եօթը տարեկան Հայանը, Կառավարութեան այս կարգադրութեան դէմ առաջին աղդու բողոքողը եղաւ նոյն համալսարանի փիլիսոփայութեան ֆա-

* Տարօրինակ շնորհումն միտոսիսան խորհուրդի։

** Կարդիկական կուսակցութիւնը Գերմ. պետական ժողովի մէջ։

կուլտուրայի որն առանձնապէս զայրացած էր նորա համար, որ ամբոյնը տըռած է մի այդպիսի երկտասարդ և անփորձ զինականին: Այս կարգադրութիւնը բոլորեքեան նկատում են իբրև կաթոլիկ «Վենտրոնին» մատուցած կաշառք, որ նպատակում է աւելի զօրացնելու անբարեացողիւմ վերաբերմունքը դէպի կառավարութեան դիտաւորութիւնը: Այն ինչ, ո՛չ ֆակուլտէտի բողոքը և ոչ էլ հասարակութեան խիստ վերաբերմունքը կարողացան կառավարութեան վճիռը և կարծիքը փոխել տալ: Վայսըն ինքը առանձին հեռագրով հանդիսաւոր կերպով իւր ուրախութիւնը յայտնեց Հայանի նշանակուելու առթիւ: Կաթոլիկները ըստ երևութիւն ցնծութեան մէջ էին: Ստըադբուրգի եպիսկոպոս զր. Ֆրիցէլը Ստրազբուրգի կաթոլիկ սեմինարիայի սաներին գրեց, որ երկտասարդ պատմագէտի դասախօսութիւններին յաճախեն: Կաթոլիկ մամուլը քիչ էր մնում, որ Հայանին հանձար հրատարակէ: Ամեն ինչ վիսյում էր, որ կառավարութեան քայլը՝ հաճոյ լինել «Վենտրոնին», — իւր հարկաւոր աղքեցութիւնը ունեցաւ, որ այժմ կարգը կենսորոնին է այս ծառայութեան համար երախտագարտ չը մնալ:

Բայց, շատ չանցած, քամին ուրիշ կողմից է սկսում փչել: Պատահմամբ յայտնուում է, որ նոյն Հայանը քանի տարի առաջ Հռովմից և կաթոլիկութիւնից անջատուող նախկին եղբիւր կոմս Հէօնսբրեօսին, որն այն ժամանակ Բէրլինի հակակաթոլիկական մի լրագրի՝ «Tägliche Rundschau» — խմբագիր էր, առանց ստորագրութեան մի յօդուած է ուղարկել ընդդէմ «անդրեւնականներին», որ և տպուեց: Այս հազամանքը բաւական էր, որ Հայանի կաթոլիկ բարեկամները նորանից երես դարձնէին, որոնց օգնութեան նա կարօտ էր: Որչափ մեծ էր կաթոլիկներին նախկին բաւականութիւնը, կրկնապատիկ մեծ եղաւ և նոցա հիատթափութիւնը: Թէև նորա ընկերները աշխատում էին սոփեստաբանել, որ նա այդ յօդուածը դրելու ժամանակ անփորձ էր, որ նա այժմ կաթոլիկ է, բայց և այնպէս փաստը մնում է փաստ. նորա զինական աշխատութիւնների մէջ հաւատարմի կաթոլիկին պատիւ չբերող դատողութիւններ և մտքեր դտնուեցան: Իւր մի խոշոր պատմական աշխատութեան մէջ Հայանը գրում է, որ Լուսերը իւր ժամանակի ամենախոշոր գերմանացին էր. ընդհանուր պատմութեան մասին նորա ունեցած մի աշխատութիւնն ևս կաթոլիկութեան հայեցակէտով պակասութիւններ ունի:

Եւ այս բոլորի հետեանքն այն եղաւ, որ Ստրազբուրգի եպիսկոպոսը նոյն սաներին գրեց, որ չյաճախեն Հայանի դասախօսութիւններին. կաթոլիկներն էլ ատամներ էին կրտստացնում

Հայանի վերայ, որը մի ճշմարտախօս անդգուշութեամբ յօդոյնց կաթոլիկ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչների շատ ու շատ յոյսերը:

— «Գերմանիա» լրագրի Հռովմի թղթակիցը հաստատապէս հերքում է պապի առողջութեան նկատմամբ եղած անհանգստացնող լուրերը: Պապի աւագ բժիշկ պրօֆ. Լանբօնի ասում է, որ պապի կազմուածքը բոլորովին առողջ է: Քանի որ պապը, չնայած իւր դառամեալ հասակին, կարողանում է քարտուղար Բամպօլայի ամենօրեայ ղեկուցումները լսել, որ տեսնում է մօտ մէկ ժամ, յետոյ ընդունել կրօնական կարգերի քարտուղարներին և տալ ուրիշ շատ ունկնդրութիւններ, հատկանալի է, որ պապի ոյժից ընկնելու մասին խօսք անգամ չի կարող լինել:

Գորահախառնել «НОВОСТИ»-ի նկատուած թղթակիցը հոկտեմբերի 20-ից հաղորդում է, որ Պապի առողջութիւնը շատ վատ է. այդ բանը չեն կարող հերքել և Վատիկանի լաւատեսները՝ ազատամիտներ, թէ պահպանողականներ: Գիտաւր թէ, ասում է թղթակիցը, Պապը մի սուր հիւանդութեամբ բռնուած լինի, այլ նա մտաւորապէս և մարմնապէս ծերութիւնից և յամառ աշխատութիւնից է ուժաւորւում եղել: Նորա այսպիսի ցաւալի դրութիւնը կարող է տարիներ շարունակուել և քաղաքական դրութեան նկատմամբ էլ երկեղ առաջ բերել: Այդ դրութիւնը կարող է յաջորդել ընտրութեան համար ևս նշանակութիւն ունենալ:

— Հռովմից հեռագրում են «Berliner Tageblatt»-ին, որ Վատիկանը ըստ երեւոյթի լըծօրէն որոշել է 2ինաստանում ղեկավարութեան ներկայացուցչութիւն ունենալու հարց դնել: Արդէն Եւրոպական տէրութիւններին հաղորդուել է, որ եթէ վերջնականապէս ընդունուի այն սկզբունքը, թէ տէրութիւններն իրենց հպատակներին վերայ առանձին հովանաւորութիւն ունենան, այն ժամանակ Վատիկանը նոյնպէս մատնուի է 2ինաստանի հետ առանձին քաղաքական յարաբերութիւն հաստատել: Ինչպէս յայտնի է, այս հարցը մի անգամ արդէն զարթեցրած էր, և Վատիկանը զիջեց, Պրանսիայի կողմից լինելիք ընդդիմութիւնը ի նկատի առնելով:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Անգլո-Տրանսիլւանիայի պատերազմը իւր դոյաւութեան երկամեակը բոլորեց սեպտեմբերի մէջ, բայց մինչև օրս էլ բոլորի համար նորա վախճանը մնում է մի հանելուկ, որի վերայ այնքան գլուխ են ցաւեցնում քաղաքագէտները: Այդ պատերազմը իրաւամբ շօշափում է անգլիական ազդի պատիւը, որն այդ չարաբաղդ պատերազմի պատճառաւ ընկաւ ամբողջ մարդկութեան աչքում:

Այդ պատերազմը անգլիական եկեղեցւոյ

նութեան մէջ ևս շարժում առաջ բերեց, որն արտայայտուեցաւ Նօրիկ արքեպիսկոպոսի հովուական թղթերում, դէպքանով նա իւր հօտին կոչում է անում՝ զիմել ապաշխարութեան և ազօթքի: Բացատրելով, որ աղգերի վիճակը անմիջապէս Աստուածային նախախնամութիւնից է կախուած, որը կառավարել թէ երկնքում և թէ երկրի վերայ, նա ասում է, «Եթէ Աստուած Աստուած է ոչ միայն անհատներին, այլ և աղգերին, եթէ աղգերն իրենց վարմունքի և բնաւորութեան համար պատասխանատու են Աստուծո առաջ, — այն ժամանակ մեղքերի համար պատիժ նոքա ստանում են այս կեանքում, որովհետեւ աղգերը անդր—դերեզմանեան կեանք չունին: Աւստի և անգլիական ժողովուրդը պէտք է ապաշխարէ և քաւէ իւր մեղքերը, որպէս զի այդ հպարտ և հարստացած աղգը ստիպուած չլինի ապաղաղում կրկին անդամ ստորացումն ամենելու:»

— Անգլիայում սովորական եկեղեցական ժողով դումարուեց այս տարի Բրայտօն քաղաքում: Այդպիսի ժողովներ ամէն տարի են գումարում: Ըստ որում ժողովատեղի են լինում, կարգով, այնպիսի քաղաքներ, որոնք տեղական — կրօնական կեանքի կենտրոն են կազմում:

Այսպիսի ժողովների մասնակցում են բարձրաստիճան հոգևորականներ, պետական մարդիկ, պրոֆեսորներ, եկեղեցիների աւագ քահանաներ, հոգևոր հեղինակներ, երկրի եկեղեցական — կրօնական գործերով քիչ չափ հետաքրքրուողներ:

Եկեղեցական ժողովներն այսպիսի կազմը մեծ նշանակութիւն ունի երկրի կրօնական կեանքի համար, և թէպէտ նոցա որոշումները կանոնադրական ոչ մի ոյժ չունին, բայց որպէս արտայայտութիւն հասարակաց կարծիքի — առանց ներդրածութեան չեն մնում երկրի եկեղեցական կրօնական կեանքի ուղղութեան համար:

Այս տարուայ Բրայտօնում դումարուած ժողովը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ՝ թէ ժողովականների բազմութեամբ և թէ մտածողութեան առարկաների արժանաւորութեամբ:

Ժողովի բացումից մի քանի օր առաջ հին Բրայտօնը կենդանութիւն ստացաւ, որովհետեւ ամէն կողմերից եկող զննողները հոգևորական մարդկանցով լցուած էին դալիս, այնպէս որ երկաթուղու վարչութիւնը կարող էր վազաններում «հինգ հոգու տեղ» խօսքերը փոխարինել «հինգ հայրերի տեղ» խօսքերով:

Տեղական իշխանութիւնները միջոցներ ձեռք առին արժանաւոր հիւրերին պատուով ընդունելու համար: Նկատելի էր, որ եկեղեցական ժողովը մի կենդանի և կարեւոր գործ էր, որը հետա-

քրքրում էր ոչ միայն քաղաքի բնակչութեանը, այլ և բոլորին:

Ըստ սովորականին ժողովը բացուեց աղօթքով: Մի քանի եկեղեցիներում խուռն բազմութեան ներկայութեամբ ժամերգութիւն եղաւ: Մեծ բաղմութիւն կար այն եկեղեցում, ուր ժամաստողը Լոնդոնի ճարտարախօս եպիսկոպոսն էր: Նորա քարոզը — «Աստուծոյ արքայութիւնը խօսքի մէջ չէ, այլ ոյժի» — բոլորի վերայ մեծ ազդեցութիւն թողեց:

Անգլիական եկեղեցւոյ պատմութեան վերայ մի հայեացք ձգելով՝ նա ցոյց տուեց, թէ ինչպէս սա բարձրորոններին դարձի բերելով, ծաղկման բարձր շրջանին հասաւ, ձգեց պապական իշխանութիւնը և մարդկութեան լուսաւորութեան և քրիստոնէութեան տարածման համար զօրեղ գործօններից մէկն եղաւ: Ինչո՞ւ համար այդ եկեղեցին այն չէ, ինչ հարկաւոր էր որ լինէր, — ի պատասխանի այդ հարցին նա ասաց, որ միութիւնը պակաս է, եկեղեցին չունի մի որոշ եկեղեցական ինքնագիտակցութիւն, եկեղեցին որոշ չափով պետութեան կողմից ճնշման է ենթարկուած: Այս պակաս կողմերը լրացուելուն պէս կարելի է յուսալ, որ եկեղեցին աւելի ու աւելի կճաղկի:

Ժողովի բացման միջոցին նախագահող եպիսկոպոսը յիշեց, որ եկեղեցւոյ մի քանի նշանաւոր առաջնորդները շատ ժամանակ չէ ինչ մեռել են, որ եկեղեցին մեծ կարիք ունի մարդկանց:

Ապա մի քանի շարադրութիւններ կարդացուեցան, որոնց վերնադրներն էին. «Կարելիութիւնները և վտանգները նոր դարում», «Ժողովրդական կրթութիւնը և նորա պէտքերը», «Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը», «Հոգևորականութեան նիւթական ապահովութիւնը» ևն: Եկեղեցւոյ միութեան համար խօսեց Լորդ Հալֆաքս, որ ասաց թէ եկեղեցւոյ միութեան դաշտաբար համակրողներն մեծ բազմութիւն ունին:

ՀՐԷԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՆՅԵԱԼ ՀՐԷԱԿԱՆ ՏԱՐՈՒԱՅ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ: *

Հրէաների արտաքին քաղաքական դրութիւնը միւս աղգերի շարքի մէջ, անցեալ տարի, ոչ միայն չի լուսացել, այլ ընդհակառակը շատ վատացել է:

* Յօդուածի առաջին երկու պարբերութիւնները մեզ համար առանձին հետաքրքրական կողմ չունենին, ուստի համառօտաբար ճոցա րովանդակութիւնն է տրուած:

Այսպէս, նոյն խոյն աղաւտ Անգլիայում մ'սկսեցին զօրեղ ձայներ լսուել, որոնք կամենում են արգելել դադթաւիան հրէաները մուտքն իրենց երկիրը։ Այդ նպատակով անգլիական լորդերից շատերը մե ընկերութիւն հիմնեցին «եղբարք—անգլիացիք» անունն ենքույ։ Այս ընկերութեան ներկայացուցիչներն արգէն ունկնդրութիւն են ունեցել մե քանի նախարարների մօտ, որոնց աշխատել են ապացուցանել, որ հրէայ դադթաւիաները Անգլիայում ցանկալի տարր չեն, որ նոքա բնակուելով անգլիական խեղճ բանուորների բնակած մասերում, շատ նշանաւոր չափով բարձրացնում են բնակարանները զներք։ Մինչև անգամ «Եսրայէլե մեծերից» մե քանիք հրէայ գաղթականների առաջ դռները վահկելու ձգտողներին հետ համաձայն էին։

Առաջին հերթին օրվերանոցի այն կողմում՝ Մե-
այեալ նահանգներումն էլ չարաբաղդ մի տարվ
էր այս հրէայ դադթականները համար: Երբ ան-
ցեալ տարի լուր տարածուեց, թէ Ռուսիանա-
յում բնակիւող հրէաներից շատերը որոշել են
Ամերիկէա գաղթել, Մեայեալ նահանգների կա-
ռայլարութիւնը առանձին պատգամաւոր ու-
ղարկեց Ռուսիկա, որին յանձնարարուած էր
տեղեկանալ՝ արդեօք հիմնաւոր է այդ լուրը, և
ո՞ր է հրէաներին դրդում գաղթելու, —այն նպա-
տակով ի հարկէ, որ դադթականները նոր հո-
ռանքն արդէւրեւ:

Ֆրանսիայում ոչ միայն կաթսիակահան և պահպանողական, այլ նոյն խի հանրապետական լրագրիւններում յաճախ ձայներ էին լսուում, որ անհրաժեշտ է սահմանափակել հրէաները ընդունելութիւնը հայտատիւները թւում, ինչպէս և Ալ-ժիրը հրէաները իլել քաղաքացիական իրաւունքները, որոնք արուած էին Իսահակ Աղայի իրէն Նախարարութեան ժամանակ: Մասամբ այդ ազդեցութեան ներքոյ Ալժիրում անկարգութիւններ առաջ եկան հրէաների դէմ, սակայն բաւական շուտով վերջացան Վայդլէկ-Ռուսօն Նախարարութեան ձեռք առած եռանդուն և օրինական միջոցները շնորհիւ:

Աւելի լաւ չէ եղել գործը Գեորգիանայում: Արդարադատութեան նախարար Շենշաեդտ, հրէայ պատգամաւորներէից մէկին պատասխանելով, յայտնեց որ հակառակ աեղութեան օրէնքին դատաւորներ և նոտարներ հրէաներէից ընդունել չի կարելի, որովհետեւ հասարակութիւնը նոյա չի վստահանում: Ի՞նչ հրէական ու մի քանի աղատամիտ լրագրներ որ առթիւ ազմուկ բարձրացրին, ըստ և այնպէս գործը իւր կարգովն է գնում և հրէաները մեծ դժուարութեամբ կ'աշխատեն հասարակական պաշտօններէ: Բացի սորանից, արեւելեան Պրոսիայում փողովուրդը դեռ ստի

դիւրութեամբ է հրէականներէ դէմ՝ Վանկեցւոյ պատահա-
համ դէպքի պատճառով, ուր բռնն ուղիակէ հատ-
աւ, որ մի սինապոպ քանդուեցաւ, հրէականներէ դէմ
բռնու թիւններ եղան, և ուղի:

Աւստրիացում հակահրէականութիւնը տա-
րէցատարեւ աւելի և աւելի զօրեղանում է: Վիեն-
նայի քաղաքային խորհուրդը, որ ամբողջովին
հակահրէականներն ձեռքումն է, հրէաներին ըս-
լորովին հեռացրեց հասարակական գործունէու-
թիւնից: Նոյնպէս կարեց այն նպատաքը, որ քա-
ղաքային տունը տալիս էր հրէական զբաղարա-
նին: Գալլցիացում հակահրէականները աշխա-
տում են «ընկերական խանութներ» բանալ այն
նպատակով, որ այսուհետեւ հրէաներից ոչինչ չը
գնեն: Սորա հետեւանքն այն եղաւ, որ Գալլցիայի
հրէաները աւելի աղքատացան: Հատերը սու-
պուած թողնում են իրենց տեղերն, ու դադրում
ուրիշ երկիրներ: Հրէաների դէմ եղած ատելու-
թեան զօրեղանալուն Գալլցիայում, և Աւստրիա-
յում ընդհանրապէս, շատ նպատակեց հասարա-
կական կարծիքի զարթոնքը, որ հետեւանք էր
Վիլլիքներ ժամերումս վերջացած դատավարու-
թեան: Այդպիսի ատելութեան դէպքեր նկատ-
ուեցին մինչև իսկ Աւստրիացում: Ռումինիացում
հրէաների դրութիւնը մի փոքր թեթեւացել է հա-
մեմատած նախկին տարիներին հետ: Ռումինիա-
կան կառավարութիւնը համադրեցաւ կարծես,
որ հրէաների մեծ քանակութեամբ Ռումինիայից
դադրեցը ուրիշ երկիրներում մեծ սննդանդատու-
թիւն է յառաջ բերում, և նոքա աշխատում են
արդեւիւ ռումինիական դադթականներին մուտքո-
ւումաւ և հրէաներին հանդիստ թողեց, որն հե-
տեւանքն այն եղաւ, որ նոցա դադթն այստեղից
այնպէս բաղմամբարդ չէր, ինչպէս նախկին տա-
րիներում: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին և
եւրոպական այլ տէրութիւններին՝ հրէաների
արտաքին իրաւական դրութիւնն այս տեղերում,
անդեպ տարի, որ և է վիտիոխութիւն չի կրել:

Այսպիսով, հրէաները արտաքին քաղաքա-
կան դերութեան վերաբերմամբ՝ անցեալ տարին
գրեթէ ոչ մի մշակութարական կողմ չեն ներկայա-
ցնում: Ըթէ այնուամենայնիւ «Գոմեւից» հրէա-
կան լրագրի հրատարակատեսուք այդ տարին իբրեւ
մի «օրհնեալ» տարի է համարում, ակնբեր է, որ
նա ի նկատել ունի հրէաները դերութեան մի այլ
կողմ՝ ո՛չ արտաքին, այլ ներքին:

Եւ արդարեւ, այս կողմից, հրէաների ազդա-
յին ուղու եւ ինքնադիտակցութեան զարթեւու-
տեալակիւց, անցեալ հրէական տարլն նշանաւոր
տարլ էր: Հրէաների մէջ, սինակահմներլ ազդե-
ցութեան ներքոյ, մի առանձին սէր երեւաց ու-
ռումնաւորելու այն՝ ինչ որ հրէական է: Այս
հաստատելով շատ տեղերում հրապարակական

ընթերցանութիւններ կազմուեցան: Շատ քաղաքներում հրէական ընթերցարաններ բացուեցան, ի միջի պլոց և Պետերբուրգում: Հրէական հնութիւնները պահելու համար Վեննայում, Համբուրգում և Ֆրլադէլֆրայում առանձին թանգարաններ հիմնուեցան:

Դր. Ջինգէր առաւարտը Նիւ-Եորկում մի առանձին հրէական համալսարան հիմնել, որ եղած զիտութիւններ ծրագրին ունենալով՝ աւելանալու — եւրոպական համալսարաններէ և սեմինարիաներէ տարբերուելու է գլխաւորապէս նորանով, որ նորա ունկնդիրներն առաւել հրէաներէ պէտք է լինին, և այնտեղ պէտք է ուսուցանուի հրէացի լեզու, գրականութիւնը, գիտութիւնը, պատմութիւնը, հնագիտութիւնը, գեղարուեստը — ամենաընդարձակ ծրագրներով: Նոյն Դր. Ջինգէրի գործակցութեամբ և նոյն տեղում նախաձեռնուած է հրատարակել անգլիերէն լեզուով «Հրէական Հանրագիտական Բառարան», որը առաջին հատորն արդէն լոյս է տեսել: Այս հրատարակութեան ընդերքը պէտք է բովանդակութեան վերաբերեալ թանկագին նկարներով դարդարուած լինի («Խորայլի մեծեր» պատկերներ՝ հին կնիքներ, սինագոգներ, հրէական բնակարաններ և այլն): Այս քիչ է. ունի գօգի զիտական առաջնորդներ մէջ լուրջ միտք է յղացել հին հրէական լեզուն վերաստեղծելու, որն ուղում են ժողովրդական և խօսակցական դարձնել հրէական նոր սերունդներ, մասնաւորապէս Պաղեստին նոր գաղթողներ համար: Այդ միտքը մանրամասն բացատրելու նպատակին յիշեալ «Գամելից» լրագրում անցեալ տարի նուիրուած էին Ի. Մ. Լեխնոսնի (№ № 4, 5, և 10, 30, 31, և 32) և Ի. Տօվիովի (№ № 14, 15, 16) մի քանի յօդուածները, որոնց բովանդակութիւնը երեւում է, որ այդ միտքը հրէայ հրապարակասօսներին այնքան էլ երեւակայական չի թուում, այլ շատ յարմարութիւններ ունի գործնական կեանքի մէջ իրականանալու համար:

Հրէաների աղգային ոգևորութիւնը անցեալ տարի շտամանափակուեցաւ միայն զիտական տեսական գործունէութեամբ, այլ նորա ձգտելին մի քանի զրական հետեանքների ևս հառնելու: Այս նպատակով Գերմանիայում հիմնուեց «Արեւելեան հրէաներին օժանդակող» նոր հրէական ընկերութիւն: Նոյն նպատակով իւտալիայում Երուսաղէմում հրէական (Ե.) համաժողով գումարուեց, որը պարապում էր Պաղեստինում եղած հրէական գաղթալայրերի զրութեան ուսումնասիրութեամբ (Տես. «Գամելից» 1901 թ. № № 40, 41, 42 և այլն):

Ինչպէս նկատուեցաւ, հրէաների աղգայնական զօրեղ ոգևորութեան հիմքը կազմում է զըն-

կաւորապէս սիրնականութիւնը: Հրէաների մէջ այս շարժումը, անցեալ տարի, շատ նշանաւոր չափով զօրեղացաւ: Սիրնականութեան քարոզիչները քաղաքներ և աւաններ լրջելով հրապարակական ընթերցանութիւններ էին սարքում, ազատ և բացարձակ քարոզում էին, որ հրէաները Պաղեստին գաղթեն, և հրէայ ունկնդիրների առաջ դնում էին վերածնունդ հրէութեան ուշագրաւ պատկերներ: Քարոզութեան հետ միաժամանակ նորա իրանց հաւատակիցների մէջ նուէրներ էին ժողովում ի նպաստ Պաղեստինեան հրէայ գաղթականների: Լոնդոնում գաղթալայրերի համար հիմնուած դրամատունը մեծ յաջողութեամբ ծախեց իւր մեծաքանակ արժէթղթերը, որ պատրաստակամօրէն գնում էին թէ ուսական և թէ արեւմտեան — եւրոպական հրէաները: Ինչպէս «Գամելից» հաղորդում է, ներկայումս դրամատան հիմնական դրամագումարը հասնում է մինչև 2,500,000 ռուբլու, և դրամատունը շուտով կսկսէ իւր գործողութիւնները: Բայց սիրնականութեան պատմութեան մէջ անցեալ տարուայ ընթացքում աչքի զարնող գլխաւոր դէպքն է այն ունկնդրութիւնը, որ ունեցաւ Սուլթանի մօտ սիրնականների պարագլուխ և գործադիր յանձնաժողովի նախագահ Դր. Հիւրը: Այս դէպքը «Գամելից» լրագրի հրէայ աշխատակցի խօսքերով միջոց տուեց հասկանալու այն առարկութիւնների արժէքը, որոնք պնդում են, թէ Տաճկաստանը անվրատահօրէն է վերաբերում սիրնականներին շարժմանը, և չի կամենում նոցա հետ որ և է յարաբերութեան մէջ մանել: Դր. Հիւրը, Լոնդոնում ստած, խօսքերին նայելով՝ սիրնականութեան համար այդ ունկնդրութեան հետեանքը շատ բարեյաջող է: «Jewish Chronicle» հանդիսի մի աշխատակից ասում է, որ եթէ Դր. Հիւրը միջոցաւ յաջողուի Պաղեստին գաղթելու ազատ իրաւունք ձեռք բերել, այն ժամանակ այդ ունկնդրութեան օրը ամենափառաւորը կլինի Խորայլի տարեգրութեանց մէջ՝ սկսած տաճարի աւերման օրից:

(Թարգմ. Церк. Вѣстникъ № 38.)

եղ. ս.

«ԱՐԱՐԱՏ»Ի ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ

Վերջացնելով «Արարատ»ի տարեշրջանը, պարտք եմ համարում մի քանի խօսքով փարատել այն տառապանքը, որ ընթերցողներն ունեցան անշուշտ նորա անկանոն հրատարակութեան պատճառով: — Ինչպէս յայտնի է, 1900 թ. յունուարից «Արարատ»ի խմբագիր նշանակուեցաւ Տ. Գարեգին վարդ. Յովսէփեան, որ այդ պաշտօնի մէջ էր մինչեւ 1901 թ. մայիս ամիսը, երբ Թիֆլիսի կոնսիստորիայի նախանշամ կարգուեցաւ, եւ նորա հեռանալով խմբագրութեան գործը երեսի վերայ մնաց: Իբրեւ նախկին խմբագիր, որ նաեւ Տ. Գարեգին վարդապետի ծրով մի երկու ամիս փոխանակել էի նորան, երբ նա իւր հիւանդութիւնը դարձանելու համար քացակայել էր Մ. Աթոռից, յանձն առայ յօժարակամ շարունակելու մի կերպ նորա գործը, մինչեւ նոր խմբագրի նշանակուիլը, եւ ամառուայ արձակուրդներին մայիս — օգոստոս համարները երկու տետրակի մէջ ամփոփելով հրատարակեցի: Բայց ուսումնական տարին վրայ հասնելուց յետոյ եւս հնար չունէի այլ եւս կողմնակի գործերով զբաղուելու: Վաղօրօք դիմել էի ուր հարկն է, եւ տնօրէնութիւն խնդրել, եւ թէպէտ փորձեր եղան նոր խմբագրութիւն հաստատելու, սակայն Վեհափառ Հայրապետի Մ. Աթոռից քացակայելուն եւ ուրիշ հանգամանքների շնորհիւ խնդիրը ձգձգուեցաւ, մինչեւ որ դեկտեմբեր ամսին Նորին Վեհափառութիւնը քարեհաճեց սրբ. կոնդակով խմբագիր կարգել նոր տարեշրջանի համար Մ. Աթոռի միաբան Շնորհ. Գալուստ Տէր Մկրտչեանին, եւ ապա նորա գործակից Ճեմարանի ուսուցիչ պ. պ. Ս. Տիգրանեանին եւ Յ. Մանանդեանին, — պարտաւորեցնելով ինձ միանգամայն իւրոյ ընծայելու անցնող թուականից պակաս մնացած համարները: Եւ ահա այդ

պարտքը կատարուած՝ այնպէս, որ թէպէտ ժամանակից շատ ուշ եւ կրկին չորս ամիսը երկու տետրակի մէջ ամփոփելով ընթերցողներին տրուում է այնուամենայնիւ «Արարատ»ի ամբողջ տարեշրջանը, գրեթէ նախկին տարիների ծաւալով:

Աւելորդ կէիներ ներկայ հանգամանքներում ընթերցողների ներողամտութիւնը խնդրել տեղի ունեցած անկանոնութեան համար, բայց կարծում ենք, որ եթէ նորա ուղիղ կերպով կշառադատեն խնդիրը՝ այդ հանգամանքը նոր պատճառ չեն համարի իրենց առանց այն էլ սառն, վերաբերմունքը դէպի Մ. Աթոռի պաշտօնական թերթն աւելի եւս պաղեցնելու: Հակառակ վերջին տարիներու գործ դրուած լուրջ ջանքերին բովանդակակից, հետաքրքրական եւ օգտակար դարձնելու «Արարատ»ը, քարեմիտ մարդիկ շարունակեցին մեծ եռանդով հաւատացնել, թէ նորա թերթերը մնում են եւ պէտք է մնան առանց կտրտուելու: Եւ թէպէտ նոցա յաջողութիւնը այնպիսի շրջաններում էր միայն, որոնք սովոր են ուրիշի աչքով նայել եւ չտեսածի մասին դատողութիւն ու վճիռ տալ, մինչ ըստ իրողութիւնը տեսնողներն ու գնահատողները անպակաս էին անշուշտ, սակայն կարեւոր է եւ խիստ ցանկալի, որ նորա չափաւորին վերջապէս եւ աւելի գեղեցիկ նպատակների համար գործ դնեն իրենց եռանդը: «Արարատ»ի նոր խմբագրութեան ձեռք անցնելովն այդ անտեղի նախանձախնդրութիւնը գլխող մի քանի հիմնական պատճառներ վերանում են: Թող ուրեմն գոնէ այսուհետեւ ընդհանրապէս այն սկզբունքը, թէ ինչպէս Մ. Աթոռը, այնպէս եւ նորա պաշտօնական հրատարակութիւնը՝ մի կամ մի քանի անհատների սեփականութիւնը չէ, այլ մի ընդհանրական, կարելի է ասել համագային, եւ մասնաւորապէս ամբողջ հայ եկեղեցականութեան գործ. ուստի եւ ամէն հայի՝ մասնաւոր թէ Հայ. եկեղեցւոյ ամէն մի պաշտօնէի, պարտքն է նպատակել նորա քաղաքամասնը, զօրացմանն ու տարածմանը՝ ի հոգեւոր եւ ի բարոյական կրթութիւն, յեկեղեցական եւ յազգային ինքնամանաւորութիւն հայ ժողովուրդի:

որին այնքան պէտք ունի սա: — Յաջողութիւնն այս իմաստով «Արարատ»ի նոր տարեշրջանին, նորա նոր խմբագիրներին եւ աշխատակիցներին:

Կ. Վ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

Վեհափառ Հայրապետը նոյեմբերի 1-ին, Կարսի երկաթուղու գիշերուայ գնացքով, մեկնեց Թիֆլիսից զէպի Աղեքսանդրապոլ, ուր երկու օր մնալուց յետոյ, Երեւանէն երկաթուղու նորակառոյց գծի վերայ առանձին գնացքով, նոյեմբեր 4-ին ժամանեց Մայր Աթոռ: Ղարսուն կայարանի մօտ Ն. Վեհափառութեան ընդ առաջ էին ելել Մայր Աթոռի միաբաններէից Դեր. Յովհաննէս եւ Ղեռնդ եպիսկոպոսները, Արժ. Բաղարատ Գ. Քաւաքալեան, Մխիթար, Կարապետ, Յուսիկ եւ Նշնակ վարդապետները:

Տիֆլիսից եւ Աղեքսանդրապոլից Նորին Վեհափառութեան ուղեկցում էին՝ Տ. Սահակ եւ Տ. Գարեգին եպիսկոպոսներ, Տ. Սահակ Բաղդասարեան, Տ. Կիւրեղ, Տ. Տիրայր, Տ. Կորիւն եւ Տ. Մատթէոս վարդապետներ:

Նորին Վեհափառութեան հետեորդներէից Դեր. Գարեգին եպիսկոպոս եւ Տ. Կիւրեղ վարդապետ մի քանի օր յետոյ վերադարձան իրենց պաշտօնատեղիները (Սանահին եւ Կարս), Տ. Սահակ վարդապետ Բաղդասարեան նշանակուեցաւ վանահայր Աղուէաց ս. Թովմա առաքելոյ վանքի եւ վերահսկող շրջակայքի ուխտատեղեաց, եւ գնաց Վ. Աղուշիս, Տ. Տիրայր վարդապետ Աղեքսանդրապոլի փիճակի փոխանորդ կարգուեց, ուր եւ զիմեց նոյեմբերի վերջին, Դեր. Սահակ եպիսկոպոս Այվատեան արքեպիսկոպոսութեան բարձր աստիճան ստացաւ եւ նշանակուելով Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի առաջնորդ՝ մեկնեց զէպի Թեհրան:

Տ. Մեսրոպ վարդապետ, Մ. Աթոռի մատենադարանում իւր շարադրութեան համար հարկաւոր նիւթերը ժողովելուց յետոյ՝ ուղևորուեցաւ զէպի Ս. Պետերբուրգ, մագիս-

տրոսութեան աստիճան ստանալու համար:

Կարճ ժամանակով Մ. Աթոռ եկան Բաղուի եկեղեցեաց զործակալ Տ. Արսէն վարդապետ եւ Սպահանի առաջն. փոխանորդ Տ. Բաղարատ վարդապետ Վարդապարեան: Տ. Արսէն վարդապետ վերադարձաւ Բաղու, իսկ Տ. Բաղարատ վարդ. պաշտօնական գործով Մոսկուա գնաց, որտեղից վերադառնալով պէտք է երթայ կրկին իւր պաշտօնատեղին:

Մ. Աթոռ եկաւ նաեւ Ն. Բայազիտի եւ Գարաշիչազի զործակալ Տ. Թովմա վարդապետ, որ Ղլարի առաջն. փոխանորդ կարգուելով՝ գնաց այս նոր պաշտօնին:

Իսկ փոխարէնը Մուրադբէկեան Աղեքսանդր սարկաւաք՝ Սեանայ վանքը գնալով եւ Դեր. Սարգիս եպիսկոպոսից կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուելով, Ն. Բայազիտի զործակալ է նշանակուել:

Մ. Աթոռի տպարանի տեսուչ եւ ձեմարանի ուսուցիչ Տ. Նշնակ վարդապետ հրաման ստացաւ նոյեմբեր ամսին Նորին Վեհափառութիւնից երկու շաբաթով Թիֆլիս գնալու եւ թուղթ գնելու աստուածաշունչի համար, որի տպագրութիւնը շուտով պէտք է ձեռնարկուի:

Երեք տարի խորհովում իրաւարանութեան դասախօսութիւններ լսելուց եւ նոյն տեղում՝ դանուած հայերին հովուելուց յետոյ Մ. Աթոռ վերադարձաւ Տ. Բաղդէն վարդապետ:

Վերադարձաւ նաեւ Շնորհ. Կոստանդին սարկաւաք, որ խոջընդոտներն հանդիպեց՝ Մոսկուայի Դիւղասանտակի ինստիտուտը մանեղ կամենալով:

Վերադարձան Դեր. Յուսիկ եպիսկոպոս, որ Վեհափառ Հայրապետի առանձին յանձնարարութիւններով Մոսկուա էր գնացել, եւ Տ. Հմայեակ վարդ. Արշարունի, որին Տիֆլիսի Գոտատա պալատը արգարացրեց նորա վերայ բարդուած մեղադրանքներէից:

Դեկտ. 19 Մ. Աթոռ ժամանեց Դեր. Գեորգ արքեպիսկոպոս Սուրենեան: Նորին Բ. Սրբաշնութեան ընդառաջ էին գնացել Ղարսուն կայարանը Տ. Բաղարատ վարդ. Գ. Քաւաքալեան եւ Տ. Կորիւն վարդապետ:

Ս. Ստեփաննոսի տօնին Վեհափառ Հայ.

բազմաթիվ հրամանաւ ուրար ստացան ճեմարանի Գ. լսարանի ուսանող Նիկողայոս Քիւրդեան Աքքիրմանցի և Բ. լսարանի ուսանող Միրախ Մելքոնեան վանեցի ու Յարութիւն Ադամեան Ն. Նախիջևանի Թովարի գիւղից: — Պէտք է նկատել, որ ինչպէս Ս. Ստեփաննոսի այնպէս և միւս աւագ տօներն ու եկեղ. հանդէսները առանձին վայելչութեամբ կատարուեցան այս տարի, շնորհիւ այն բարեգարգութեան և կարգ ու կանոնի, որ մտել ու աւելացել է Մայր տաճարի մէջ Գեր. Ղևոնդ եպիսկոպոսի աւագ լուսարար կարգուելու օրից: Աւելացել են նաև տաճարի հանդերձանքն ու սպասերը, որոնց համար գովելի նախանձախորհրդութեամբ ղիմումներ է անում և հեռու մօտիկ նուիրատուներ դանում Գեր. Ղևոնդ եպիսկոպոս:

Կարնոյ սոսկալի երկրաշարժի լուրն առնելով՝ Նորին Վեհափառութիւնը անօրինեց անմիջապէս հաղար բուրլի ուղարկել Ս. Աթոռի դանձարանից ի նպաստ վտանգեալներին:

Ն. Վեհափառութիւնը բարեհաճեց ներկայ դանուիլ ս. Թադէոս և ս. Բարդուղիմէոս առաքեալների տօնի երեկոյեան ճեմարանում կազմած գրական հանդիսին, կարդալ սուրբերի յիշատակին նուիրած Իւրքերթուածը և Իւր հայրական խրատներն ու յորդորները տալ ուսանող մանկաւոյն:

ՏԱՃԿԱՅԱՅՔ

Երգումի երկրաշարժ. — Հոկտ. 26-ին ուրբաթ օրը Էրզրումի մէջ երկրաշարժ եղաւ, որի զօրաւոր ցնցումները բաւական ծանր վնասներ պատճառած են: Բազմաթիւ տուներ փլեր կամ ծանրապէս վնասուեց են: Կըսուի թէ մեռեալներուն և վերաւորեալներուն թիւը 20-ի կը հասնի: Եկեղեցիներ ալ վնասուած են բաւական ծանր կերպով: Ժողովուրդը վրաններու տակ հաստատուեց է: Նահանգին նորընտիր կուսակալ Նազըմ պէյ վնասուողներուն այցելելով դաննեց հանդարտեցուցեր է: Ժողովուրդը վախէն իր բնակա-

րանները չէ մտէր, նոր ցնցումներու մտածումին իսկ սարսափելով:

Երկրաշարժը նախապէս կարծուածէն աւելի մեծ վնասներու տեղի տուած է, մասնաւոր երբ նկատուածեան առնենք եղանակին խստութիւնը, քանի որ շատերը հարկադրուած են իրենց տունը տեղը թողուլ և վրաններու տակ ապաստանիլ: Եղած վնասները անմիջապէս դարմանել կարելի չէ հարկաւ, սակայն հնար եղածին չափ դարման մը ըլլալու համար կուտակալ Վոեմ. Նազմ պէյ-ի նախագահութեան տակ յանձնաժողով մը կազմեր է, որուն կը մասնակցի նաև առաջնորդ Զաւէն Ծ. Վ. և անմիջապէս հանգանակութիւն կատարուելով 500 ոսկիի չափ գումար մը հաւաքուեց է: Միւս կողմէ կուտակալը մեծապէս հոգ կը տանի, որ արկածելոց ինչքերը ապահովուին և վնասուած շէնքերու մէջ բնակութիւն չհաստատուի: Պատրիարքարանի մէջ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ որուն անդամ ընտրուած են Տիգրան էֆ. Տէր-Ներսէսեան, Դանիէլ էֆ. Հանէսեան, Կարապետ էֆ. Խերպիկեան և Գարեգին էֆ. Ադամեան: Ս. Պատրիարքը 10 ոսկի տուած և կոնդակ մըն ալ յանձնած է յանձնաժողովոյ, որուն մէջ խօսելով պէտքերն կարեւորութեան վրայ կ'աւելցնէ. «Սիրելիք, դուք որ ահէն կարօտութեան միջոց նպաստ չէք զլացած, փութացէք այդ առթիւ ալ ցուցնել Ձեր սէրը, Ձեր դուրսը, և նպաստել, ու ողորմելով յայտնեցէք և վկայեցէք Ձեր պարտուց կատարմանը համար ունեցած փոյթերնիդ»:

— Էրզրումէն Զաւէն Ծ. Վ. Նոյեմբեր 3 թուականով գրած է Պատրիարքարան թէ երկրաշարժի ցնցումները կը շարունակեն դեռ. խիստ ձմեռ մը կ'ընէ, կրկնապատկելով աղքատ ժողովուրդեան թշուառութիւնը: Ժողովուրդը դեռ իր տունները չէ դարձած. խանութները դոյ կը մնան դեռ, միայն կառավարութեան յորդորմամբ փուռերն ու մօավաճառները բաց են, ժողովուրդին հաց և միտ հայթայթելու համար: Ժողովուրդին սնունդ հայթայթելու համար կազմուած յանձնաժողովը ամէն միջոց ու ջանք ի դորձ կը դնէ օրը օրին ապրող ժողովուրդին հաց, կերակուր, շաքար, թէյ և վառելիք հասցնելու: Տեղական իշխանութիւնը փութով կը շարունակէ հանգանակութիւնը քաղաքին բարեկեցիկ դասակարգին մէջ, որ մինչև 1000 ոսկոյ հասած է: Այս հանգանակութեան հայ բարեկեցիկ դասակարգն ալ բաւական նշանակելի մասնակցութիւն մը ունեցած է: Տեղական կառավարութիւնը ամէն աղդէ ու կրօնք արկածելոց անխտիր կարելի եղած նպաստները կը հասցնէ: Օրական 800 օխա հաց կը ղրկուի միայն Հայոց Առաջնորդարանը: Զաւէն Վ. յանուն արկածելոց իր խորին երախտա-

գիտութիւնը յայտնած է Վեհ. Սուլթանին, որ Իր հայրական հոգածութեամբ բարեհաճած էր հշտմայել որ թէ անձնական և թէ կառավարական դանձերէն նպաստներ զրկուին անմիջապէս: Նոյնպէս իւր շնորհակալութիւնները յայտնած է Ս. Պատրիարքին, որու կարգադրութեամբ կազմուած յանձնաժողովոյ հաւաքած նպաստներէն երկու անգամէն 300 ոսկիոյ գումար մը զրկած է: Զաւէն Վ. կը յաւելու թէ՛ առ այժմ հաւաքուած կամ դուրսէն հասած նպաստները մեծ մասամբ կը պահուին, ցնցումներու դադրելէն վերջ կարենոր կարգադրութեանց գործածուելու համար: Եկեղեցին որուն ճահատը և այլ մէկ քանի տեղերը շատ գէշ կերպով ձեղքուած էին, եթէ վար առնուելով նորոգուի, կ'ընէ Զաւէն Վ., առնուազն 2000 ոսկի կը կարօտի: Վարժարաններէն ամէնէն աւելի վնասուածներն են Արծնեան և Հռիփ-սիմեան վարժարանները, որոնց իւրաքանչիւրին վնասը 150էն 200 ոսկի կը հաշուուի: Ս. Լուսաւորիչ վանքին եկեղեցին որ 1898ին նորոգուած էր, ինչպէս նաև վանքին սենեակները, բոլորովին անգործածելի դարձած են:

— Նոյնմբեր 13 թուականով Զաւէն Մ. Վ. կը հեռագրէ. «Երկրաշարժը կը շարունակէ, ձմեռնային խտուրթիւնները կ'աւելնան, թշուառութիւն ծայրայեղ: Սոյն հեռագրէն կը հասկցուի թէ Նոյնմբեր 13ին դարձեալ չորաւոր ցնցում մը տեղի ունեցած է. մինչդեռ երկու օր առաջ լուր կար որ 30—40 ժամէ ի վեր երկրաշարժ տեղի չունենար, և թէ շուկայի մէջ առեւտուրը սկսած է և շատերը իրենց տունները կը դառնան հետոյհետէ:

20 հոկտեմբերի կատարուեցաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրողական ժողովոյ առաջին նիստը, Ատանայի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ մէջ, ներկայութեամբ նահանգիս կուսակալ Վսեմ. Պահլի փաշայի:

Պատգամաւորները մտնելով տաճար սեղանին վրայ դնուած Ս. Խաչը և աւետարանը համբուրեցին. եկեղեցականը երգեցին «Այսօր երկնայինքն» շարականը, և Ս. Սահակ Սրբազան շուրջառառնելով կարդաց «Գոհանամ զքէն Հայր, Տէր երկնի և երկրի» Աւետարանը և աղօթքով մը փակեց արարողական մասը: Բոլոր պատգամաւորները իրենց աթոռներուն քով կեցած էին և առջևնին կը դանուէին զբասեղաններ, որոնց վրայ թուղթ և զրիչ կար, իսկ մէջտեղը քուէարկութեան յատուկ տուփը սեղանի մը վրայ դրուած:

Տ. Սահակ Եպիսկ. յորդորական բանախօսութենէ մը յետոյ սրտաղին բարեմաղթութիւններ քրաւ:

Յետոյ Խորէն Վրդ. Դիմաքսեան կարդաց Պատրիարքական Կոնդակը, ու Տ. Սահակ Սրբազան կարդաց ընտրական հրահանգը, ի վեր հանելով մէկ քանի յօդուածներու տրամադրութիւնը. ապա ընտրելի եպիսկոպոսաց ցանկը պատրաստելու համար երեք աշխարհական անդամներէ բաղկացած յանձնաժողով մը կազմելով — միաձայն հաւանութեամբ ընտրողաց — առաջարկեց քիչ մը դադար ու հանգիստ առնուլ դուրսը՝ մինչ նորակազմ յանձնախումբը միայն մնալով ներսը եկեղեցւոյ մէջ կը կատարէր իր պաշտօնը:

Նոյն միջոցին մասնախումբը պատգաստեց հետևեալ ընտրելեաց ընդհանուր ցուցակը.

1. Վահագնեան Տ. Յարութիւն Եպ. Պատրիարք Ս. Երուսաղիմայ, 2. Օրմանեան Տ. Մարգարէ, Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, 3. Բէքմէզ-ձեան Տ. Կիրակոս Եպիսկ. Կաթողիկոսական տեղապահ Կիլիկիոյ, 4. Խաչայեան Տ. Սահակ Եպիսկ. 5. Թահմիզձեան Տ. Պետրոս արքեպ., 6. Զամ-չեան Տ. Բարթողիմէոս Արքեպ., 7. Սուքի-ասեան Տ. Մեսրոպ Արքեպ., 8. Մուրատեան Տ. Մելքիսեդեկ Արքեպ., 9. Յովհանէսեան Տ. Գրիգորիս Արքեպ., 10. Սանտալձեան Տ. Ստեփան Եպ., 11. Մանկունի Տ. Վահրամ Եպ., 12. Միսիթարեան Տ. Խորէն Եպ., 12. Գէորգեան Տ. Ներսէս Եպ., 14. Սափրիչեան Տ. Տիմոթէոս Եպ., 15. Դիմաքսեան Տ. Հմայեակ Եպ., 16. Արսլանեան Տ. Ներսէս Եպ., 17. Մարկոսեան Տ. Մամբրէ Եպ., 18. Յովակիմեան Տ. Ստեփան Եպ., 19. Երէցեան Տ. Գէորգ Եպ., 20. Ճէ-վահրձեան Տ. Գաբրիէլ Եպ., 21. Փափաղեան Յակոբ — Աշոտ Եպիսկոպոս, 22. Դուրեան Տ. Եղիշէ Եպ., 23. Այվաղեան Տ. Յովսէփ Եպ., 24. Կէօմրիւքձեան Տ. Մովսէս Եպ., 25. Արշա-րունի Տ. Յովհանէս Եպ., 26. Պալեան Տ. Տրդատ Եպիսկոպոս:

Երբ մէկ ժամ դադարէ վերջը պատգամաւորները ժողովատեղին մտան և իրենց տեղերը նստեցան, նախագահ Խաչայեան Սրբազան ցանկը աչքէ անցնելէ յետոյ քուլ թէ Տ. Յարութիւն Պատրիարք ուղղելով պահել իր արդի պաշտօնը, կրկին կրկին դրած է որ իր անունը վերցնեն ցանկէն, ինչպէս նոյն առաջարկութիւնը ըրած էր վերջին Կաթող. ընտրութեան պահուն: Նմանօրինակ դրութիւն մըն ալ Երէցեան Սրբազան զըրկած էր: Նախագահը հայերէն կը խօսէր և Խորէն Վ. Դիմաքսեան զայն Թուրքերէն կը թարգմանէր: Պատգամաւորներէն երկու քահանայ ըսին թէ Երէցեան Սրբազանին հրաժարումը փափկանկատութեան պատճառաւ է և թէ իրենց քրէները Ն. Սրբազնութեան պիտի տան, անոր համար որ Տ. Գէորգ Սրբազան թէ՛ տէրութեան և թէ՛ ազգին օգտակար եկեղեցական մըն է, հե-

տեւաբար միայն Յարութիւն Պատրիարքի անունը վերցնել հարկ դատուեցաւ: Այս ընտրելեաց ընդհանուր ցանկը բոլոր անդամներուն ալ ցրուեցաւ, և 40 պատգամաւորներու (որոնք 54 ձայն կը ներկայացնէին) մասնակցութեամբ կատարուած ընտրութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը. —

Տ. Սահակ Եպիսկ.	Խապայեան	50	քուէ
Տ. Գէորգ	» Երէցեան	48	»
Տ. Վահրամ	» Մանկունի	45	»
Տ. Հմայեակ	» Դիմաքսեան	43	»
Տ. Գրիգորիս	» Յովհաննէսիան	30	»
Տ. Մաղաբիա	» Օրմանեան	28	»
Տ. Եղիշէ	» Դուրեան	22	»
Տ. Մելք.	» Մուրաբեան	20	»
Տ. Կերակոս	» Բէքմէղճեան	17	»
Տ. Ներսէս	» Արտանեան	16	»
Տ. Մեսրոպ	» Սաբրիտեան	2	»
Տ. Բարթոլ.	» Համբեան	1	»
Տ. Տրդատ	» Պալեան	1	»

— Խառն ժողովը նոյնմբեր 15-ին գումարուեցաւ Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, նախադահութեամբ Ս. Պատրիարքին և ատենապետութեամբ Ստեփան փաշա Ասլանեանի: Կիւիկիոյ կաթող. ընտրութեան պատուիրակ Տ. Սահակ եպս. Խապայեան Ատանայէն տեղեկագիր մը ուղղելով, մանրամասն տեղեկութիւն հաղորդած էր Անարող. Ժողովոյ գումարման, ընտրելեաց ցանկի պատրաստութեան և ընտրական նախապատրաստութեանց վրայ: Ժողովը տեղեկագրին պարունակութեան հասու ըլլալով, շնորհակալութիւն և գոհունակութիւն յայտնեց Տ. Սահակ եպս.-ի այն ջանքերուն ու հոգածութեան համար, որոնցով կանոնաւորապէս կատարած էր այս գործողութիւնները: Նոյնպէս գոհունակութիւն յայտնեց թէ ընտրող. Ժողովոյ անդամներու և թէ ընդհանուր Կիւիկիոյ Վիճակներուն Ժողովրդեան որոնք կաթող. ընտրութեան խնդրոյն մէջ սկիզբէն ի վեր կատարեալ եկեղեցատիրական ողջով և խոհմութեամբ վարուած էին, նախանձախնդիր մ'նալով եկեղեցւոյ կանոնաց պահպանութեան: Բալուի առաջն. տեղապահ Ներսէս Վ. իր պաշտօնը թողնելով, հեռացած էր վիճակէն և գրով մը բացատրութիւններ տուած էր: Ժողովը անընդունելի դատեց իր բացատրութիւնները, եկեղեցական կանոնաց և վարչական կարգապահութեան ոլորտներէն հակառակ նկատելով իր վիճակէն անհրաման մեկնելը. և որոշեց որ ասիէ վերջ ունէ վարչական պաշտօն չը յանձնուի իրեն, և դառնայ ի ս. Երուսաղէմ, որու միաբաններէն է: Որոշուեցաւ միանգամայն Բալու հրահանգը կրել, առաջնորդի ընտրութիւն կատարելու համար: — Քղիկ նորընտիր առաջ. Ոսկանեան Տաճատ Վ. կրկին հրաժարական զրկած էր իր պաշտօնէն:

Ժողովը այս հրաժարման պատճառներուն վրայ ս. Պատրիարքին տուած բացատրութիւնները լսելէ յետոյ, ընդունեց անոր հրաժարականը, որոշելով հրահանգը կրել, նոր ընտրութիւն կատարելու համար: — Տեղապետի և առաջնորդի ընտրութիւնը կատարուած և տեղեկագիրը զրկուած էր: Խի միւս կողմէ ընտրութեան օրինաւորութեան նկատմամբ ինչ ինչ դիտողագրեր հասած էին: Ժողովը տեղեկագիրը քննելով, կատարուած ընտրութիւնը օրինաւոր դատեց, եղած գիտողութիւնները՝ զուրկ կարեւորութենէ, և հետեւեալ հաստատեց ընտրութիւնը, որով Եղեկիէլ Վ. առաջնորդ կարգուեցաւ Տեղապետի, Եւ թէպէտ Եղեկիէլ Վ. գրով մը հրաժարական մատուցած էր, սակայն Ժողովը մտածելով որ Եղեկիէլ Վ. բարւոյ պաշտօնավարութեան փորձեր տուած է արդէն, անընդունելի դատեց իր հրաժարականը: — Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան Գարբիէլ Վ. Անուշեան առաջն. տեղապահ կարգուեցաւ Պաղդատի: — Բաղէշի Գաւառ. Վարչութիւնը խնդրած էր առաջն. տեղապահ մը անուանումը, և ըստ որում արդէն հրահանգ ուղղուած էր առաջնորդի ընտրութիւն կատարելու, որոշուեցաւ յանձնարարել որ ըստ այնմ ընտրութիւն տեղի ունենայ:

— Խառն Ժողովը շաբաթ 25 նոյնմբեր առաւօտ նիստ մը ըրաւ Ղալաթիոյ Խորհրդարանը: Ուրեաթ օր Ս. Պատրիարքը տեղեկութիւններ հաղորդած էր Բաղ. Ժողովոյ անդամներուն՝ Կիւիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան խնդրոյն պարագաներուն նկատմամբ, նոյն օրը Վայո. կառավարութեան հաղորդուեցաւ սրբազրեալ վիցանուն ցանկը: Ուստի Ս. Պատրիարքը ուրեաթ երեկոյ վարչութեան եկեղեցական և աշխարհական անդամներուն հրաւեր ուղղեց՝ Խառն Ժողով գումարելու շաբաթ առաւօտ ժամը 4 1/2-ին: Այդ հրաւերին համեմատ նոյն օրը Ղալաթիոյ Խորհրդարանը կը գանուէին Արծն. Ժողովէն Տ. Գրիգորիս և Տ. Վահրամ Սրբազանները և երկու ջահանայ անդամներ. իսկ Բաղ. Ժողովէն 4 անդամ, որոնք կարգալէ յետոյ հասած թէղքէրէն, ցանկին մէջ մնացած առաջին երկու ընտրելիներու անունները Տ. Սահակ եպիսկոպոսի հեռագրելով, անոնց վրայ ընտրութիւն կատարելու հրահանգ տալ որոշեցին: Ժողովը փախուէլէն յետոյ, Ս. Պատրիարքը հեռագիր մը ուղղելով Ատանայ՝ հաղորդեց թէ ընտրողական Ժողով գումարելով Տ. Սահակ և Տ. Գէորգ Սրբազաններէն մին պէտք է ընտրել կաթողիկոս Կիւիկիոյ: Կոպասուէր որ ընտրութիւնը շուտով տեղի կուենայ և արդիւնքը անմիջապէս կը հաղորդուի:

— Խառն Ժողովը 14 դեկտ. նիստ գումար-

րից Ղալաթիոյ Խորհրդարանը, նախադասու-
թեամբ Ս. Պատրիարքին, որ ժողովին հաղորդեց
Կիլիկիոյ Վիճակին կաթող. ընտրողական ժողո-
վին տեղեկագրերը, և գործադիր տեսուչ Խապա-
յեան Սրբազանին ուղղած յայտագիրը՝ որոնք կը
ծանուցանեն Երէցեան Տ. Գէորգ Սրբազանին
Կաթող. ընտրութիւնը տան Կիլիկիոյ: Խառն
Ժողովը ուշադրութեան առաւ այդ տեղեկագրե-
րը, և ստուգելով ըստ օրինի կատարուած ըւ-
լալը նոյն ընտրութեան, հաստատեց և Տանն Կի-
լիկիոյ կաթողիկոս հռչակեց Տ. Գէորգ Սրբազանը,
և որոշեց պաշտօնական ձեւակերպութիւնները
կատարել և հաղորդել ուր և որու որ անկ է
սոյն ընտրութեան հաստատումը:

Ժողովն ուշադրութեան առաւ նաև Տէր
Գէորգ Սրբազանի մատուցած հրաժարականը և
կարելի չհամարեց հաւան դառնուիլ այդ հրաժա-
րականին, քանի որ բանաւոր պատճառներ չկա-
նին մէջ տեղ, բան մը որ ընտրողական ժողովն
ալ չէր ընդունած: Խառն ժողովը նկատելով որ
Ն. Սրբազնութիւնը ըստ ամենայնի արժանաւոր
և ձեռնհաս է վարելու եկեղեցւոյ այդ գերադոյն
պաշտօնը՝ ի պէտս և ի պայծառութեան տանն
Կիլիկիոյ, նեցուկ աւնենալով այն համակրութիւնն
և փոխանութիւնը զորս կը վայելէր ազգէն և կա-
ռավարութեան, որոշեց իր ընտրութիւնը հա-
ղորդել Երէցեան Սրբազանի պաշտօնագրով մը,
յատուկ պատգամաւորութեան մը միջոցաւ:

Ժողովը իր շնորհակալութիւնը յայտնեց
Կաթող. Տեղապահ Տ. Կիրակոս Սրբազանի, գոր-
ծադիր տեսուչ Սահակ Եպս. ի ինչպէս նաև
Թեմականներուն, որոնք Ազգ. Վարչութեան հետ
համերաշխութեամբ ըստ օրինի կատարեցին ըն-
տրութիւնը: պոհելով եկեղեցւոյ միութիւնն:

Խառն ժողովն զբաղեցաւ նաև յարաբերա-
կան և ուրիշ գործերով:

— Խառն ժողովոյ կողմէ կարգուած պատ-
գամաւորութիւնը՝ որ կը բաղկանայ փոխանորդ
Սրբազանէն ինչպէս նաև Տէր Ներսէսեան Տիգ-
րան, Թէլեան Բարթող, և Խաչատուրեան Վա-
րապետ էֆէնտիններէ, 15 դեկտ. շաբաթ օրը
Երէցեան Սրբազանին մօտ երթալով Խառն Ժո-
ղովին պաշտօնագիրը յանձնեցին Ն. Սրբազնու-
թեան՝ որ շնորհակալութիւն յայտնելով իրեն
նկատմամբ ցոյց տուած համակրութեան և վըս-
տահութեան համար դիտել տուաւ թէ չպիտի
կրնայ իր այդ պաշտօնին մէջ արդիւնաւոր ըլլալ:
Պատգամաւորութիւնը յայտնեց Խառն Ժողովին
տեսութիւնները աւելցնելով թէ Ն. Սրբազնու-
թիւնը ձեռնհաս և արժանաւոր է այդ պաշտօ-
նին, թէ ինք ազգին համակրութիւնը վայելած
ըլլալով օգտակար կրնայ ըլլալ և թէ տէրու-
թեան համակրութիւնը և Ազգ. Վարչութեան

օգնութիւնը իրեն նեցուկ և զօրավիզ պիտի ըւ-
լայ: Պատգամաւորութիւնը Ն. Սրբազնութեան
հետ մէկ ու կէս ժամու չափ այս մօտը խորհը-
ղակցութիւն մը կատարելով առաջարկեց որ Տ.
Գէորգ Սրբազան իր վերջնական որոշումը տալէ
առաջ մէկ քանի օր ևս մտածէ: Պատգամաւոր-
ութիւնը յետոյ Պատրիարքարան երթալով ար-
դիւնքը յայտնեց Ս. Պատրիարք հօր՝ որ Բ.
Դուռը զրկելիք թաղիւրը յետածդեց մինչև որ
Ն. Սրբազնութիւնը մէկ քանի օր վերջը իր վերջ-
նական որոշումը տայ:

— Խառն ժողովը 9 նոյեմ. դուրսուեցաւ
Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, նախադասու-
թեամբ Ս. Պատրիարքին: Պուլիարիոյ այցելու
հովիւ Բարթողիմէոս Վ. Պաղճեան իր պաշտօ-
նին դժուարութիւնները յառաջ բերելով, հրա-
ժարական զրկած էր: Բայց որովհետև Ազգ.
Վարչութիւնը արդէն Պուլիարիոյ առաջնորդու-
թիւնը հիմնական կերպով կազմակերպելու հա-
մար սահմանած էր կարևոր կարգադրութիւննե-
րը, և անոնց զօրծաղրութիւնը տեղի պիտի ու-
նենար, որոշեց յանձնարարել Բարթողիմէոս
Վ.-ի որ ժամանակ մըն ալ շաբօնակէ իր պաշ-
տօնը: Ազգամարայ Կաթող. Փոխանորդ Արսէն
Ծ. Վ. վիճակային գործերու նկատմամբ տեղե-
կագիր մը ուղղած ըլլալով, Ժողովը Տ. Վահրամ
Սրբազանի յանձնեց զայն նախարանել ու յայ-
տադրել: — Ժողովը ասոնցմէ զատ զբաղեցաւ նաև
Մուշի Վիճակին, Պալլադիի գերեզմանատան և
ուրիշ խնդիրներով:

— Սերաստիոյ Սրբազան առաջնորդը նամակ
մը գրելով Եւդոկիոյ Քաղ. Ժողովին, իւր հաւա-
նութիւնը յայտնեց Տ. Գէորգ Վ. Երբանոսեանի (Մ.
Աթուոյ ճեմարանի սան) Եւդոկիոյ մէջ մնալուն,
իբրև առաջնորդական փոխանորդ և քարոզիչ: Տ.
Պետրոս Արքեպ. ուրիշ նամակ մըն ալ Գէորգ
Վ.-ի ուղղելով, հաստատած է իր պաշտօնը,
փափաք յայտնելով որ արդիւնաւոր պաշտօնա-
վարութեամբ օգտակար ըլլայ Ժողովրդեան:

— ՄՈՒՇԻ Ս. Կարապետի վանքին միաբնա-
նէրէն երկու սարկաւաղներու ձեռնադրութեան
խնդիրը, որ առկա մնացած էր, այս անգամ
կարգադրուեց է, և ինչպէս որոշած էր Կրօնա-
կան Ժողովը, մօտերս վարդապետ պիտի ձեռ-
նադրուին: Խորով Վ. այս առթիւ վանքը այ-
ցելելով դպրոցին նկատմամբ ալ կարգադրու-
թիւններ ըրեր է, ուսուցիչներ պաշտօնի կոչելով
և դասախօսութիւնները կանոնաւորելով: Տեղա-
պահ դիտել է որ վանքին հասոյթները պարտապ
տեղը կը վասնուին, միաբնաները անսարքեր են
և դպրոցն ալ չափ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուի:
Ուստի յորդորեր է որ ջանքեր ըլլան վանքին
դպրոցը բարեկարգ վիճակի մէջ դնելու համար:

Ս. Կարապետի դպրոցը այս միջոցին 65 աշակերտ ունի:

— Մանչէսթըրէն արժանահատ անձէ մը տեղեկութիւն կը տրուի թէ, Պոլսոյ և Անգլիոյ առեւտրական հրապարակներուն վրայ մեծ անուն և դիրք գրաւող Թօդատեան առեւտրական տան պէտք Մարտիրոս էֆ. Թօդատեան որ Մանչէսթըր կը գտնուի իր վաճառականական գործերուն պատճառաւ, քսան հազար անգլիական ոսկի յատկացուցեր է վարժարան մը հաստատելու համար, ուր Հայ տղաք պիտի հետեւին մասնաւորապէս առեւտրական և դիտական ուսումներու: Օրուան ամենէն կարեւոր լուրը և մեծագոյն բարեբարութիւնն է այս և նուիրատուին անունը զրաւական մըն է ինքնին, թէ շինծու տեղեկութիւն մը չի կրնար ըլլալ, Որովհետեւ Թօդատեան էֆ. արդէն ծանօթ է իր բարեգործութիւններով, և շատեր ճանչցած են զինքը իբրեւ ազգին ամենէն բարի և պարկեշտ անձնաւորութիւններէն մէկը, որ օտար երկրի մէջ իր տարրին պատիւը բարձրացուցած է:

— Ս. Պատրիարքին յանձնարարութեամբ Գատըր զեւղէն Լ. Բանիկեան և Յ. Դիմաքսեան էֆ. ները Պէրպէրեան վարժարանին յօրեւանի առթիւ 57 Օսմ. ոսկի հաւաքած և Ս. Պատրիարքին յանձնած են: Եզրիպտոսի ազգայիններն ալ նոյն նպատակաւ 40 անգլիական ոսկի հաւաքած ու զրկած են. մասնաւորապէս Աղեքսանդրիոյ ազգայինները 30 ոսկի, Կիրատոնէն 183 ֆր. և Ատանայէ Պէրպէրեանի նախկին սաները 8 ոսկի զրկած են:

— Եդեսիոյ Առաջնորդարանէն կողմէ Պատրիարքարան զրկուած տեղեկագրի մը մէջ կը հաղորդուէր թէ Ասորիք սեփականութեան խնդիր կը յարուցանեն Ս. Սարգիս վանքին մէջ գտնուող Եփրեմ Խաւրիի ուխտատեղւոյն նկատմամբ: Ս. Պատրիարքը երկիցս կարեւորը հաղորդած էր դատական նախարարութեան, ուրիշ ի վերջոյ զեկուցուած էր Ասորիք թէ անտեղի է իրենց պահանջումը: Վերջէս իմացուած է որ նոյն պահանջումը դարձեալ կրկնուած ըլլալով, խնդրին հանդամանքը ուսումնասիրելու համար այդ վէճին մասին բացատրութիւն ուղղուած է այս անգամ Եդեսիոյ կառավարչութեանէն: Վեդրոնէն հասած պաշտօն թղթերը՝ իր մեկնելէն առաջ Եդեսիոյ նախորդ կառավարիչ Էմին պէյի կողմէ Խաւրէի ժողովին նկատմամբ յանձնուած ըլլալով, ուղարկութեան պիտի առնուին ընդ նախագահութեամբ նորեկ Փոխ. Կառավարիչ Ճէլալ պէյի, որուն կողմէ եղած յանձնարարութեան համեմատ՝ Եդեսիոյ Առաջնորդարանն՝ ինչպէս նաև Ասորիք՝ այդ սեփականութեան խնդրին մասին զրաւորապէս պիտի ներկայացնեն իրենց հայեցակէտը: Այս խնդրին մէջ մեր իրաւունքը ի

ձեռին կեցած հին վճարողներով ու նոյն իսկ Կայս. հրովարտակով արդար ու անյեղի ըլլալով, բարենամ կառավարութիւնը կանխաւ իրագիկ ընելու համար իրաց այս վիճակին, Եդեսիոյ Առաջնորդը աեսակցութիւններ ունեցեր է կառավարական գլխաւոր պաշտօնէկց հետ, որոնք նոյն վաւերութիւններէն այնչափ բացարձակ կը տեսնեն Հայոց իրաւունքը, որ կը զարմանան թէ ալլես ինչ հիման վրայ Ասորիք խնդիր կը յարուցանեն: Յոյս կայ որ մօտեւս Խաւրէի ժողովին կողմէ Դատական և Կրօնական գործոց նախարարութեան ուղղուելը Տեղեկագրին ալ՝ կարդին պիտի հաստատէ Եփրեմ Խաւրիի ուխտատեղւոյ մասին Հայոց սեփականութեան վճարական հանգամանքը:

— Տիգրիսէն թղթակցի մը զրած է մեղի (Սուրհանդակ լրագրոյն) թէ այս միջոցին հասարակաց կարծիքը բաւական կըրողի այն խնդրով թէ Դատարարական մը համար Հայ. եկեղեցւոյ մէջ հողեհանդիստ կրնայ կատարուել: Ռուսահայոց մէջ այս կարդի խնդիրներ քիչ անգամ հետաքրքրութիւն կը շարժեն և իմսիլիպիս կոչուած դատակարար որ գերք ու թերթ կը կարգայ, տիրացուական խնդիրներ կանոնէ այս ամէնը, մոռնալով անշուշտ որ Ռուսահայերը ամենէն աւելի իրենց կրօնական գոյութեամբ կը ճանչցուն իրենց ընտանիք երկրին մէջ: Վերևայ թէ Ռուսահայերու եկեղեցական գործերու մէջ ցոյց տուած անտարբերութիւնը առիթ եղեր է որ եկեղեցական դատակարար աւելի ազդեցիկ դառնայ և իր բոլոր կարողութիւնները ընդհանուր համակերպութեան առարկայ ըլլան: Այս անգամ յուզուած խնդիրը մէջտեղ հանելու առիթ եղած է Տիգրիսի առաջն. փոխանորդ Գարեգին Վ. որ մերժեր է այդ կարգի հողեհանդիստ մը կատարել, և ասոր վրայ զիմում ըլլալով Էջմիածին, Գարեգին վարդապետի կարծիքը հաստատող պատասխան ստացուել է: Հիմոյ երկու տեսակ կարծիք կայ. մէկ մասը կրնէ թէ Հայ. եկեղեցին ազատ է իր դաւանութեան մէջ և թէ քրիստոնէայ անուան առի աւանդն ալ իբրեւ եղբայր կը ճանչնայ. ուստի անպատեհութիւն մը չկայ օտարազաւանի մը համար հողեհանդիստ կատարելու. իսկ միւս մասը կրնէ թէ եկեղեցին իր օրհնութիւնը և ազօթքը կը նուիրէ միայն անոնց, որոնք ուղղակի իրեն ծառայութիւն մը մատուցած են: Թող բանասիրութիւնը և գրականութիւնը իրենց միջոցներով վարձատրեն իրենց աշխատանքները, սակայն ինչ պէտք կայ եկեղեցին բերելու խառնելու անոր հետ: Իրաւ Հայ. եկեղեցին իր դաւանութեան մէջ ու և է կաշկանդում չունի, բայց այս պիտի պարագաներու մէջ քիչ մըն ալ բանականութեան կոչում ընելու է: Սակայն հակառու-

Թիւնը անկէ կը ծաղկէ որ, երկու կողմերն ալ իրենց փաստերը մէջ կը բերեն, այս Հայրապետէն կամ առաջնորդէն արտօնուած: Բուն շփոթութիւնը այդ կէտէն ծագում կառնէ ահաւանիկ, և այս ալ որոշ և ճշգուտօք օրէնքէ մը պակասութենէն յառաջ կուգայ: Եթէ այս անգամ հայրապետական կարգադրութիւն մը արգելեց ժողովրդեան մէկ մասին պահանջը, շատ անհաւանական չէ որ վաղը տարբեր բացատրութեամբ, ուրիշ որոշում մը ձեռք բերուի և ցորչափ այս տեսակ հակասութիւններ մէջտեղ կը մնան, կարելի չպիտի ըլլայ բացատրել ժողովրդեան թէ, եկեղեցւոյ դաւանութեան ազատութիւնը իրենց ըմբռնածէն տարբեր բան մըն է, և չթոյլատրեր որ և է մէկուն մեկնելու իր ուղած կամ հասկցած կերպով: Մեր թղթակիցը կը զրէթէ 12-13 տարեկան հոգեհանգստի մը առթիւ հանգուցելոյ մը լուսանկարը եկեղեցւոյ մէջ դնել յանգիւցող քահանայ մը երկու տարեկան փիլիսոփայը իր զանգուածէն դատապարտուեցաւ, մինչդեռ հիմայ նոյն ընթացքը ունեցող ուրիշ քահանայ մը ազատ կը մնայ: Ահաւասիկ այս կարգի խնդիրներ են որ բաւական կնճռոտութիւններ յառաջ կը բերեն: Ուստի յարմար կըլլայ որ միանգամ ընդ միշտ կանոնի առկա առնուի նմանօրինակ պարագաներու մէջ ձեռք առնուելիք ուղղութիւնը, ապագայ շփոթութիւններու և դժուարութիւններու տեղի չտալու համար:

† Սեփան Փաշա — Բժիշկներու և բարեկամներու տխուր գուշակութիւնը արդարացաւ և 17 նոյեմբեր շաբաթ առաւօտ իր մահկանացուն կնքեց Ստեփան փաշա Ասլանեան, ազգային կեանքի մէջ ամենէն աւելի ծանօթ դէմք մը, որ հակառակ իր կեանքի մէջ ենթարկուած դառնութիւններուն, մինչև իր վերջին օրերը պահած էր ժպտող դէմք մը և անուշ խօսակցութիւն մը:

Թարութիւն փաշայի մահունէն 40 օր յետոյ Ստեփան փաշայի մահը զգալի կորուստ մըն է, մանաւանդ որ այդ տեսակ դէմքեր հազուագիւտ կը դառնան ազգին մէջ:

Ստեփան փաշա Ասլանեան ընտանեկան խոնարհ ծագում մը ունի, 1822 դեկտ. 25 ին ծնած էր Բերայ Իր հայրը Եղիկ Ասլան աղա ծեփարար էր և մայրը Կեսարացի Հռիփսիմէ:

Ստեփան երբ 11 տարեկան եղաւ, իր ծնողքը Բերայի Ազգ. վարժարանը դրին զինքը: Ծանկի ամիրայի օգնութեամբ, Բերայի Գրնափուլտ եւ Սքորտէլա թաղերուն մէջ հաստատուած էին մէկ մէկ աղջկանց վարժարան եւ մէկ մէկ վարժարան մանչերու համար Ս. Իշմիածին և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով:

Ստեփան Ասլանեան 3 տարի մնաց Ս. Իշմիածին վարժարանին մէջ եւ ուշիմութեան այնքան

փայլուն փորձեր տուաւ որ երբ 1838 ին ճեմարանը բացուեցաւ, իր հօրը խնդրանաց վրայ, Յովհաննէս ամիրա Սէրվերեան իր պաշտպանութեան տակ առաւ զինքը: Այդ շրջանին մէջ իրեն ընկերներէն միայն Կարապետ էֆ. Իթիլեան կը մնայ հիմա:

1840 ին ճեմարանը փակուեցաւ եւ ժամանակ մը յետոյ 1841 ին ելաւ այն բարձրագոյն հրամանը որ կարտօնէր ոչ—Իսլամ տղայոց ընդունելութիւնը իր ուսանող Կալթա Սէրայի զինուորական վարժարանին: Ստեփան Ասլանեան առաջին օգտուողներէն եղաւ այս արտօնութենէն եւ 7 տարի աշակերտելէ յետոյ 1847-ին վարժարանէն ելաւ իրրեւանդանիկ ընթացաւարտ դեր—հաղարպետի աստիճանաւ:

Տքթ, Ստեփան Ասլանեան, թէ իր ծանօթութիւնը ընդարձակելու եւ թէ Եւրոպական համալսարանէ մը իր հմտութիւնը վաւերացնելու համար երկու ընկերներով զրկուեցաւ Վիեննա, ուրկէ դարձաւ մէկ տարի յետոյ, հարկ եղած վկայականներով որոնց մէջ յիշուած էր թէ նոյն բժիշկները յատուկ քննիչ մարմնոյ առջեւ ցոյց տուած են իրենց հմտութիւնը եւ ստացած փորձառութիւնը: Վիեննայէ դարձին Տքթ. Ս. Ասլանեան զինուորական հիւանդանոցներու մէջ բժշկութեան կոչուեցաւ ու նոյն ատեն հաղարպետ, և քիչ ատեն վերջը գնդապետ եղաւ եւ ուսուցիչ անուանուեցաւ Կայս. բժշկական վարժարանին, պաշտօն մը զոր վարեց 20 տարեկան լի:

Ստեփան փաշայի այս ուսուցչական շրջանը իր պետական ծառայութեան մէջ ամենէն կարեւոր տեղը կը գրաւէ:

Հանգուցեալը 1870 ին և 1877 ին երկրորդ անգամ ալ Եւրոպա գնաց կայսերական բանակին համար բժիշկներ և վիրաբոյժներ բերելու 1875 ին Բուխէլի Կայսերական զօրքերուն առողջապահական քննիչ կարգուեցաւ և 1878 ին Բ. զօրարանակի զինուորական հիւանդանոցներուն, 1863-ին ալ Մէարիֆի ժողովին անդամ եղաւ:

Վերջապէս 1870 ին Սպարապետութեան դրան Առողջապահական ժողովոյ անդամ կարգուելով 10 տարիի չափ արդիւնաւոր և յիշատակելի պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ, նոյն միջոցին բարձրանալով Ժիրլիփայութեան աստիճանին:

Ութ տարի տեւող բացակայութենէ մը յետոյ 1887 ին վերադարձաւ Բարիզէն եւ փոխադրուեցաւ Սկիւտար և ապա Բերայ ուր բժշկութիւն կ'ընէր: 1895 ին յատկացաւ 3000 ղշ. ի հանգստեան թոշակը և այս իրեն համար մեծ օգնութիւն մը եղաւ որովհետեւ դիւրութիւն չունէր այլ ևս բժշկութեան համար առդին անդին վաղելու:

Ստեփան բաշա կէս դարէ աւելի ազգային գործունէութիւն ունեցած է, Վերջին անգամ 1895 ին երբ Քաղ. ժողովը կազմուեցաւ, Ստեփան

դործերը... Աղատու թեան ճանապարհի իւրաքանչեւ քայլափոխը Նախախնամութեան նշան էր... Կրօնն և բարոյականութիւնը անհրաժեշտ պայմաններ են պետական կենաց հաստատութեան համար: Այն մարդը որ յանդգնում է այս սկիւնքը խախտել, արժանի չէ ազգային սիրոյ: Այս դրել է Վաշինգտոնը, ձեր երկրի հայրը, հիմնուելով իւր փորձառութեան վերայ:

Արդարեւ ձեր պատմութեան հէնց առաջին օրերի վերայ դրոշմւել է Նախախնամութեան մատր: «Երբ որ Վոլոմբորը Բարցելանի պալատում պատմեց նոր ցամաքի գիւտը, թաղաւոր և թագուհին, արցունք թափելով, իջան գահից, չոզեցին և բազումները, տաքածելով, սրտերը ուղղեցին դէպի երկինք, դոհանալով Տէր Աստուծոյ, որ Նա ջրերի անսարսուռ առաջնորդեց Վոլոմբորի նաւերը: Մի և նոյն ժամանակ հանդիսաւոր կերպով հնչուեցան Laudamus-ի օրհնութիւնները»:

Թոյլ տուեցէք, որ ցոյց տամ ձեզ, թէ ձեր պատմութեան քայլերը միշտ այդ կրօնական արշաւորի շարունակութիւնն են եղել:

ա. Թէ ովքեր են եղել ձեր Նախահայրերը, յիշեցէք այն խորխորատը, որից որ դուք փրկուել էք: Դուք գիտէք, որ մի քանի գաղութների առաջին կեսները ներկուել է ոճրագործութեան արիւնով: Բայց երեւի դուք կարգացած կը լինէք ձեր բարերար հրեշտակ՝ տիկին Հիլդալմին ուղղած այս տողերը. «Հիլդալմ, այս երկրի գլխին եկած ոչ մի դար վկայ չի եղել այնչափ դժուարաբեռն, այնչափ ի վերուստ թեւադրած ձեռներեցութեան, որչափ որ քո դարն է: Արատը փախուստ է տալիս քո առջևից, և քո շնորհով լոյս ստացած Աստորալոսիայի (Հնդկաց արշիպելագոսի) ափերը՝ այլ ևս չեն ընդունում Եւրոպայի փրած ուրմները, որ ձերախոյաները ցրել տալով դուրս են թափում, միակ առողջ մնացած ցամաքը վարակելու համար»:

Պարոններ, թէպէտ դուք ձեր ծագումը ստացել էք պանդուխտներից, բայց այդ մարդիկ եղել են խիղախ և ազատ, երակների մէջ ունեցել են արիւն, զիւցազուներէ արիւն: Ասորի թափառական էր քո Նախահայրը, առաջ երբայցուց մարգարէն իւր աղիւն: Վտանգների մէջ թափառող մի քանի անդլիացիք եղել են ձեր հայրերը. նոքա էին հաւատարիմ, քաջ և երկիւղած առաջի Աստուծոյ, ուստի և նոցա տկարութեան անպարտելի զօրութիւնը՝ աշխարհ գրգռեցեց: Sicut Patribus, sit Deus nobis (Որպէս նախահայր, նոյնպէս եւ մեզ զօրաւոր լինի Աստուած—Բոստոնի նշանաբան):

Ձեր այժմեան բնակւորութեան Նախապատկերը ուխտաւոր հայրերի առաքելութիւնից է ծա-

ղում: Եթէ մի քանի դատաւարաբաններ ռաբբի Պլիմուտի ժայռի վերայ հաստատուելուց յետոյ, այնու ամենայնիւ փառաւորուեցաւ այդ ժայռը, պատճառն այն է, որ մերժուած տարադրեալները հաստատուն կամքի, անպարտելի համարձակութեան, խոր հաւատոյ և անկեղծ ազօթքի ծնունդ էին: Մի բուռն քաջեր, կատաղի ուլիկանի հետ կռուելով, հայրենիքից վռնուած, աղատութեան գաղափարով տոգորուած, տարան Ամերիկայ ինչպէս առաջ Գլադստոնը, «Անգլիայի քաղաքակառութիւնից ժողովրդապետական ոգի, իսկ այն տեղի կրօնից՝ ժողոքականութեան կենդանութիւն»: Եւ կաւելացնեմ, տարան նոցա, որը եղբայրներից հաւածուել էին: Ո՞վ աղատութեան առաքեալներ, ինչպէս զօրաւոր է ձեր սկզբունքները դաւանող պետութիւնը: Բայց ի՞նչ էր նոցա շունչ և հոգի սուրղը, հաւատոյ զօրութիւնը և ազատաւորութիւնը, Բոբինզոն և Բրուտեր 1617 թ. դրում էին. «Մենք լիովին ապաւինեցանք Աստուծոյ, ծառայեցինք Նորան և ջերմ սրտով հաւատում էինք, թէ Նա մեր ձեռնարկութիւնը կը յաջողեցնէ, մեր անկեղծ միաբնութեան համեմատ»:

Հիւսիսային Ամերիկայի առաջին դաղթակառութեան հետ կապուած անունները, ամէնքը նշանաւոր են իրանց աղնութեամբ: Ահա անբախտ Բալէյն, ամենափայլուն աստղը կոյս թագուհու շրջապատող լուսատու խմբի մէջ, այն թագուհու, որ Վերգինիային իւր անունը տուեց (virgo, virginis—կոյս): Ահա Վէֆտէն Զոն Սմիտը—խաչակրի հոգու աէր անձնաւորութիւնը, նորա վարմունքների մէջ արդարամտութիւնը չի ճնշուել հանգամանքներից: Նա իւր կեննքում մաքաւել է առաւելապէս ցածութեան, ամբարտաւանութեան և անիրաւութեան դէմ: Վերլիամ Պէնը միշտ հետամուտ էր, որ շրջապատողներին հասկացնէ, թէ տկարները, ճշմարտասէրներն և բարեպաշտները կաղմում են մի հօտ, մի կրօն: Դուք, արժանաւոր յաջորդներդ, ունեցել էք նաև ուրիշ շատ նախորդներ:

Եւ ինչպէս ակնյայտի երևում է Երկնային կամքը ձեր պատմութեան մէջ: Ոմանք ղեպուած և պատահմունք կանուանեն այն, ինչ որ Նախախնամութեան խորհուրդ է եղել: Ամերիկան տալիս նուազ՝ քան միւս երկիրները, իրաւունք ունի պատահմունքին զոհեր մատուցանելու և ի պատիւ բախտի խունի ծխելու»:

Այն կոյր պատահմունք չէր, երբ որ մարդկութեան բախտը կախուած էր մի բուռն քաջերի յաջողութիւնից: Կանադայի անտառներում, նոր Աշխարհը ղեպուածով չյանձնուեցաւ պուրիտանների ձեռներեցութեան, որով այնչափ ծագեց արդիւնագործութիւնը: Կար ժամանակ, երբ որ տարակոյս չկար, թէ Ամերիկան Փրանսիայի

բաժին պիտի դառնար: Այս կը նշանակէր Րիշ-
լիոյն և Լոյսլայի տղաքանց տիրութիւն. այն ժա-
մանակ աշնու ապետականները, բռնակալութիւնն
և ճիղճականները կարշաւէին ազատութեան երկի-
րը, և ժողովրդի նախաձեռնութեան դէմ ամէն
արգելքներ կը ստեղծուէին: Ապա թուում էր, թէ
նոր Աշխարհը բաժին պիտի դառնայ հայերու,
բայց արդէն նոեմացող Սպանիայի: Այն ժամանակ
պէտք է թաղաւորէր Ալքայի և Փիլիպպոսի բռնա-
կալութիւնը, կեղծ աստուածապաշտները և վանա-
կաններին եղ և ճնշիչ իշխանութիւնը, մասնաւոր ջար-
դոտներ և մարդկանց դէմ շներ կատարեցնելը:

Սակայն, ինչպէս որ դրուած էր աստուա-
ծային մատեանում, այնպէս էլ կատարուեցաւ.
Ամերիկայի վերայ երբեք չի ծածանի ոչ Քրան-
սիայի ոսկէ շուշանը, ոչ Սպանիայի առիւծն ու
աշտարակը, այլ նախ անսրատ մնացած *Semper*
eadem-ը (միշտ անփոփոխ), ապա աստղերն ու ե-
րկնները, ձեր այժմեան աղբային դրօշակը:

Ամերիկան ժառանգ էր կոչուել Ասոր-
ծուց, ոչ թէ բռնակալութեան և տրտնեակ աղ-
նըւապետութեան համար, ոչ թէ Սպանիայի կեղծ
բարեպաշտութեան և Քրանսիայի սնախառու-
թեան համար, այլ Անգլիայի վերանորոգման,
յառաջադիմութեան, ազատութեան և մի մեծ
նոր ազգի բարգաւաճութեան համար:

Եւ երբ որ Կորնուալիսը իւր սուրը յանձ-
նեց Վաշինգտոնին Նօրիտոնի առման ժամա-
նակ, ոմանք ամերիկացիք սառը վերաբերուեցին
այս դէպքին, չհասկանալով կատարուածի կշի-
ռը: Վաշինգտոնը դառնալով նոցա, ասաց յան-
գիմանութեամբ. «Թող մեր թոռները մեզ յիշա-
տակեն բարեբանութեամբ»:

Պարոնայք, արդէն հասել է ձեզ համար՝ որ
աղբերի մէջ կրտսերադոյնն էք՝ դարաւոր փորձոյ
հունձը. արդ քաղցեցէք: Եթէ դուք հատկանաք
զօրապետի առած խրատը, ձեզ կօրհնեն և կը
փառաբանեն ձեր թոռները յաւիտեանո: Պատ-
մութեան դասերը զրուշտցնում են. «Վորժանեցից,
կորժանեցից, կորժանեցից» — բաղմեցս կը կնում է
Տէր Աստուած, — մինչև եկեսոյ՛ օր դատաստանի»:

Երբ որ Բարեկնոնում աղբերի ներկայացու-
ցիչները ընդ առաջ ելան Ալէքսանդրին, ասում
են, թէ հռովմայեցւոց դեսպանները նոցա մէջ
ամէնից աւելի աննշմարելի էին. բայց այնուհետև
Յունաստանը խորտակուեցաւ, իսկ Հռովմը խլաց
նորա տկարացած ձեռքերից գայլոտնը: Բարեկնոն,
Ասորեստան, Վարթագէն, Յունաստան, Հռովմ՝
էին և անցան: «Ովիկանի» փոխերի վերայ, ասում է
Բէսկինը, երեք մեծ ինքնակալութիւններ հառ-
տատուեցան, մարդկային առաջին իշխանակա-
լութիւնից ի վեր, որք են՝ Տիւրքոս, Վենետիկ և
Անգլիա: Առաջինից մնացել է միայն անունը,

երկրորդից — փլատակներ, իսկ եթէ երրորդը մո-
ռանայ առաջինների վախճանը, աւելի ևս թըշ-
ուառ ոչնչութեան մէջ կընկղմուի, մինչև անհա-
տանելի բարձրութիւնները ամբառնալուց յետոյ:
Արդեօք Միացեալ Նահանգները համար էլ ասուած
չէ՞ Անգլիային ուղղած այս նախազգուշութիւնը:

Գ. Ժամանակ չունիմ մի առ մի թուե-
լու, թէ ինչպէս նախախնամութեան միջամե-
տութեամբ ձեզ էլ հասել է այն ելեքարական
կայծը, որով տանկութեանը դարը արժնացաւ
և փրկուեցաւ մեռելութիւնից: Ձեզ այցելել են
այնպիսի նշանաւոր հիւրեր, որոնց սէրը պատիւ
կարող է բերել ամենայն երկրին: Առաջինն է առ-
պետ, ազատամիտ և մարդասէր Վիլհելմ-
փոփան» — Լաֆայէտը: Այս դէպքով դուք էլ
մասն ու բաժին ստացաք Քրանսիական յեղափո-
խութեան մաքրագոյն փառքից և նոր փիլիսո-
փայութեան լուսից: Ապա միթէ անյիշատակ
թողնեմ եպիսկոպոս Բերկէյլին, փիլիսոփայական
հանճարին, իսկ սորա հետ նաև Եկեղեցու կամ
Եկեղեցիների մեծամեծ ապառաւորներին, թէպէտ
ըստ իմ կարծեաց կայ միայն մի հօտ Քրիստոսի,
որքան էլ որ բաղմաթիւ փարաւներ ունենայ այդ
հօտը: Ո՞ր մէկի կրօնական յաւիտակութիւնը,
անսահման անձնադոհութիւնը, անձնուրաց առա-
քելութիւնը, ուսման և դիտութեան սէրը, խոր
հաւատը, լայն աստուածաբանական հայեցողու-
թիւնը, ներհուն իմաստութիւնը, ամենայնազթ
գթասիրութիւնը դուրեմ:

Նմանապէս մի առ մի չեմ անուանի ձեր
մեծ պետական մարդկանց անունները: Վաշինգ-
տոնի համար ասել են, թէ «առաջինն է պատե-
րազմում, առաջինն է խաղաղութեան մէջ, առա-
ջինն է մարդկանց սրտերում»: Նոյնը կը յարմարի
ուրիշ շատ շատերին:

«Օրհնուել մեծափառ անցեալը, ուր որ քա-
ջութիւնը, ազատութիւնն և հաւատը հիւստուել
են մի զօրաւոր շղթայ կաղմբու համար, աղբային
փառաւոր պատիւը հաստատելու համար»:

Գ. Անցնենք այժմ ազատութեան պատե-
րազմին: Վերջին ժամանակներում ամերիկացիք
սկսեցին աւելի լուր հասկանալ անգլիացիների
հայեցոյցն այդ պատերազմի մասին: Դուք առաջ
կարծում էիք, թէ անգլիացիներն մէջ մնացել է
դժգոհութեան դառն զգացմունք պատերազմի
պատճառով, իբր թէ նոքա չեն կարողանում
առանց ամօթոյ և դայրոյթի յիշել Բուրգոնի,
Սարատոգի կամ Վորնուալիսի անձնատուր լինի-
լը: Յոյս ունիմ, որ 1895-ին էլ կարիք չկայ փա-
րատելու այդպիսի անհիմն կարծիքները: Նոյնը
քաղաքէլ եմ յուշիսի 4-ին ձեր աղբային տօնի
առիթով Վեստմինստերեան արքայութեան մէջ
և նոյնն առաջարկել եմ անելու ձեր համբաւաւոր

հայրենակից դուրսորդ ֆիլիպս Բրուքսին:

Զարմանալի է, որ ամերիկացիք դժուարութեամբ են ըմբռնում, թէ իրանց գաղթականաւթեան հակառակորդ էր ոչ թէ Անգլիայի ժողովուրդը, այլ թաղաւորն ու կառավարութիւնը, որոնք սխալ էին հասկացել ժողովրդեան կամքը: Միթէ մոռացել էք, թէ ինչ է խօսել Բեռլինը, և թէ ձեզ աղատութեան զաւակներ է կոչել Բարբէն: Յիշեցէք ստորին խորհրդարանում նորա ասածները, որ երբեմն նոյն իսկ ձեր դպրոցների աշակերտներին յայտնի էին. «Ձեզ խոցոտելու չարախնդութեամբ: Ո՛չ, ձեր հալածանքով նորա բուռն Ամերիկայում: Ձեր սիրով սնուած: Ո՛չ, նորա աճեցին, որովհետեւ դուք միշտ խորթ էք եղել և անվայր: Միթէ դուք նոցա պաշտպանել էք: Ո՛չ, նոքա իրանք ղէնք առան աղնուաբար ձեր իսկ պաշտպանութեան համար»:

Պարոնայք, ես ուրախ եմ, որ Ամերիկան ընդգրկուեց է: Եթէ երբեք միլիոն մարդիկ այնչափ զուրկ լինէին աղատութեան զգացումից, որ յօժար կամօք անձնատուր լինէին ստրկութեան, նոքա զեղեցիկ հնար կը գառնային բոլոր մնացածին էլ ստրկացնելու: Դուք մեր փառքը՝ ձերն էք համարում, մենք էլ սովորեցանք ձերը՝ մեր սեպհականութիւն ճանաչել: Դուք մեզ յաղթեցիք, Բենկէր Բիլլի մէջ, իսկ մենք այլ ևս չենք նախանձում այդ նոր Մարաթոնին:

Ես կը բացատրեմ ձեզ, թէ ինչու մեր պարտութեան վերայ մենք կարող ենք նայել առանց ամօթոյ: Անգլիան ժպտալ երեսին խոստովանում է. «Եւ որդիք ինձ յաղթեցին. նոքա ինձնից ստացան իւրեանց ոյժը»: Դուք պատերազմել էք մեզ հետ մեր հոգւով ոգևորուած:

Տօնեցէք ձեր յուլիսի 4-ը, որչափ որ կամենաք: Թող ձեր որդիք սովորեն ձեզ հետ ի միասին պարծանօք ասել. «Գոհութիւն Աստուծոյ, ես էլ ամերիկացի եմ»: Բայց համոզուած եմ, որ այսուհետեւ այլ ևս չէք դատարարուել թշնամութեան ողով ձեր մայր-երկրի դէմ:

Մի անգամ անապատի արաքը հարցրեց մի ճանապարհորդից, արդեօք անգլիացի չէ՞ նա: «Ո՛չ, պատասխանեց նա, ես ամերիկացի եմ»: Այս պատասխանն առնելով՝ արաքը լուռ բարձրացրեց երկու մատը, ուրեմն՝ թէ նոքա նման են, որպէս մատը մատին: Նա գիտէր, որ անգլիացին և ամերիկացին ունին նոյն լեզուն, նոյն բարբը, որ նոքա իրար նման են իրանց տենչերով, իրանց սովորութիւններով, յոյսերով, հաւատով, ծագմամբ և ծննդեամբ:

Ձեր աղատութեան պատերազմի մէջ էլ մենք տեսնում ենք Աստուծոյ մատը: Փրանկլինն աւսում է. «Մեր աղօթքները անխելի չմնացին: Բոլոր մարտակիցները վրայ էին նախախնամու-

թեան միջամտութեան յօգուտ մեր: Միթէ մոռացել ենք մեր Երկնային բարեկամին և այլ ևս նորա օգնութեան կարօտ չենք»: Այս ասելով, թերևս նա յիշում էր մի վոթորիկ, որ Տոմաս Պրինցի աղօթքով ցրուեց այն ծովապետ դ'Անվիլի նաւատորմիցը, որ երդուել էր քար ու քանդանել Բոստոնը:

Ե. Ես անցնում եմ ձեր նորագոյն պատմութեան մեծակշիռ ճգնաժամին, ստրկութիւնը ջնջելու համար՝ Հիւսիսային և Հարաւային նահանգների մէջ ծագած, պատերազմին: Դարձեալ տեսնում եմ Տէր Աստուծոյ լոյսը, որով լուսաւորվում է ձեր ազգի տակաւ առ տակաւ պատմական զարգացումը:

Այն ինչ զարհուրելի ժամանակ էր, երբ որ հայրենիքը պառակտուած էր թշնամութիւնից: Քաղաքական ներքին պատերազմ, ազգային պատերազմ — որտաճմիկ բառեր են: Գիտենք, թէ ինչպէս ցաւել էք այն զոհերի համար, որոնց Տէր Աստուծոյ ընտրել էր Տենեսիի անտառներում և Պոտոմակի դալարի ափերում: Թէ ինչպէս տանջուել էք լսելով Բուլ Բէնի պարտութիւնը, ուր որ ձեր կամաւորները անշունչ ընկնում էին սոյլից և ծառաւից:

Մեր առաջնապատկերանում է Վաշինգտոնը, որ ներկայացնում էր մի հսկայական հիւանդանոց: Դուք տակաւին չէք մոռացել այն ժամանակը, երբ որ «այնպէս վերաւորած է, որ էլ չի ապրի» գութաբեր բառերը՝ գերեզմանական սարսուռ էին սփռում մայրերի և ամուսինների սրտերում. երբ ամենայն ինչ զոհաբերող վաճառականը՝ իւր փողած խոնկութի գոռերի վերայ կաւիճով գրել է. «Նո գնացի պատերազմի դաշտը»: Երբ որ ծառերի տերեւները կարմիր էին ներկւում ոչ թէ միայն աշունքի պատճառով, և երբ որ ձեր երկիրը, իւր ստակալի վիճակում, գեռ դարձեալ խնդալու սիրտ ունէր, որովհետեւ զիտէր, թէ ինչպիսի որդիներանց մայր է:

Ապա տեսէք, թէ ինչ անպարտելի վճռական ձայն է հնչում ձեր երգերի մէջ. «Ահա անխաճառ սուրբ ժառանգութիւն, անդուշակ պատմութիւն, անյայտ տպագայ. դնա՛ և յաղթիր»: Այսպիսի ազէտալի օրերում, կատաղի կռուի ժամանակ, մարդկանց սրտերում դարձեալ կենդանի էր մարդասիրութիւնն ու աղնութիւնը: Մի օր երկու թշնամանող վաշտերի երաժշտական խմբերը աշխատում էին իրար խլացնել, իւրաքանչիւրն իւր պատերազմական երգը թնդացնելով: Իսկ երբ որ նոցանից մէկը հնչեցրեց «Հայրենի տուն» ազգային երգը, միւսը չհակառակեց, այլ մի րոպէ առաջ թշնամին՝ այժմ սիրով միտրանցու հնչած սիրելի երգին: Մի անգամ երկու թշնամանող բանակները հրձգութիւնը դադարեց-

ցուցին՝ որովհետև պատահամբ մի մանուկ մտել էր երկու հոգուղ շարքերի ստարգրի մէջ։ Մի անգամ էլ հիւսիսային բանակի Լի զօրապետը յոգնութիւնից քնել էր ծառի շուքի տակ։ Կողքից անցնող հարուային բանակը որպէս զի նորան սահանդիստ չառնէ՝ շշուկով ընկեր ընկերին հաղորդեց. «Կամայն» կամայ, Բորեքտ քեռին քնած է, չղարթեցնէք դորանս։ Միով բանիւ այս պատերազմի մէջ ևս տեսնում եմ «Աստուծոյ ձեռքը» որ մարդու փախած սրտերը բաց է անում։

Այլ և Աստուած ձեզ պարգևեց հարկաւոր մարդիկ ձեր առաջնորդութեան համար։ Նա տուեց ձեզ Աբրահամ Լինկոլնի պէս հօգու պարզ, իմաստուն, աներկկող ամերիկացի, դերձակի սեղանաւորախաակից կոչելով նորան, ինչպէս երբեմն Գալթին՝ իւր հօտից։ Աստուած մարթեգործութիւնից հանեց ձեր անպարտելի Գրանտին, որ միշտ շեշտակի դէպի նպատակն է գնացել, անդառնալի յաճանջ դնելով «Թշնամու անձնատուր լինիլն անպայման»։ Փայտովածառութիւնից, ուսուցչական ամբիոնից՝ Նա առաջ քաշեց հողով արի Զէմս Լարֆլիդին, Մարգարայանի ձեռքը կարճացրեց դոյա կեանքը, բայց դոյա կոչման դարձը կառաւորելուց յետոյ՝ «Բազցր քուն է աշխատաւորին»։

Ձեր քաղաքական պատերազմը փառքով վերջացաւ։ Հարաւն ընդունեց ձեր նպայմաններն, վաճառեց իւր հոգի ելքի մէջ Աստուծոյ կամք կարգաց։ Նա խոնարհեց իւր գլուխը և եղբայրական դաշնադրութեամբ սեղմեց ձեր ձեռքը։ Խաղաղութեան ծիածանը նորից փայլեց վրթարկած երկնքի վերայ և պատառուած դրօշակը ողջացաւ։ Յոյս ունինք, որ այժմ դուք ընդ միշտ «մի դրօշակի մի երկիր» մի ուրաւ մի ձեռք, մի ազգ էք, և ազատութեան ոգին կը կոխտէ չորս միլիոն սարուկների ջախջախեալ շղթաները։

Գ. Ուրախութեամբ և անտարակոյտ երկուրդարելով դուք ձեր պատերազմական սրբը պատեանի մէջ եք դրել։ Եթէ սուրը, ասաց Վաշինգտոնը, վերջին հնար էր ձեր անկախութիւնը պահպանելու համար, դա ոչքա՞ն է ամէնից առաջ անդործութեան մատնուիլ հէնց որ ազատութիւնը հաստատուեցաւ։

Սարկուլթիւնը ջնջելու համար վարած պատերազմը ամուր հիմք դարձաւ ձեր քաղաքական նշանակութեան համար։ Ինչպէս որ պատանկի, հոգի դաշտի մէջ երես առ երես մահուան հանդիպելով, աղայ մարդ է դառնում, այնպէս էլ պատերազմը զօրացրեց, խոհեմացրեց ձեզ և ձեր քաղաքականութեան տուեց ազգային արժանաւորութեան գերակայութիւն։ Ազգի մի խօսքով՝ աւելի քան միլիոնաւոր բանակը վայր դրեց զէնքը և իւր խաղաղական կեանքին վերադարձաւ։

անմուռն։ «Յինչլինատի պատմութիւնը, ասաց միտաւոր Գլադստոնը, հասարակ իրողութիւն է եղել . . . երէկուայ զօրապետներն այսօր դարձել են հրատարակիչներ, պաշտօնեաներ և փաստաբաններ։

Մարդկութիւնը աշխիւ դատ ստացաւ։ Եւ դարձեալ կրկնում եմ, որ միայն կայրը չի տեսնի Նախախնամութեան բազուկը, որ ձեզ առաջնորդել և պահպանել է։ Փրանկլին ասել է. «Եթէ մի ճնճղուկ չի կարող ընկնել առանց Աստուծոյ հրամանի, միթէ կարող է պետութիւն ստեղծուիլ առանց Նորա օգնութեան»։

«Գաղաթեցէք և սպասեցէք փրկութեան Աստծոյց», հեռադրեց Լինկոլն Նախադարձ մի անմուռնակի դէպքի ժամանակ։ «Այս գիրքը, ասաց Ջէկոնը, մատնացոյց անելով Աստուածաշունչը, այն ժայռն է, ուր վերայ կանգնած է մեր հասարակապետութիւնը»։ Մի նոր հեռադրով հաղորդած առաջին բառերն էին. «Աստուած է ստեղծել ամենայն ինչ», և հաղորդողն էր մի օրիորդ։ Նուրբ որ մարդու ուղիւն էլ յաղթեց, և նորա մութ խորքերումն էլ ելեքաբական կայծը թափանցեց, մի կիսադնտից միւս կիսադնտեւոր աւետած բառերն էին «Ծննդեան երդը, Ուրաննա Բարձրելոյն» և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն։

Է. Նւ ինչպէս շուտ ապտրինեցար պատերազմի վնասներից։ Ինչպէս արագ էր ընթանում ձեր բարեկեցութիւնը։ Իրաւամբ ասել է ձեր քահանաներից մէկը. «Գուք ուրեմ էք մանանեխի, որի ճիւղերը կը ծածկեն բոլոր երկիրը։ Թուով սահաւ էք, բայց ձեր դորձը՝ Աստուծոյ դորձ է։ Նորա օրհնութիւնը ձեզ վերայ է, և ձեր որդիքը կը բազմանան երկրի վերայ»։

Հաստ անգամ է կրկնուած այն գրոյցը, թէ մի բուռն մարդիկ մեծ ազդեան հիմնել թէ մի կոյտ դերաններից բռնել են հրաշալի քաղաքներ մի քանի տարուայ ընթացքում, թէ երկրի մի նեղ կտոր դուռել է ահադին պետութիւն՝ երկու կողմից մեծամեծ ուղիւններով պատած։ Ամէնքը դիտեն, որ ձեր վաճառականութիւնը պաշարել է ողջ աշխարհներ և ուղիւններ, և Անգլիայի եթէ ոչ վտանգաւոր՝ դէթ բարեկամական մրցակից է դարձել. թէ ինչպէս ազատութեան մի դարու ընթացքում ձեր թիւը մի միլիոնից եղել է 50 միլիոն և այլն։

Դուք իրաւունք ունիք ձեզ վերադրել Տեւիոտնի խօսքերը. «Մեր թշնամիք ընկան, խոհոյց ցանած փոքրիկ սերմը կենդանացաւ, դետնից վեր բուռաւ, և նորանից տճեց մի յաղթանդամ ծառ, հաղար ճոռերով իւրաքանչիւր կողմում և արեղակին հասնող սաղարթով»։

Ը. Այս նիւթական յաղթանակի բոլոր մա-

նրամասն ճօխութիւնները բնաւ արժէք չունին, եթէ մարդիկ բարձր չեն, քան իրանց ստեղծած բաները, և եթէ իրանց ձեռքի արտադրութիւնները չեն համարում որպէս նիւթ և գործիք կենաց բարձր նպատակներին ծառայեցնելու համար: Միւսինն ասել է. «Խաղաղութիւնն էլ յաղթութիւններ ունի, ոչ նուազ մեծապէս, քան պատերազմական յաղթութիւնները»:

Այդպիսի յաղթութիւններով ևս վկայում էք, թէ ինչ աշխուրջ ժողովուրդ էք եղել: Ես ուղում եմ խաղաղ շահագործութիւններից մի քանիսն անսուանել: Դուք ցոյց տուիք զարմանալի հնարաղիտութիւն և աւելի արագ, քան Անտլանտիկի այն կողմը, բարդաւածեցիք և գործողութիւնը մեքենաբանութեան նորագոյն գիւտերը: Դուք հանգէս էք հանում մեծածախ և հոյակապ բարեգործութեանց բազմաթիւ օրինակներ: Ձան Հովարդի, Ջորջ Պլեյսդիլի, Պետեր Վուպէրի, Ձան Հոպկինսի պէս մարդիկ, ահազին հարստութիւններ ունենալով, գործ էին ածում այն ոչ միայն իրանց ընտանիքների, այլ և մայրենի քաղաքները հարբտացնելու համար: Ձեր գրադարանները, որ զարգարութեամբ են հրաշալի գրացուցակներով և ամէն յարմարութիւններով—ուսումնասիրութիւնը գիւրացնելու համար, ձեզ կը գործնեն գիտուն ազգ: Ձեր դատախարհութեան եղանակը—աշխարհի մէջ ամէնից աւելի ազատագոյնն է, Ձեր մէջ զարգացաւ և զարգանում է պատուական ինքնուրոյն գրականութիւնը: Դուք կարող էք պարծենալ ձեր բանաստեղծներով, ահա Բրիանտ, որ Ամերիկայի սիրտը մտաւ զեղեցիկութեան դռնով, ահա Լանդֆէլդ, այն վճիռ երգիչը, որ ուրանչացնում է երկու ազգերը, և որի կիսարձանը դրուած է Վետամինտոնեան արքայութեան մէջ, ահա հանձնարեղ Էդգար Պոէ, ահա ներհունադոյն Լովէլլ, ահա ճշմարտութեան սիրահար և ոտութիւն ատող Վիտորէլլ: Ձեր բովանդակների կարգում դուք կարող էք անուանել Ֆէնիմոր Վուպերին, որ մեր մանկութեան սիրելին էր, Նաթանիէլ Հաուտորնին, որ անմահ է իւր երկատերութիւններով: Դուք ունիք հումորիստներ, — Ջէմս Հովէլլ, Բրեմ Գարտ և Մարի Տուէն, ունիք պերճաւիպ զատմադիւրներ—Վաշինգտոն Իրվինգ, Բանկրոֆտ, Պրեսկոտ, Մուլէյ, Պարկման, և ուրանչելի քարոզիչներ, որպէս Սիէյ, Դանիէլ Պրեստոն և Ֆիլիպս:

Ոմանք տեսնելով ձեր եռանդուն, ամենայաղթ, զարմանալի գործունէութիւնը, նոյնը համեմատել են Նիսդարի կատաղի վիժանքի հետ, ես էլ դորժ կը դնեմ այդ համեմատութիւնը, բայց կուեւրացնեմ, թէ ջրվէժն իւր դեղեցիկութեան ատուց ինը մասը կը կորցնէ, եթէ պատկուած չը լինէր ջրեղէն փոշու արծաթափայլ սիւնով: Այդ

սիւնը կարող է լինել ձեր ազգի ատենանական բախտի խորհրդաւոր պատկեր: Ջրվէժի զարդը՝ պայծառ ծիածանը՝ Նշան է Ամերիկայի յուսոյ, եթէ երբ և իցէ նորան տիրելու լինի յուսահատութիւնը:

Թ. Սախոյն դուր կը լինի պնդել, իբր թէ ձեր ճանապարհը ոչ մի վտանգ, ոչ մի խոչ և խուժ չունի: Ես այդ բաները չեմ նկարագրի, օտարականը շատ բան չդիտէ ձեր աշխարհակեաց դատախարակութեան, հասարակաց կարծիքի վերայ ծանրացող ճնշման, խաբեբայութեան, դործողութիւնների և կաշառների մասին: Նորա համար այնքան էլ պարզ չեն ձեր ստորին կարգի մամուլի ապշեցուցիչ թեթեամտութիւնը, ստութիւնը, նենգութիւնը:

Ճշմարիտ է, մենք կարդում ենք ձեր առաջնակարգ թերթերում հասարակապետութեան դէմ լարուած թշնամութեանց, քաղաքական դայթակղութիւնների և առետրական անաղնուութիւնների մասին, հասարակաց կենաց մէջ մտած աւաղաւորութեան մասին, ամուսնութեան ուրբութիւնը առ ոչինչ գնելու մասին, անդոյշ շահագործութեան, խարդախութեան, արծաթասէր դատաստանի մասին:

Ձեր ամառըները, լրագրները, լատիւոյն մատենագիրներն ասում են, թէ ժողովրդեան մի մասը կենսական սխալ նպատակներ է գիւմում, ուր որ բարոյական բարեքները զոհ են բերվում երկրաւոր հարստութեան համար, ոչ մի ցած միջոց արհամարելի չհամարելով: Նոքա ասում են, թէ հասարակապետութիւնը բոս ինքեան այլ ձեւից լուաղոյն չէ, եթէ ազգը իմաստուն և առաքինի չլինի: Դուք ունիք ինքնավարութիւն, ազատութիւն, բայց այդ բանը պահանջում է աշխուշութիւն: Երկար խաղաղութեան և բազմապատկուող հարստութեան ժամանակները—նոյնպէս մեծամեծ վտանգների ժամանակներ են:

Հարկը տարի առաջ Ֆրանկլինը ձեզ զգուշացնում էր տեղական մանր կուսակցութիւններից: Ազատութիւնը առանց աղնութեան և արդարութեան զոյութիւն չունի:

Ժ. Բայց և այնպէս ձեր քաղաքացիներից նոյն խոյ տարակուսողները լատիւոյն ապագայի յոյսը չեն կորցրել: Եթէ Ամերիկայից էլ յոյս չունենանք, այս կը նշանակէ, թէ մարդկութիւնից յուսահատուել ենք:

Երկու պատճառով նոյն խոյ ծայրայեղ յոռետեսը չը պէտք է յուսահատուի Ամերիկայի ապագայի մասին: Առաջինն այն է, որ ձեր կուսավարութեան ղեկը արժանաւոր մարդկանց ձեռքումն է, երկրորդն այն է, որ դուք գիտէք մարդ՝ աղնիւ մարդ դատախարակել:

Ձեր կառավարութիւնը ստեղծուել է ազ-

դային հողուով և ազգի համար: Ամբողջ շատ անգամ անփութ է և փոխոխական. նա չի հասկանում, թե աղատութիւնը պատասխանատու ևս պիտի լինի: Սակայն վաղ թէ ուշ նորա խոհեմ գիտակցութիւնը զարթնում է ամենայն ուժով և ոտնակոխ է անում վատ օրէնքներն ու ցած հաշիւները: Մեծ ազգի զարթուցումը նման է առելիքին, որ գործ սկսելուց առաջ՝ իւր բաշի ցողը թափ է տալիս:

Երբեմն Շէքսպիրը դանդաղատել է, թէ մարդու մէջ յարդուում է ոչ թէ մարդը, այլ իշխանութիւնը, հարստութիւնը, դիրքը, ծագումը: Դուք այդպէս չէք եղել: Դուք շատ խորն էք զգացել մարդկային կոչման և արժանաւորութեան սրբութիւնը: Դուք աղատութիւն հրատարակելիս հէնց սկսելից ասել էք, թէ բոլոր մարդիկ հաւասար են. թէ ամէնքը Արարչից ստացել են մի և նոյն՝ անկապտելի իրաւունքներ—կեանքը, աղատութիւնը և երջանկութեան ձգտումը: Դուք թէ փոքր շրջանում, ձեր տեղական համայնքներում, և թէ մեծ շրջանում, ձեր ազգային պատմութեան մէջ, ազգով բողոքել էք չարաչար անիրաւութեանց դէմ, որովհետեւ դուք մարդու մէջ պաշտում էք մարդը:

Դործարանից, անտառից և դաշտից, անխափր ամէն տեղից կոչել էք կենսածաղիկ պատանիներ, շատ անգամ փոքր ուսմամբ, աղքատ, բայց փորձով հարուստ մարդկանց: Ով որ ի վերուստ ընտրուել է, դուք էլ չէք հարցրել, թէ ով է նա, այլ վստահութեամբ կարդել էք նորան միլիոն զինուորների գլուխ, կամ նշանակել էք յիսուն միլիոն ժողովրդեան կառավարիչ, միայն իրանց բնական խելքի, հաստատ կամքի և անյողգողդ ազնուութեան համար:

«Կառավարութիւնը, եկեղեցին, սեպհականութիւնը, զիտութիւնները, ասում է Հումբոլդը, լոկ միայն կմախք են մարդ ստեղծելու համար: Երկիրն է ծնում մարդ, որպէս իւր լաւագոյն պտուղը»: «Մարդիկն են քաղաք, ասում է Պերկլէսը, և ոչ թէ պարիսպները»: Ապա ուրեմն, հասարակաց աղօթքն այս պէտք է լինի. «Տուր մեզ, Տէր, խիական մարդիկ»:

Ժա. Ձեր մեծագոյն իմաստունների շարադրութիւններն ուսումնասիրելով, ես այն կարծիքն եմ կազմել, թէ Ամերիկան իւր պատմութեան այժմեան դարադիւրում դեռ դարձեալ կարօտ է մտաց յափշտակութեան, Մարգարէներ հարկաւոր են, որպէս զի զգուշացնեն ճոխութեան և փարթամութեան մեռելութիւնից և մարդկանց մէջ զարթեցնեն այն մեծ իդէալները, որոնք շատ շուտ մոռացութեան են մատնւում: «Այս անմառնչ լիկան, ասում է Վէլքոտերը, մասնացոյց անելով կոթողը, ամենապերճախօտ հուետոր կը

լինի. դա կը պատմէ քաղաքական և կրօնական աղատութիւնը, հայրենասիրութիւնը, քաջութիւնն և բարոյական յառաջագիմութիւնը: Ալեոր ծերունին և անմեղ պատանին իրար կը զրուցեն այն վառաւոր դէպքերը, որոնց վրէպութիւնը այս արձանն է, և կը բացականչեն. Փառք Քեզ Տէր, ես եւս ամերիկացի եմ»:

Բայց պէտք է, որ այս խօսքն էլ անտեղութեամբ չգործածուի: Նախորդներով պարծենալը վատթարագոյն է, քան նոցա մեծագործութիւններն ուրանալ, եթէ պարծանքը լսվում է այլասեռած յաջորդներից: Մեծ է Ամերիկացի կոչումը ու պատասխանատուութիւնը:

Ամերիկան պարտաւոր է ի մի միաւորել հինն ու նորը, այսինքն Արեւելքի փորձառութիւնը Արեւմտեքի խիզախութեան հետ, Եւրոպայի երկար անցեալը Ամերիկայի երկար ապագայի հետ: Դա պէտք է պահպանէ աղատութեան դադար, փարը, զգուշանայ անկախութիւնը քմահաճութեան հետ շփոթելուց, հասարակապետական կառավարութիւնը ամբողջ անիշխանութեան դարձնելուց: Պէտք է զուգակշիռ պահպանել միացականութեան և յառաջխաղութեան մէջ, աղատութեան և օրէնքի մէջ:

Դուք կը ծառայէք յառաջագիմութեան, եթէ պարտաւորութիւն համարէք ոչ միայն պահպանել, այլ և լաւացնել ժառանգածը, վստահ յայտնուայ մասաչ ընծիւղը՝ կեղեմով ծածկած ոտաից աւելի հեռու պէտք է ծլի և ծաղկի. Դուք և ձեր Եկեղեցիները պէտք է վճիռ հատանէք, արդեօք Ասիայի հէտ էք ուղւում միանալ, ինչպէս ասաց Կատալեարը, «ձեր երկրում կանդնեցնելով առաջուայ բաղինները, նոցա մէջ պաշտելով առաջուայ կուռքերը, սոցա վերայ էլ հաստատելով նեղ աստուածաբանութիւնը, որի պտուղն է բռնակալութիւն. կամ թէ դուք կամենում էք, աշխատութեան և աղատութեան օգնութեամբ, առաջ մղել տիեզերական քաղաքակրթութեան ձեռնարկութիւնները», Կղերական կամ աշխարհական բռնակալը կարող է ասել՝ «Կոնց», իսկ Աստուած մարդկային հողուն ասաց՝ «Առանջ», ինչպէս և առաջ խաղալ է հրամայել համատարած լոյսի մէջ նոյն իսկ տիեզերական բոլոր մարմիններին: Կատարելագործութիւնը ձեր օրէնքն է և ձեր իրաւունքը:

Ձեր խնդիրներից մէկն է խելացի կերպով միացնել հին աւանդութիւնն ու յառաջագէմ դիտութիւնը: Եկեղեցիները պէտք է աշխարհին ցոյց տան համբերատարութեան օրինակ և ապրեն միմեանց կշտին խաղաղ ակաճացող հօտերի պէս: Երբ որ հայր ու խտաւորները Անգլիայի ափերը թողեցին, Ջոն Բոքինսոնն ասաց. «Համոզուած եմ, որ Տէրը ձեզ կայցելէ նոր յայտնութեամբ»:

որ ձեզ կը լուսափայլէ Իւր սուրբ Բանի մէջ: Ոչ Լիւտերը, ոչ Կալուկները լրել չեն ըմբռնել Տէր Աստուծոյ խօսքերի իմաստը: Նոր հանգամանքներն ուսուցանում են նոր պարտականութիւններն. առաջուայ բարին ու լաւը՝ ժամանակով անտեղի է դառնում: Ով որ չի ուզում ճշմարտութիւնից յետ մնալ, պէտք է միշտ ձգտէ յառաջ և դէպի վեր»:

Ազգերը պէտք է սովորեն ուղիղ հասկանալ իրանց իրաւունքը: Երկուհարկը յիստուն տարեւառաջ Պիտեր Բերկլէյն ասել է մի բռնուն վատարանդեալներին. «Ամենայն ազգ որ և է առաւելութիւն է ուղղում ստանալ: Մեզ ուրիշ ինչ առաւելութիւն է մնում, քան սրբութիւնը: Թուով գերազանցել չենք կարող, մենք քիչուոր ենք: Ոյժը մեր կողմը չէ, մենք ամենատկար ենք. իսկ հաւրաստութեան դալով, աշխարհի ազգերի մէջ մեզանից աւելի ազգաւոր չկայ: Ոչ թէ դեբադանցել ուրիշներին, նոյն իսկ նոցա հաւասարուն չենք կարող, և եթէ մեր հաւատը և արդարութիւնը քիչ լինի, ազգերի մէջ մենք կը լինենք ամենամեղքեալը: Ուրեմն կատարելագործուինք, և թող կատարելագործութիւնը լինի մեր պսակը յաւիտեանս»:

Սաղայն այն ժամանակից ի վեր ինչպէ՞ս ամենայն ինչ փոխուել է: Թուով դուք շատ բազմացել էք: Ուժով ամենազօրաւոր և ամենահաւրաստ էք երկրաշնտի քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Դուք ըստ ամենայնի դեբադանց էք միւս ազգերից: Ինչո՞ւ. կարծում եմ, առաւելապէս այն պատճառով, որ ձեր նախահայրերը երկիւղած էին:

Միթէ Ամերիկան սիրտ կունենայ արհամարհել այն ատիճանները, որով բարձրացել է մինչև իւր միջութիւնը: Ձեմ հաւատում, նա իւր նախնիին արդարամտութեան փոխարէն չի ընտրել մահ և դժոխք: Նա չի թողնի, որ խաթամութի ազադակներով և աղմուկներով խլանան սակաւաթիւ բարի և իմաստուն ձայները: Նա կը լսի երեք մեծ հրեշտակներին—պատմութեան, խղճին և փորձառութեան:

Աստուծոյ օգնութեամբ, դուք մեզ հետ և մենք ձեզ հետ, ամէն կերպ կաշխատենք նորոգել մեզ և մեզ հետ ի միասին մարդկութիւնը: Այն ժամանակ անձնապաշտութիւնը մահացու հարուած կը ստանայ և անցեալ չարիքները միայն պատմութեան յիշատակարաններում կը մնան, միշտ սարսուռ ազդելով, թէ աւաղ երբեմն դուրս իշխող են եղել:

Ս. Մ.

ՄԻ ՀԱՐԵՒԱՆՑԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ.

«Արարատի»-ի նախորդ համարում Շնորհ. Գ. Տէր Մկրտչեան հրատարակելով «Ակայութիւն սրբայն Գրեգորի պարսկի» պատմական յիշատակարանը՝ իւր յօդուածի մէջ բերել էր երկու հատուած Ներսէս Բ. Աշտարակեցի կաթողիկոսի թղթերից, Հ. Ալիշանի «Այրարատ»-ից առնելով: «Արարատ»-ի սրբազրոյր իւր կողմից ծանօթութիւն էր աւելացրել, որ այդ թղթերն արդէն ամբողջութեամբ լոյս են տեսել Եղմիրեան Յանձնաժողովի «Գիւրջ թղթոց» հրատարակութեան մէջ: Երևի նա չէր մտաբերում, որ նոյն թղթերից կարեւորագոյնն ու թէ Շն. Գ. Տէր Մկրտչեանին հարկաւոր եղած և թէ իւր աւելացրած բոլոր տեղեկութիւնները պարունակողը լոյս էր տեսել անցեալ տարի «Արարատ»-ի մէջ*. բայց միթէ չէր մտաբերում նաև «Արարատ»-ի մշտական աշխատակից Շն. Գ. Տէր Մկրտչեան, որի մի ուրիշ յօդուածը կողմնակի կերպով առ ի թէ կ'ըլլէ նոյն թղթի հրատարակութեան: Աստուծանում ենք, որ այդ թուղթը հրատարակելիս մենք չդիտէինք, թէ նորա մի քանի տողերը տպուած են արդէն «Այրարատ»-ի մէջ. ուստի մտքից կանցնէր, թէ այնպիսի յայտնի իրողութեան համար, ինչպէս է Ազատ դատի հայտնի կամ Գեառնիբատարի ամբողջ ժողովուրդի հետ նաև մի քանի տուն ասորիներին մեր դարու ողբերներն Պարսկաստանից դադարած ու հին Գուրն համարուող տեղում բնակութիւն հաստատած լինելը,—Հ. Ալիշան խոր հոտ թեան մէջ հետքեր կորնէր և այն անմեղ փաստը դատած կ'ըլլէր, որ Զ. դարու կիտին Ներսէս Բ. Գուրնում ժողով է դուրսբերել և խուժիկ նետառածականներին հաղածելու միջև տուել: Իսկ Շնորհ. Գ. Տ. Մկրտչեանին յայտնի է եղել այդ: Ինչպէս կարող էր ուրեմն «Արարատ»-ի մէջ լոյս տեսած ամբողջ թուղթը իրեն կից յօդուածով փախչել նորա պէս հմուտ և մանրաբնիկ բանասէրի աչքից: Սաղայն քանի որ մեր կարծիքով դիտական ուսումնասիրութեան համար բացի անգիտութիւնից ուրիշ ոչ մի պատճառ չի կարող լինել եղելութիւնը ծածկելու՝ պարտք համարեցինք յիշել այստեղ այդ պարզ եղելութիւնը:

Թող ներուի մեզ ապա՝ Շնորհ. Գ. Տէր Մկրտչեանի յօդուածի մասին մի անգամ խօսելուց յետոյ, մի կէտի վերայ ևս ուշադրութիւն դարձնել: Նա՞ դուք է. Հ. Ալիշանին հետեւելով, ընդունում է ասոնց այլևայլութեան, թէ Գրեգոր Բաթիկ անուան նուիրած վանքը Գուրնում է եղել, մինչդեռ Ներսէս Բ. ի

թղթերն և իւր դորձ դրած միւս աղբիւրներն մէջ չկայ ո՛չ մի ցուցումն այդ մասին: «Որ եկեալ ընակեցան յաշխարհիս մերում պատճառաւ լաւ ճառաշուքեան» և «Յորոց ոմանք հասեալ յառաջագոյն յաշխարհ մեր... տրարին իմն շինած յանուն Վանաձորհի Ռաթիկի» խօսքերն կարելի է ընդհակառակն աւելի շուտ եղբակացնել, որ դրողներն աչքի առաջ, մայրաքաղաքում, չի եղել այդ վանքը:—Դուինում յերաւի մի ս. Գրիգորի եկեղեցի կար, բայց այդ ս. Գրիգորը մեր Լուսաւորինն է և եկեղեցին այն «կաթուղիկէն», որի հովանու ներքոյ գտնուում էր Ե. դարու երկրորդ կիսին և վեր հայոց կաթուղիկոսարանը և որն մէջ 654—5 թ.ին դումարուեցաւ Գրիգոր Ռաթիկի վանքն աւերող ժողովը: Այդ եկեղեցին Թովմա Արժառու, Յովհան պատմագրի ու Վարդան պատմի տալով Վամիկոնեան Մեծ Վարդանն է կառուցել իւր ընկեր նախարարներն հետ, և Գիւտ կաթուղիկոսին ու հայրապետական աթոռը Դուին փոխադրել: Բայց նորա պատմածի մէջ ահնեքն շիւթութիւն կայ այն պատմական ստոյգ դէպքի հետ, որ Վարդան Բ. Վամիկոնեան 571 թ. ին ապստամբեց պարսիկներէ և, ինչպէս Սէքէոս պատմում է, «Սպանեալ զՍուրէն մարդպան յանկարծաւքէն ի Դըւին քաղաքի, տունն դուռը բացուած, և դնոցին ի ծառայութիւն Յունաց»: Ապա երբ նա Յունաց զօրքն հետ գտլիս, Դուինը պաշարում ու կործանում են, և պարսիկներին հալածում ի միջի այլոց և «ղեկեցնի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին տրարեալ համբարանոցս պարսիկն» հարին հուր և այրեցին: Վասն որոյ եղև նոցա կառուութիւն մեծ»: Ս. Գրիգորի եկեղեցին այդպէս այրուած մնաց մինչև Դուինի Գ. ժողովը (607 թ.), երբ Սմբատ Բագրատունի Վրկանայ մարդպանը հայրենիք դալով և Սրբաճամ Ռըշտունուն կաթուղիկոս ընտրել լուալով՝ հրաման ոտացաւ Խորով Ապրուէղից շինելու նաև այդ եկեղեցին, հակառակ տեղական իշխանութեան ընդդիմութեանը, որ բերդին շատ մօտ լինելուն համար՝ ռադմական տեսակէտից անյարմար էր գտնում նորա շինութիւնը: Ամենայն հաւանականութեամբ այս, և ո՛չ Վաղարշապատի «Չուարթնոց», եկեղեցուն է վերաբերում նաև պ. Կոստանեանի յառաջ բերած յիշատակարանի այն տեղեկութիւնը, թէ—Ներսէս Գ. Բիւղանդկոյ Կոստանդ կայսեր ծախքով շինեց «զբաղմապոյծառ լիարան բանաւոր հօտից ի Քաղաքուդաշտի ի սուրբն Գրիգոր»*: Բարդէն Կաթուղիկոսի թղթերը հրատարակելով՝ մենք ցոյց էինք տուել, որ նորա դումարած ժողովը Դուինում է

եղել, և ո՛չ Վաղարշապատում: Իսկ մեր մի քանի հին յիշատակարաններն մէջ նայն ժողովի դումարման տեղ նշանակած է Քաղաքուդաշտ, որ մեր կարծիքով սխալմամբ է յետին դարերում Վաղարշապատ հասկացուել և, ինչպէս այնպեղ, այնպէս և այստեղ Դուինի համար առուած պէտք է ընդունել: Արդէն վերել յիշատակարանի խօսքն ևս, որի ծագման մասին պ. Կոստանեան ոչինչ չի յիշել ղեքախտաւար, ըստ երեւութին արդէն եղած եկեղեցուն վերայ մի նոր մաս տեսլացնելու մասին է, և ո՛չ նորը կառուցանելու: Ներսէս Գ. բայց Զուարթնոց եկեղեցուն ուրիշ շինութիւններ ևս պէտք է արած լինի, ինչպէս և յիշուում է,—որ Շինող է կոչուել. և Զուարթնոց եկեղեցուն շինութիւնը նա Կոստանդ կայսեր հետ տեսնուելուց առաջ էր տեսել: Իսկ թէ Դուինի ս. Գրիգորն առաջին անգամ ո՞վ է կառուցել՝ վերև բերուած պատմիչների տեղեկութիւններով որոշել դժուար է: Յայտնի է, որ Մեծն Վարդանի մահից տարիներ յետոյ է Գիւտ կաթուղիկոս դարձել, եթէ առաջինը մի մարդպան ուղանած լինէր՝ առանց յիշատակութեան չէր մնայ ժամանակակիցների կողմից, և այդ պէտք է եղած լինէր ապստամբութեան միջոցին, երբ եկեղեցի շինելու հար չկար այլ ևս: Միակ պատմական ճշմարտութիւնն այս բոլորն մէջ այն է, որ յերաւի Գիւտից սկսած մեր կաթուղիկոսներն աթոռանստ ներկայանում է Դուինը՝ ուրեմն անհաւանական չէ, որ նորա օրով և կառուցուել է Դուինի մայր եկեղեցին: Վաղար Փարպեցու յիշատակութիւններից կարելի է եղբակացնել, որ այս ժամանակ և շարժական են դարձել ս. Լուսաւորչի նշխարները: Ս. Սահակի մահով Լուսաւորչի տոհմը վերջացաւ՝ զուր տեղը չէ, որ նորոնից յետոյ կաթուղիկոսական իշխանութիւն վարող ս. Մեղրոս և ս. Յովսէփ տեղապահ անուամբ են մնացել. տոհմական հայրապետութեան իրաւունքն այնչափ հաստատ էր Հայոց մէջ, որ ինչպէս նայն Փարպեցու յիշատակութիւնից՝ եղբակացնել կարելի է՝ նորա կամեցան կրկին կաթուղիկոսներ ոտանալ Լուսաւորչից յետոյ երկրորդ տեղ բռնող Աղբիւնտի տոհմից (Մելիտէ և Մովսէս), և ապա այդ տոհմական իրաւունքը վերացաւ ու Գիւտ եղաւ առաջին իսկապէս ընտրեալ կաթուղիկոսը: Անհոտանեւան չէ, որ արդէն սուրբերի կարգն անցած Լուսաւորչի հետ զաղափառական կապ պահպանելու համար Գիւտի ժամանակից սկսեցին Հայոց կաթուղիկոսներն իրենց մօտ պահել ս. Լուսաւորչի նշխարները, և այդ նշխարները զրուցան առաջին անգամ այն եկեղեցու հիմքում, որ ս. Գրիգոր կոչուելով պէտք

* Ս. Կոստանդի աղբ. 1896, եր. 26:

* Պատմութիւն Վեհեթի, 1891, եր. 376:

է այնուհետեւ հայրապետական մայր եկեղեցի՝ «Կաթուղիկէ» լինէր:—Յամենայն դէպս, կրկնում ենք, այս ո. Գրեգորն էր Գուլնի եկեղեցին, մինչ Գրեգոր Ռաթիկ վանքը Գուլնում կառուցած լինելուն մէջ մի ժամաւ չկայ:

Շնորհ. Գ. Տէր Մկրտչեանի յօդուածի մէջ մի ուրիշ կէտ ևս մեր աչքին ընկաւ, որ չէինք կամենայ տուանց յիշատակութեան թողնել: Նահապետական ժողովի Բ. կանոնը յառաջ բերելով՝ նա ապացուցանում է, թէ Ե. և Զ. դարերում քրիստոնեաները «խղճի ազատութեան մասին նոյն դադախարն ունէին», ինչ որ պարտիկները: Բայց մենք կարծում ենք, որ այդպիսի մտկեցն գաղափարներ, ինչպէս է «խղճի ազատութեան» գաղափարը՝ Ե. դար փոխադրելը միայն մարքերի շփոթութիւն և թիւրքմացութիւններ պատճառել կարող է: Մեր ժամանակի մարդիկ և ազգութիւններ յերաւել շատ աւելի ընդարձակ չափով խղճի ազատութիւն են ընդունում կրօնական ինդիւիդուալ, քան նախկին դարերում ընդունել կարող էին. բայց դրա դիտարկ պատճառը լուսաւորութիւնը չէ, և ո՛չ մանաւանդ «աւետարանական ոգու» զօրանալը մեր մէջ, այլ այն, որ կրօնը նոյն համար անտարբեր քան է դարձել. այն ինդիւիդուալ, որոնք նոյնքան մօտ են նոյն սրտին, որքան մօտ էր կրօնը Ե. և Զ. դարում մարդաց սրտերին՝ նոյն պահապանապատ չեն խղճով, քան վերջիններս:—Եթէ Նահապետական ժողովը պատուիրում է քարկոծել ուրացողներին՝ մէկ որ այդպիսի ժողովներ կանոնները փոխ էին առնաւում սովորաբար ուրիշներէ և տարբեր կերպով էին դործադրուում, քան դրում էին. և միւս՝ ո՛չ մի քրիստոնեայ Ե. դարում խղճի ազատութեամբ չէր ուրանում իւր հաւատը, այլ սնտու երկելու կամ անօրէն ցանկութիւնների ճշման ներքայ. այնպէս որ նորան քարկոծելը խղճի ազատութեան բանաբարում չէր լինի, այլ սրբազան ոգեւորութեան և նախանձախնդրութեան արդիւնք. մանաւանդ քարկոծողներն իրենք զօրեղ իշխանութիւն չէին, ինչպէս էին Զ. դարի պարտիկները, այլ պէտք է դորձէին տիրող իշխանութեան դէմ, պատժի երկելով:—Նախ թէ «աւետարանի ոգին» որչափ կենդանի էր Ե. դարում Հայոց մէջ՝ դրա վկայականները ուրիշ տեղ պէտք է որոնել: Այսպիսի մի վկայական է օրինակ Արտաշատի ժողովի պարտիկներին դրած թուղթը, որն նման դուռ աւետարանական ոգով դրամած քիչ կլինի ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ և որով մենք աւելի պարծենալ կարող ենք, քան Հայ ազգի անցեալ ու ներկայ հոգեւոր կեանքի ուրիշ որ և է արտադրութեամբ:

Գ. Ա.

Հայր Ղ. Կոնդ. Ալիշան:—Նոյեմբեր 9 լուսադէմին Վենետիկի ո. Ղաղարու վանքում իւր մահկանացուն կնքեց ութսուն և մէկ ամեայ հասակի մէջ Մխիթարեան Միաբանութեան ամենապատկառելի անդամը, մեր ժամանակի հայ գրականութեան ամենափաստաւոր մշակը՝ Հ. Ղ. Ալիշան: Նա համեմատաբար քիչ է յայտնի այն ժողովրդին, որի համար աշխատել է անդադար իւր երկարատեւ և բեղուն կեանքի ամբողջ ընթացքում. նորա մեծահասարակ պատմագիտական — աշխարհագրական երկասիրութիւնները մատչելի են միայն սակաւաթիւ բանասէրների և գլոցականների. աւելի ընդարձակ շրջաններում մուտք է գործել նա իբրեւ բանաստեղծ, բայց ոչ իւր բոլոր բանաստեղծական գրութեաներով, որոնց մեծ մասը ընդհանուրին դժուար ըմբռնելի գրաբար լեզուով է, և ոչ իսկ «Նահապետի» տառնեակ աշխարհաբար երգերով, այլ սոցանից հանած մի քանի համառօտ նուագներով և իմաստալից հայրենասիրական խօսքերով: Այնուամենայնիւ Հ. Ալիշան թէ իբրեւ բանաստեղծ, թէ իբրեւ գիտուն մի քանի սերունդ է կրթել՝ «հայրենեաց հոյն ու ջուր» ճանաչել ու սիրել սովորեցնելով, և դժուար է չափել, թէ որքան մեծ ու ընդարձակ է եղել նորա դաստիարակչական ազդեցութիւնն այդ կողմից, և կլինի դեռ երկար ժամանակ Հ. Ալիշան գրական գործիչ էր գրեթէ մանկութիւնից ի վեր, և նորա ողջ գործունէութեան կենտրոնը, ոգին ու նիւթը եղել է հայ հայրենիք. հայրենիքն իւր անցեալ փառքով, իւր քաղաքական և հոգեւոր կեանքի մէջ ասպարէզ հանած հերոսներով, իւր շինուածներով ու աւերակներով, իւր բնութեան ճոխութիւններով և իւր բնակչաց առաքինութիւններով ու թերութիւններով՝ իւր չարաբաստիկ ներկայով ու յուսատու ապագայով — անցել է նորա գրչի տակից այնպէս, որ շատ անգամ դժուար է որոշել, թէ ո՛ր ոգեւորն է բանաստեղծն է խօսում և ո՛ր հետաքնին պատմագէտն ու աշխարհագետը. Հայաստանի հին ու նոր

աշխարհագրութեան ուսուցիչն է նա՝ այդ գաղափարի ամենալայն առմամբ։ Բայց Հ. Ալիշան մի և նոյն ժամանակ այն հազարապիտ մարդկանցից է՝ մանաւանդ թէ հայ մարդկանցից, որոնք այն են եղել, ինչ որ ուսուցել են. որոնց հոգին խօսել ու թելադրել է այն ազնիւ մտքերն ու վառ զգացումները, ինչ որ դրի է առել դրիչը։ Իբրեւ քրիստոնեայ, իբրեւ մարդ բարոյական տեսակէտից՝ նա անդուգական արժանեաց տէր մէկ անձ է եղել. այդ են վկայում բոլոր նորան ի մօտոյ ճանաչողները։ Տողերիս գրողին ես, բազմաթիւ ուրիշ այցելուներն շարքում՝ վիճակուած է եղել տեսնել նորան առաջին անգամ անճանաչելի համեստ արտաքինով, և ապա երկար խօսակցութիւնից յետոյ միայն իմանալ, որ դիմացի կտրացած խղճուկ ծերունին Հայոց Նահապեան էր՝ միշտ երկատարդ, միշտ աշխոյժ, — իւր աննկուն եռանդովն ու վերահաս զգացումն ուրախութեամբ անկենդան մնացորդները դերեզմանում են այժմ, — ներքին կեանքի փառաւոր ու տեական արդիւնքը պէտք է մնայ միշտ կենդանի մեզ մօտ. իսկ յաւիտենականի համար մեզ մնում է մաղթել հանգիստ անմահութեան կայաններում։

Սակայն մենք իրաւունք ենք համարում այստեղ մի անճանական դիտողութիւն եւ աւելացնել. վեհեմիւրում մենք այն տղաւորութիւնն ենք ստացել, որ Հ. Ալիշան մեծ շերմեռանդութեամբ աշխատում էր լինել ու անաղարտ պահել ամէն կերպ հայկական իւր եկեղեցու ծէսերի, իւր միաբանութեան հոգեւոր կեանքի մէջ. ըստ երեւութին նա պարագլուխ էր միաբանութեան այն մասի, որ (ինչպէս մեզ թուեց) մտքառում է Հայ կաթողիկ համայնքի, և ի մասնաւորի Մխիթարեան միաբանութեան՝ լատինացման դէմ։ Որչափ ուղիղ է այս դիտողութիւնը, չենք կարող երաշխաւորել. կարծում ենք միայն, որ մօտիկ ապագայում երեւան պէտք է դան այդպիսի երկու մրցող կուսակցութիւններ Մխիթարեան միաբանութեան մէջ։ Յամենայն դէպս, ինչ որ Հ. Ալիշանին է վերաբերում, յիշեալ դիտողութիւնը մեզ այն համոզման է բերել, որ նա, իբրեւ

քրիստոնեայ և եկեղեցական՝ աւելի Հայ. եկեղեցու ժառանգութիւնից էր շունչ առնում, քան բուն աթմեան կաթողիկ եկեղեցուց, և այն մտքով միայն շերմեռանդ կաթողիկ է եղել, որ հայ-քրիստոնէութիւնը կարողացել է հաշտեցնել իւր հոգու մէջ մի քանի կաթողիկական տեսութիւնների հետ։

Կ. Վ.

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱԳԱՔԱՆԳԻՂՈՍԻ և ՓԱԽՍՏՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Ագարակեղոս.

Դ. դարու Հայոց պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար մենք ունենք անմիջական և միջնորդական աղբիւրներ։ «Անմիջական աղբիւր» անելով ես ի նկատի ունիմ այն զբոսածքները, որոնց հեղինակները կամ իւր աշխատանքն են պատմում և կամ իրենց հաղորդած տեղեկութիւնները ուղիղ աշխատանքներից են ստացել, լինեն նոքա Հայ թէ օտարազգի (Յոյն, Ասորի և այլն). «Միջնորդական» անուանում եմ ընդհանրաւոր այն աղբիւրները, որոնց պարունակած տեղեկութիւնները կամ անմիջական աղբիւրների վրայ են հիմնած և կամ բերանացի ու զբոսորդ աւանդութիւնից հիւստած։

Այս շրջանի պատմութեան համար մեր ունեցած անմիջական աղբիւրների շարքում առաջնակարգ տեղ են զբաղում Փառաոսի և Ագաթանգեղոսի պատմական երկերը։ Առանձին կարեւոր նշանակութիւն կունենաւ, գոնէ եկեղեցական պատմութեան համար, Չենոր Գլակի «պատմութիւն Տաքօնոյ» գործը, եթէ նա վաւերական լինէր։ Պրոֆ. Դր. Խաղաթեան Հ. Գաթըրճեանի հետ միասին անտարակուսելի են կայացել նրա ամենականութիւնը։ Դր. զարու «Կարկառան» լինելը։¹

1. 1877-ից սկսած, երբ Ալֆրէդ Ֆոն Գուտշմիտի «Agathangelos» վերնագրերը կրող յօդուածը զերմանացի արեւելագէտներն օրականում երեւաց² այլ ևս մեք պատմագրին ընծայում երկը միայն

1) Տեո. Չենոր Գլակ. Վ. Լենին, 1893. արտատպ. «Հանդէս Ամսօրեայից».

2) Zeitschrift d. deutschen morgenländischen Gesellschaft XXXI S. 1—60. արտատպած 1877. Լայպցիգ. Ֆրանց Ռիւլ հրատարակեց նոյնը Գուտշմիտի Ման Երկախոսքեանց շարքում, Լայպցիգ. 1893. S. 339—420. Յիշած զկանադական տմադրերը եւ պեղել նշանակեմ միայն ZDMG, իսկ վերջին ժողովածուն Ks.—Kleine Schriften վերնագրից։

մի հեղինակի մտքի ծնունդը չի համարուում և
յու ծուռում է հեռանալ մասերի:

1) Ս. Գրիգոր Լուսավորչին կենանքը, Հայոց
դարձն է՝ Քրիստոնէութիւնն և Խոստով ու Տրդատ
Թագաւորներին պատմութիւնը:

2) Վարք և Գրիգորի և ս. Հովհաննէսնց.

3) Յայտնու թիւն ու Գրեկոսը—նրա Տեսլը և Վարդապետու թիւնը ⁴:

Գուռաշմիտ բաժանում է «Ս. Գր. Լուսա-
ւորչիկ հեանքը» նորից 2 մասերի, և առաջին
մասին, որը խորթով և Տրդատ արքայներն պատ-
մութիւնն է ամբողջում մինչև Հայոց դարձը, նա
առում է. «Եթէ առատպեւական խառնուածքից
աղատ էլ չէ, դոնէ էապէս պատմական է, և ա-
մենից աւելի լաւ հերպով հարեւր է բնորոշել այս
պատմութեան իսկական արժեքը, եթէ մենք այն
գրուցախառն պատմութիւն անուանենք»²։ Իսկ Ս.
հատուածի երկրորդ բաժանմանը մասին, որը
Հայոց դարձի և նրան զուգակից դէպքերի պատ-
մութիւնն է պարունակում, Գուռաշմիտ պնդում
է, որ «բառի բուն իմաստով պատմական է և
պէտք է իբր բացարձակ ապահով աղբւրք ընդո-
նուի»։ Սրա հակառակ հետեւեալ Բ. և Գ. հատ-
ուածները նրա կարծեքով «պատմութեան համար
ոչ մի կարեւորութիւն չունին և պատմական
քննադատութեան նկատմամբ միայն անուղղակի
այնքան նշանակուիթիւն ունին, որքան որ իրենց
հեղինակման ժամանակին հայեապքներն ու ձըգ-
առ մենքնն են արտացոլում»³։

Այո եղբայրացի թխններն ընդունել են ներկայումս մեր զբաղմունք թեամբ, զբաղը սղ բանասերներն մեծամասնությամբ 4:

II. Ըստ Գուսաշմիտի ու Գրիգոր Լուսավորչի հեանքի հեղինակը Սահակ Մեծի շքանիցն էր և իւր գործը դրեց Ե. դարու սկզբում, տառերի գիւտից անմիջապէս յետոյ: Այս պատճառով իւր գրութեան terminus ante quem non դնում է նա 402 թուականը: Բայց այս եզրակացութիւնը տարակտսելի է: Ամենից առաջ պէտք է նկատել՝ որ «տառերի գիւտից անմիջապէս յետոյ» (առնուաղն ուրեմն 406.) և 402 թուականը հակասութիւն են: Բայց զբանից չափազանց տնհաւանական է, որ քրիստոնէութեան Հայաստանում տարածողը հենաազրութիւնը մի ամբողջ դար նրանից յետոյ պէտք է յօրինուած լինէր, քանի

որ մեր հայրենիքում այնքան շատ յոյն և՛ ասորի
կըթուած հողւորականներ կային և հենց ո՛ր Գրիգոր
Լուսաւորչի ժամանակներից բազմաթիւ զաւրոյ-
ներ էին հիմնուած յունական և ասորի լեզու
ուսուցանելու համար: Փառաբանի Գ. 1 նմա-
նապիսի դրուածքներից արած յեշատակութիւնը
նոյնպէս մի կարեւոր հիմք է հակառակ Գուռշմիւնի:
Գուռշմիւտին վերջիլեշակ ժամանակագրական վճի-
ռը տալու առիթ է տալիս «Ս. Գր. Լուսաւորչի
կեանքի» մէջ Հոնաց յեշատակուիլը: Նրա կարծեքով
Հոնեքը միայն իրենց 395-ին Հայաստան արած
արշաւանքից յետոյ կարող էին Լուսաւորչի կեանքի
հեղինակին ծանօթ լինել: Սակայն յոյն և ասորի
ազգիւնները ոչ մի բաւով չեն յիշում, որ Հոնեքը
395-ին առաջին անգամ են երևացել պատմա-
թեան մէջ: Սյսպէս Սոկրատ Սքօլաստիկոս ասում է՝
„Καὶ γάρ ἦσαν (Οὐννοὶ) καὶ ἐχέοντο καὶ τοὺς Ἀρμενίαν τε
καὶ τινὰ τῆς ἐφ' ἑσθας κατωτρεχόντες“ 1: Աւելի մանրամասն
տեղեկութիւն է տալիս ասորին. «1) ամէն տարւոյ
էին նստիկալ ազգն Հոնաց յաշխարհն Հասի-
մոցեցւոյ և արշաւաց ի Ծովս և ի Հայո և ի
Միջագետս և յԱսորիս և ի Կապադոկիա, և վա-
րեցին յոյժ բազումս ի դերութիւն» 2: Հոնեքի
անունը արդէն 375-ից սկսած ծանօթ էր բոլոր
արեւմտեան ազգերին, քանի որ նրանք այս թուա-
կանին արին իրենց առաջին մեծ արշաւանքը
դէպի Արեւմտ ք. 3, և անհնարին ևս չէ որ աւելի
կանոնի հայերը նրանցից տեղեկութիւն տանե-
նապին, ինչպէս և պըսֆ. Է. Մայէրն նրա ներ-
կայութեամբ իմ կարգացած շարադրութիւնից
յետոյ, այս կէտում ինձ իրաւունք տուեց 4:

Ամերիկեցիք մեր առաջնեւը՝ կառանանը, որ
Դ. զարու պատմութեան համար իր պաշտօնը
Ազգայնականացնելու ու Գրեյսը Լուսա յընչ կենանը
միայն իրաւոր ենը պարծաթել, որն ամենայն հա-

1) Ks. Agathangelos. 375. ZDMG 27.:

2) *unlu, i/lu:*

3) ZDMG. 60. Agath. 419—420.:

4) *ԱՆՆ. ՕՐ.* H. Gelzer. Die Anfänge der armenischen Kirche. Separatdruck aus den Berichten der Kng. Sächs. Gesells. d. Wissen. Sitzung von 4. V. 1895. s. 110-11. Այս հանդերձն էս ուղարկւցար՝ Էրշահանկենց միայն KSGW տառերով:

1) Յայնմ ժամանակի աւերեցին Հոնք զՀայաստան և զմասն ինչ արեւելից. ահ'ս Socr. Schl. eccl. hist. ed. Rob. Hussey. B. II. S. 656. հմմտ. B. III. Annotationes. S. 438. Τοῦς Οὐνοῦς.:

2) *Sl'u* Aneodota Syriaca. Liber Khaliphorum.
S. 8. 41. ...:

3) B. Niese, Grundriss der römisch. Geschichte, nebst Quellenkunde. München, 1897. S. 237.

4) Համ. Աղաթ. 26. 100. Գրեղոր Լուսա-
ւորչի հայերէն, յունարէն և լատիներէն կենսագ-
րութեանց մասին տեւ. Gelzer, Die Anfänge d.
arm. Kirche 124—126, և J. Bidez. Académie
royale belge. Bulletin de la classe des lettres et
des sciences morales et politiques 1900. № 7. p.
608—614. և իմ յօդուածը որա մասին անցկալ
տարու այ «Արտուստ» մ, էր. 480 շ: Բնդհանուր
առմամբ կարելի է ասել որ այդ կենսագրութիւն-
ները սրբան ու շ ժամանակի ծնունդ են, այնքան
ևս առաստուղեկան են.—Հմտ. օրինակի համար
Տաթևաշու երկու քարտիչները:

ւանականութեամբ ներսխեան շրջանի արդիւնք է:

Բ. ՓԱԼԱՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ

I. Մեր երկրորդ անմիջական աղբիւրն է Փաւստոս Բիւզանդացին, որին Ղազար Փարպեցին պատմագիր և Բիւզանդացի է համարում ¹: Ոչ մի ծանրակշիռ հիմք չունինք այս կոչումը տարբեր քան աշխարհադրական իմաստով բացատրելու. Փաւստոս ամենայն հաւանականութեամբ Բիւզանդիոնումն է ծնուած և ուսած, բայց երկար ժամանակ Հայաստանում մնալով կարողացել է ակնարկեմել Հայ լեզուին լիովին: Թէ նա հայ է եղել կամ յոյն, իւր մեղ հասած պատմական երկը քննադատելու համար անպայման կարեւոր չէ: Վստահ կարելի է ասել, որ նա հոգեւորական է եղել: Գեղեցիկ համարում է նրան Սահաւունի, Փաւստոսի Գ, 2-ի համաձայն ². Բայց այս ենթադրութիւնը հիմնւած է մի սխալ ընթերցողածի վրայ, որ սրբագրել խոստացել է Շնորհաւանի դպրի Փաւստոս, թէ և ինչքան ինձ յայտնի է, դժբաղդաբար մինչև օրս այդ խոստումը չի կատարուել ³: Եթէ իսկապէս Փաւստոս Սահաւունի լինէր, անհնարին է որ նա Բատին, Վարադշատի դայեակին, նոյն ցեղի նահապետին՝ «բանասրկու» «անօրէն» «սպանիչ» անուանէր ⁴ և այլ նմանապիսի անարդարութիւններով դարձարէր, քանի որ ցեղամոլական զգացումը այնքան յատուկ էր իւր ժամանակակիցներին, և բացի դրանից այնպիսի սառնասրբութեամբ, մինչև անգամ հոգեկան հրճուանքով պատմէր իւր սեփական ցեղի անխնայ և սարսափելի կոտորածը, ոչնչացուելը ⁵: Գ. դարու պատմութեան համար Փաւստոսի երկը շատ աւելի կարեւոր է քան Աղաթանգեղոսինը, — ու Գրիգ. Լուսաւորչի կեանքը, այնպէս որ մեր տեղեկութեանց մեծագոյն մասն անշուշտ մենք նրան ենք պարտական: Գուշմիւս նրա մասին տուած է, որ նա «իսկական մի պատմաբան է», և որն 4-դ դարում յունարէն լեզուով դրած Հայոց պատմութիւնը հայերէն թարգմանութեամբ մեղ է հասել: Այդ ժամանակի պատմութեան համար նա ամենակարեւոր աղբիւրներից մէկն է, թէպէտ և իւր չափազանցութեանց, և, հակառակ արքայական կուսակցութեան՝ հոգեւորական շահերը մոլեւանդութեամբ պաշտպանելուն համար զգու-

շտութեամբ պէտք է զործածուի ¹: Նոյն կարծիքը ունի Փաւստոսի մասին նաև Գեղեցի. «Զորքորդ դարու պատմութեան համար, ասում է նա, Տրդատի մահուանից մինչև պետութեան բաժանումը, Փաւստոսի երկը մի առաջնակարգ պատմական աղբիւր է ²»:

III. Հակառակ այդ զեմնականների կարծեաց Հայոց պատմագրութիւնը Փաւստոսին երբէք մեծ կարեւորութիւն չի տրեցել տալ, և Ն. դարուց սկսած համարուել է նա ընդմիջարկեալ և շատ մասերով անվստահական ³: Իմ կարծիքով սխալում են Գուշմիւս ⁴ և Գեղեցի ⁵ պնդելով որ մեր պատմագիրներն (ի հարկէ խօսքը Ն. դարու պատմաբաններն մասին է, քանի որ աղադայինները առանց այլևայլութեան նրանց հետեւում են) այս աննպատակ հայեացքը միմիայն Փաւստոսի ոչ կրօնական լեզուի արդիւնքն է: Եթէ համեմատենք ընդհակառակը Փաւստոսի և Աղաթանգեղոսի պատմածները Հայոց կաթողիկոսների անուանադրով, Հռիփսիմեանց, Գայեանեանց, Շողակաթի վանքերի կառուցման մասին, և եթէ ի նկատի ունենանք որ Փաւստոս ու Էջմիածնի հիմնորդութեան ու Գրիգոր Լուսաւորչի տեսական մասին, և այլն, ոչինչ չդիտէ, և որ նա մարդկային ակտերը այնպիսի պարզութեամբ և աղատութեամբ է նկարագրում, որ անշուշտ Ռոկեդարում անբող զբոսիկան ճաշակին և վանական ձգտումն ընդ տրամադծօրէն հակառակ էր, այն ժամանակ հասկանալի կլինի մեզ Ղազարի դատապարտութիւնը, թէ Փաւստոսի դպրում «այնպիսի ինչ . . . լուրաց անհաճոց բանք» կային: Որ այստեղ խօսքը Փաւստոսի լեզուի մասին չէ, անուրանալի է և եթէ լեզուի մասին լինէր, ինչպէս կարող էր Ղազար «Յայնարկումն քաղաքի» և ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսուցի վարժեալ այլն» բառերով դուրի Փաւստոսին, որ ամբողջ դրբի հեղինակն էր, և ընդմիջարկողներին միայն դատապարտել: Ղազարը միայն Փաւստոսի երկի մէջ ներմուծում որոշ դէպքեր կամ պատմութիւններ ի նկատի ունի, «այնպիսի ինչ անհաճոց լուրաց լաւն կարգէր ի պատմութեան իւրում» ասելով ⁶: Նա անհնարին է համարում, որ մի կրթուած մարդ իւր

1) Պատմութիւն Հայոց. էջ—12-14.
2) Die Anfänge d. arm. Kirche. 112-3.
3) Եւս. Հայոց սեպարդիւր արձանագրութիւններն լեզուին. Վաղարշապատ, 1893. էջ. 15. նկատ. 3.:
4) Ե. 35, 37
5) Ե. 35, 37:

1) Ueber die Glaubwürdigkeit d. arm. Geschichte M. von Khorene. KS. B. III. S. 283: Այդ յօդուածը առաջ լոյս տեսաւ Verhandlungen d. Kng. Sächs. Gesells. d. Wissens. Leipzig. philolog.—hist. Classe XXVIII. 1876. S. 1—43.:
2) Die Anfänge d. arm. Kirche. S. 111.:
3) Ղազար Փարպեցի. Վկնեակի. 1793. էջ 14:
4) Die Glaubwürdigkeit. Ks. 283. VSGW. 52.
5) Die Anfänge d. arm. Kirche. 116.
6) Ղազար Փարպեցի. էջ 14:

Ժամանակում տիրող ճշմարտութեան այնքան հա-
կառակ պատմութիւններ յօրինէր. այս պատճա-
ռով ենթադրում է, որ «Այլ ո՛ր յանդուգն և անհրա-
հանգ բանիւ լըբաբար ձեռնարկեալ՝ յիւր գրեաց
զինչպէս ըստ կամի, և կամ զի առաջ անկարեալ զի-
պոյս՝ աշխարհեալ վերսեաց և անուամբ Փօստո-
սին զիւրոյ յանդուգնութեանն սխալման համա-
բեցաւ ծածկել, և այն յայտնի ցուցանի ամե-
նայն հայրազայն»։ Ղազարի կարծիքով այդ մե-
ջաբնորդ յայն, և ամենայն հաւանականութեամբ
ատորի՝ պիտի լինի, և կամ նրանց հետեւող մի հայ,
«բանիւ են սմանք յայնս, այլ մասնաւոր առաւել
յԱստուր»։ Որ Ղազարի և իւր ժամանակակիցների
զգոյնութեան ազդեցութեամբ Փաւստոսի պատմու-
թեան մէջ եղած որոշ գէպերն են՝ երեւում
է նաեւ Փարպեցու հետեւեալ խօսքերից. «Եւ-
փոսն զի կարգելոյն առ ի նմանէ (ի Փաւստոսի)
ի տիպիս որի կարծեցին սմանք բաւի ինչ ոչ յար-
մարի եւ զիպոյի» (Ղ. Փարպ. էջ 12)։

Այս բազմաթիւ յետադիւր է, որ Ղազարի
և իւր ժամանակակիցները կարծիքով Փաւստոսի
պատմութեան մէջ անհրաժեշտ հատուածներ
կային։ Ունե՞նք արդեօք մի յենարան որոշելու
այն ընդմիջարկումները, որ Ղազար յան-
դուգն մարդկանց դործ է համարում։ Բարեբաղ-
դարեալ Փարպեցին համեմատելով Փաւստոսին
Աղաթանգեղոսի հետ՝ այգպիտի մի հիմք տալիս է
մեզ. «Վասն զի կարգելոյն ի նմանէ ի տեղիս
ուրեք, կարծեցին սմանք բաւի ինչ ոչ յարմարի եւ
զիպոյի որպէս առաջինն ճշմարտութիւն Աղաթանգե-
ղոսն կոչեցելոյ»։ Ուրեմն Աղաթանգեղոսը իւր
այսօրուայ մեզ հասած ձեռքով այն միակ կրկա-
րումն է, որով մենք միջաբնութիւններն քա-
նալին ու որակը որոշել կարող ենք։ Ինչ որ Փա-
ւստոսի մէջ Աղաթանգեղոսին հակասում է՝ այդ
ընդմիջարկոյն է, ըստ Ղազարի և ժամանակա-
կիցների։ Առաջ քան այս որոշումը հետադո-
ւելը՝ անհրաժեշտ է Փաւստոսի գրութեան ժա-
մանակը որոշել։

IV. Գուշմիտ բառականաւոր է միայն
յայտնելով, որ յունարէն բնագիրը Գ. Գարու-
ղեղեղեւումն է գրուած։ Գեղեղեղ գնում է մի
քաջ առաջ և այնուամբ՝ որ Փաւստոսի երկը 395
— 416 խմբադրուած պիտի լինէր, և ամենայն
հաւանականութեամբ ատուերի զիւրոյ առաջ։
Իմ կարծիքով ընդհակառակը յունարէն բնագիրը²
անպայման 390-ից առաջ գրուած պիտի լինէր,
ապա թէ ոչ, իւր կաթողիկոսութեան մոլեւանդ-
պաշտպան, անհնարին է՝ որ նա աննշան կաթո-

ղիկոսներին և Եպիսկոպոսներին ամբողջ զլու-
ներ նուիրէր (2. 5—14.) և ս. Սահակին մի խօս-
քով անդամ չլիշէր։ Բայց սրանից մենք Փա-
ւստոսի մէջ չափազանց կարեւոր մի յիշատա-
կութիւն ունինք, որը անկասկածելի է գործնու-
մ Փաւստոսի ս. Սահակի կաթողիկոսանալու մասին
զեռ ոչինչ չիմանալը, և նրա գործի 390-ից ա-
ռաջ աւարտումը։ Այս հետաքրքրական վկայու-
թիւնը, որքան ինձ է յայտնի, գործնաւոր կեր-
պով մինչև օրս բանասէրների ուշադրութիւնից
վրիպել է։ Յայտնի է որ հին մատենադրութեան
մէջ կան շատ դրուածներ, ուր ուշ ժամանակի
հեղինակները իրենց մտքերն ու զգացումները
անցեալ դարերի մեծ մարդկանց բերանն են դը-
նում, նրանց աւելի կարեւորութիւն տալու հա-
մար, կամ մտածելով որ նրանք եւս այս կամ
այն հանգամանքում նման ձեռք խօսած կլինէին։
Այս տեսակէտից խիստ հետաքրքրական է Փա-
ւստոս. Գ. 5, ուր Աստուծոյ հրեշտակը Յուսի-
կին միջնորդելով ասում է. «Յիւսիկ, սրբի Գրի-
գորի, մի՛ երկնիւր, զի լուաւ Տէր ազօթից քոյ,
և ահա ծնցի ի քո զաւակացդ այլ զաւակ։ Զի յի-
ցին եոֆա ի լուսաւորութիւն զիւրութեան, և աղ-
բիւր հոգեւոր իմաստութեան . . . և ի նոցանէ
բղիտեցին» և այլն, միշտ յորհակի։ Որ այստեղ
գրչազրի սխալ չի կարող լինել, այդ երեւում է
նրանից, որ Փաւստոս նայն տեղեան մասին Գ.
3-ի վերջում խօսելով ասում է. «Վասն եորս
(ներսիս) իսկ ասացեալ էր ի տեղեանն Աստուծոյ
առ Յուսիկն՝ եթէ այր լինելոյ է ի սորա զաւակի,
լիցի յոյս աշխարհի»²։ Այս փաստը անկաս-
կածելի է գործնում, որ Փաւստոս Սահակի կա-
թողիկոսանալու մասին ոչինչ չիմտէր, ուրեմն
և 390-ից առաջ իւր գործը վերջացրել էր. և
որովհետեւ նա յիշում է Սամուէլ Մամիկոնեանի
մահը, այդ պատճառով եւս ենթադրում եմ, որ
նա իր պատմական երկը 386—390 աւարտել էր։
Սրանով լուծւում է նաեւ Փաւստոսի բնագրի
լինչ լեզուով գրուած լինելու հարցը։

Յիշեալ վկայութիւնը մի փոքրու-
ն պոյոյց է տալիս նաեւ Փաւստոսի ընդմիջաբ-

1) Գերմ. Թարգմանիչ Լաուէր այս նրբու-
թիւնը ի նկատի չէ ունեցել. տե՛ս. M. Lauer, Des
Faustus v. Byzanz Geschichte Armeniens. Köln. 1879.
Թարգմանութեան ընդհ. արժէքի մասին տե՛ս
Gelzer, die Anfänge . . s. 111. Anm. 1.—Menevischian
P. G. Faustus von Byzanz und Dr. Lauers deutsche
Uebersetzung. WZKM. III. 1. s. 51—68, և Զ. Միւլլերի
նկատողութիւնները, նոյնտեղ 3. s. 201. Ֆրանսե-
րէն Թարգմանիչը նոյնքան անուշադիր է գրու-
նուել որքան գերմանացին. տե՛ս. Langlois, Col-
lect. I. p. 213:

2) Լաուէր և Լանգլուա սոյն տեղը ուղիղ՝
եղակիով են թարգմանած։

1) KS. Die Glaubwürdigkeit. s. 283. ZDMG.
s. 2.

2) ուրեմն 395—406. Die Anfänge. s. 116:

կուսած լինելուն: Բայց արդեօք այն մարդով էր արուած այդ, ինչ որ ընդունում է Ղազար: Նրա՞ծ ընդմիջարկութիւնները որակն ու քանակը որոշելու համար զբաղուենք ամենից առաջ ընդմիջարկողի անձնաւորութեամբ:

V. Ն՛րք էր ապրում ընդմիջարկողը: Փառասոս Գ. 5 ցոյց է տալիս որ նա ու Սահակի գործունէութեան ծանօթ էր: Թէ նա Արշակունեաց անկումը և Գրեգոր Լուսաւորչի անկց քահանայութեան վերանալը գիտէր, այսինքն 440-ից յետոյ պիտի ապրած լինէր, երևում է նրա Գանիէի բերանը գրած խօսքերից. «Արդ վասն այսչափ ստութեանց ձերսց և սղծութեանց, քարձցի Տեր զբարստորարիւնդ. մեր ի մեզ, քարձցի եւ զփանաւայրարիւնդ ի մեզ 1»: Իւր ճառի մէջ նա անհարկում է Վարդանանց պատերազմին: Գորանից պէտք է հետևեցնել, որ ընդմիջարկութիւնը չէր կարող նա և 450-ից առաջ տեղի ունենալ, և որովհետև նոյն ճառում երկրի անկշխմանութեան մասին է խօսում, այս պատճառով ես ենթադրում եմ իւր terminus post quem non 464: Սրան համաձայնում է նաև Վրթանիսի, Յուսիան, Գանիէի և Ներսիսի քաղաքների ձգտումը, որոնց էտիան միտքն այն է՝ թէ քրիստոնէութիւն ուրացողները պէտք է պատժուին և ոչնչացուին: Իսկ իրենց հայրենիքի համար կռուները և մեռնողները ի շարս մարտիւրոսներ և որբեր պէտք է դատուին: Այսպիսի մարքեր արծարծումն ամենից աւելի յարմարում է Վարդանանց ժամանակին: Իմ կարծիքով ուրեմն Փառասոս ընդմիջարկուել է 451—464: Անցնենք այժմ ընդմիջարկութիւններին:

VI. Վերջին տարին Փառասոսի ամբողջութեան մասին զանազան կոսմոսներ են յայտնուել 2: Քննենք ամենից առաջ Փառասոսի վերջին և առաջին զուտները: Փառասոս Զ. 1—10 հեղինակի կողմից յաւելում է, և կամ ինչպէս ինքն է ստում իւր Զ. զպրութեան վերնադրում՝ «Վրդանայումք բանից ի ծայրէ», որովհետև այս գլուխներում ոչ մի բան չի հակասում իմ այս որոշման. ո՞՞ք, բովանդակութիւնը և ժամանակագրութիւնը համաձայնում են առաջին զրգրութեանց հետ: Գ. 1—16 ընդհակառակն ընծայում եմ ես մի ուրեշին, որովհետև այստեղ յիշուած անձնաւորութիւնները Փառասոսին բուրրովին անճանօթ են: Բայց զըմանից 11—14 յօրինում է աչքի ընկնող միամտան շեմայով. զԼ. Ժե. զԼ. Գ-ի կրկնութիւնն է՝ այն

տարբերութեամբ միայն, որ այստեղ Աստուրահէսի մասն ևս յիշուած է. զԼ. Ժ. Ներկայացնում է մեզ վանականութեան բաւական զարգացած մի կաղամակըրութիւն, որի առաջնորդներն՝ Գիւտին, Վաչակին, Արտոյտին, Մարտին և Տրդատին Փառասոս չի ճանաչում: Վերջապէս տարբերակ է Ժ. Ժ. զլուխները շարունակ «եւ էր» բառերով սկսուելը, որն անշուշտ ու Գրեթ թարգմանչներին և թարգմանութիւնն է յիշեցնում, մինչդեռ Բիւզանդացիներ տարբեր շարկայներ կամ մակըայներ է դորձաճում: Իմ ենթադրութեան համաձայն Զ. զպրութեան ցանկի վերջը գտնող վիճարանելի նախադասութիւնը ես այսպէս եմ հասկանում. «Բոլոր պատմութիւններից յետոյ (առաջին երեք գլուխներից), զուր, այս գլխից կարգացողներ, իմ տեղեկութեան համաձայն, կայ (դեռ) ուղիղ տանտուն»: Նախադասութիւնն զրոգը ուղում է առեւ, որ Զ. 1—10 դեռ Փառասոսիցն է, իսկ մընացածները 11—16 ուրեշներից:

VII. Թէպէտ Փառասոս իւր գրքի վերջում յաւելումներ է ընդունել, բայց սկիզբն ընդհակառակը կըճատուել է, և ամբողջ զպրութիւններ մեզ համար կորել են: Յայտնի է, որ մեր ձեռին եղած Փառասոսը սկսուում է Գ. զպրութեամբ: Այս երեւոյթը բացատրելու համար բուրրովին անբաւարար է այն արհեստական բացատրութիւնը՝ թէ Փառասոս իւր նախորդ Լուսաւորչի Նախադասութեան և Վրթանիսի գրքից իւր առաջին և երկրորդ պարագիւն է համարել: Եթէ Փառասոսի երկը սկզբից ի վեր միայն Գ—Զ գլուխներն են ընկնում, առեւայած լինէր, կատարելապէս անհասկանալի կըլինէր «Ստատարանութիւն նախադիտելի» գրքին ընծայած բովանդակութիւնը. 1) Ժամանակագիր կանոնը մատենից և 2) առ նմին պարագիւնի կրեթ. վերջին երկու բառով հեղինակն անշուշտ Փառասոսի Գ—Զ գլուխներն ի նկատի է ունեցել, քանի որ ինչպէս տեսանք Զ. միայն յաւելում է:

«Այսինքն եմ չորք մատենանք, և չորսին միոյ իրաց յիշատակարանք են»: Անհնարին է որ այս բացատրարիւնը իսկական հեղինակից լինի, քանի որ, ինչպէս վերև տեսանք, նա իւր գլխից երկու տարբեր մասերի էր բաժանել: Այս մեկնութիւնը յարմարում է Փառասոսի այժմուայ վիճակին. առաջինն ընդհակառակը պատկերացնում էր երկիս նախնական ձեռք: Այս յառաջարանի հեղինակը տալիս է մեր ձեռքին եղած Փառասոսի բովանդակութիւնը: Թէ ի՞նչ պարունակութիւն ունէր Փառասոսի յունարէն ընդգրքը, այդ յետոյ կտեսնենք. այստեղ միայն նկատենք, որ ընդմիջարկողն իրապարծել է այն, ինչ որ խոստանում է իւր հեղինակ խօսքերով. «եւ

1) Գ. 14. այս միակ յիշատակութիւնն է Փառասոսի մօտ, ուր ու Գրեթ. Լուսաւորչի ցեղը ու զգալի Արշակունի է համարում:

2) ան. Լանդէս-Մոնթեայ 1900 № 4—10. 12. Գր. Ա. Պոզոսեանի «Նկատողութիւնները»:

դրս խոստմունս չորից չտեսնուց զպրու-
թեանցս յիւրարանչիւր իւր զլուխս պա-
տուատեցի մինչև ի կատարած սորին, առ ի
զօղումն ժառանգել և»։ Անշուշտ յառաջա-
բանի այս հաղատութիւնը ներդաշնակելու համար
է կցուած Գ. Դպրութեան վերջին նախադասու-
թիւնը՝ «Կատարեցաւ երրորդ դարձ, քսան և մի
պատմութեանց զպրութիւնը, ժամանակագիր կա-
նոն՝ Փաւստայ (վախտեայ) Բիւզանդիայ ժա-
մանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր ժամանա-
կագիր Յունաց»։ Ընդմիջարկողիցն է նաև Զ. 1.
«Պահատեայ յիւրմէ մեծութենէն յայնմ ժամանակն
և յարայ»։ Եւ Զ. 5 «Մինչդեռ ևս կային նորա կեն-
դանիք»։ Այս բոլորից յետոյ պարզ է, որ Փաւս-
տոսի դործը թէպէտ ընդմիջարկուած է, բայց
մէջ Ղազարի և իւր ժամանակակիցներին մարտի:
Հետեւեալ զլիսում ևս պէտք է ձգտեմ Փաւստոսի
նախնական բնագրի ամբողջութիւնը պատկերա-
յնել:

VIII. Ղազարի ժամանակ Փաւստոսի դործը
կոչուել է «Պատմութիւն Հայոց» և պարունակել
է «... մինչև յթաղաւորութիւնն Արշակայ սր-
դոց Տիրանայ (?), առ որով թաղաւորութիւնն
բաժանեալ աշխարհս հայոց պատեցաւ յերկուս
ծռեմն ըստ օրինակի հնացեալ ձորձոյ՝ ևս աւարտեալ
ստատոս զբան պատմութեան խորոյ մնացուցեալ հան-
դոց» (Ղազար, 8): Արանից ևս պարզ երևում է, որ
Ղազար Փաւստոսի Գ. Գ. և. Դպրութիւններն է
իւր առաջ ունեցել, համարել է յաւելում, որ ինձ շատ հաւա-
նական է թուում: Արդէն Գեղեցի ևս նկատուել է¹,
որ Փաւստոսի դործի յիշեալ վերնագիրը Պրոկո-
պիոսի նրան ընծայած պատմական երկի տիա-
ղոսի հետ կատարելապէս համաձայնում է. ի՞նչ Դ.
Արշակունի (26, 8) կամ ի՞նչ Դ. Արշակունի ժողով-
քի (30, 20) — Հայոց պատմութիւն կամ համա-
դրութիւն: Մինչդեռ այժմայից Փաւստոսը կրում
է վերնագիրս «Բուզանդարան պատմութիւնը»,
որը յունարէնի վերածելով կատանայինը Βυζαν-
τιανὴ ἱστορία բառերը, որ Ղազարի և Պրոկոպիոսի
աւանդած կոչման հետ մէջ մի կապ չունի:

Արդէն շատ յաճախ խօսուել է այն հարցի
մասին, թէ ինչու Փաւստոս իւր գերբը Գ.
զպրութեամբ է սկսել: Նո հրաժարում եմ այս-
տեղ այդ ամբողջ զբաղման թիւնը յառաջ բերե-
լուց, բայց ինձ թոյլ եմ տալիս նկատել, որ այս
նկատմամբ դործածուած բնութեան եղանակը
նպատակադրմար չէ: Փաւստոսին միայն իրենով
պէտք է բացատրել, և ոչ թէ Պրոկոպիոս օրի-
նակով. որովհետեւ վերջինս մի շարք աղբիւր-
ներ է յիշում, որոնք սատարութեան կարօտ են:

Բայց մեր ձեռքն եղած Փաւստոսի աղբիւրը իւր
լրացներն են միայն, որոնք համեմատական ու-
սումն ստիքութեամբ կարողուին: Անցնենք այս
հարցի բնութեան մեր տեսակէտից:

Իւր խոհական յառաջաբանում Փաւստոս
ստում է. «Ի քարոզութենէն Քաղէտոս Առաքելոյ
և նորուն յելից, և ի մարտիրոսութենէն մինչև
և ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի
իւրոյ հանգստեանն (այս համարենք զուտ ե-
կեղ. պատմութեան մաս), և յառաքելաստան
Սանատրիոյ արքայէն մինչև յաղամայ հնազանդէն
հաւատոցն¹ և² ի նորուն³ հանգստեան⁶ Տրդատայ¹
արքային² զանցեալ իրացն յառաջնոցն զվատան
լաւացն և որ գնացուն հաւառակ ընդդե-
մակաց, «այն ամենայն ի ձեռն աշոցն գրեցան»: Ի «Ի
ձեռն այլոց» ասելով Փաւստոս չէր կարող Ղե-
րուբոս Եղեհացուն ի նկատի ունենալ, որովհե-
տե վերջինս այն ժամանակ ոչ թէ Սանատրու-
կից, այլ Արգարից խօսած պիտի լինէր: Նա չէր
կարող նաև Աղաթանգեղոսին աշխարհել, որով-
հետեւ մինչև 390, երբ նա իւր դործը գրեց, այժ-
մայ Աղաթանգեղոսը դեռ ևս չէր խմբա-
դրուած, ինչպէս տեսնենք: Այն «այլոց» դործերը,
որոնք՝ գուցէ բացի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կեան-
քից, կորել են, դործածել է Փաւստոս իւր աղբիւր
ինչպէս որ իւր յառաջաբանի շարունակութե-
անց երևում է. «Բայց և մեր ի միւսմ աստ եղար
իտքը ի շատէ ի կարգի պատմութեան, ոչ զանց
արարեալ թողար վատն պատշաճ իրաց կարգին»
(Գ. 1.): «Ստատաբանութիւն նախադիտելի» ի
հեղինակը Փաւստոսի այս ծրագրի մասին չի ու-
ղում ոչ մի տեղեկութիւն ունենալ. նա ընծա-
յում է ընդհանրապէս մեր պատմագրին բոլորու-
մին մի ուրիշ ծրագիր, ասելով, որ նա գրում է
«Ժամանակագիր արարեալ ի թաղաւորութենէն
Ստատրիւս որդւոյ Տրդատայ մինչև ի միւս վերջին
ժամանակն վատթարելոյ թաղաւորացն Հայոց,
և ի քահանայապետութենէ Վրթանայ որդւոյ
Գրիգորի... մինչև յայնստիկ ի վերջինն՝ որը կա-
ցին գլխաւոր կաթողիկոսի Հայոց (այսինքն Զ.
Դպրութիւնն ևս): Երևու յառաջաբաններն մէջ
եղած հակասութիւնը ախնայանի է: Փաւստոս
շարունակում է նայն զլիսում. «Վասն զի է՛ ինչ
մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է, և է՛ ինչ՝ որ
վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղել, այն ի ձեռն
այլոց գրել գրեցաւ»: Մենք արդէն տեսանք վե-

1) Թուելով նշանակած բառերի դասու-
թիւնը քերականօրէն անհար է բացատրել.
ևս համարում եմ այս գրչադրերն անուշաղբու-
թիւն կամ նպատակաւոր աղտաւորման ար-
դիւնք և առաջարկում եմ դրած թուանշաններին
համաձայն կարդալ:

1) Die Anfänge d. arm. K. 115.

ընում, թէ «այլոց» բառն այստեղ Փառաստիկ
բերնում ինչ նշանակութիւն ունի: Այս հիման
վրայ ես պատմողը ին «է ինչ մեր պատմութիւն»,
որ առաջին է» խօսքերով հասկանում եմ Հայոց
նախնական պատմութիւնը, «իսկ որ միշտ ինչ եղև»
կարող է մեայն Սանատրուկից մինչև Տրդատի
ժամանակները պատմութիւնը լինել: Այս Միջին
պատմութեան համար Փառաստիկ ասում է. «Բայց
զի մի՛ ի միջին մերոյ պատմութեանն ընդհատ ե-
րեւելի հուն մի, նշանակեցա՛մ. դու օրինակ աղիւս
մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոց, ի կատարումն
բովանդակարեան»: Այս խօսքերից յետոյ անհասկա-
ծելի է, որ Փառաստիկ «ի ձեռն այլոց» գրած էր-
կերն եւս համառօտ կերպով իւր պատմութեան
մէջ հիշուել է, եւ այսպիսով նախնական ժամա-
նակներից մինչև իւր օրերը Հայոց ամբողջական
մի պատմութիւն է գրել, որն իսկապէս արժանի
է եղել իւր բովանդակութեամբ Ղազարի եւ Պրո-
կոպիտի նրան տուած վերնագրին՝ «Հայոց պատ-
մութիւն»: Պարզ է ինձ համար նաեւ, որ Փառ-
աստիկ կորած երկու Գալուսթիւնները Հայոց «Առա-
ջին եւ Միջին» պատմութիւններն են պարունակել:
Փառաստիկն իւր այժմուայ ձեւը տուել է ընդմի-
ջարկողը, որն զլիսուսը ձգտումն է եղել երկու
բովանդակութիւնը կարելի եղածին չափ իւր
ժամանակի աւանդութեանց յարմարացնել եւ այն
բոլորը, ինչ որ ըստ Ղազար Փարպեցու եւ ժամա-
նակակիցների զեւ շատ անտխորժ եւ անյարմար
էր՝ կորելի եղածին չափ սահմանափակել: Գոր-
ծիկ թարգմանիչը երկու առաջին Գալուսթիւններն
եւս իրճատած եւ ազատ Հայերէնի վերածած պի-
տի լինել, ինչպէս յետոյ կրեանենք: Անկարելի չէ,
որ Ղազար Փառաստիկ ամբողջ գործը իւր առաջ
ունեցած լինի. զանէ այդպէս է երևում իւր
հետեւեալ խօսքերից. «Երկրորդ գրոյց (Փառաստիկ
Առաջինը Ազատականգրոյ է) սկիզբն արարեալ
պատմելոյ ի կարգե առաջին գրոյն ...» (Ղազար
էր. 7): Դժբաղդարաւ նա Փառաստիկ բովանդա-
կութիւնը մեայն ընդհանուր խօսքերով է յիշում,
մինչդեռ Ազատականգրոյինը մանրամասն հաղոր-
դում է. (էջ. 9—11): Եւ ես թաղրում եմ, որ
Փառաստիկ Ղազարին շատ անհաճելի տեղեկու-
թիւններ է պարունակել:

IX. Փառաստիկ երկու առաջին Գալուսթիւն-
ները բարեբաղդարաւ բոլորովին անհետ չեն կորել:
Ամբողջ մեր զբոսականութեան մէջ մեծիկ երկն է
Փառաստիկի գործը, որ «Գալուսթիւն» վերնագրին
է կրում «Գրքի» լիտուրգիան: Մեայն Սեբէոսի յա-
ռաջաբանում գտնուող երկու գլուխները, որոնք
նրա հետ մէջ մի կապակցութիւն չունին, կրում են
նայն վերնագրեր: Ժ. դարում այս երկու Գալու-
սթիւնները Սեբէոսի հետ չէին, ինչպէս որ Բաւում

գարաններ այդ ցոյց է տուել: ¹

Մենք տեսանք, որ Փառաստիկ երկը սկսում է
Գ. դարութեամբ. տիւմայից հարց է առաջա-
նում, թէ արդեօք այդ երկու գլուխները Փառ-
աստիկ կորած երկու Գալուսթիւնները չեն:

Փառաստիկ Գ. 1-ի համաձայն Առաջին Գալու-
սթիւնը Հայոց նախնական պատմութիւնը պէտք
է ամփոփել, եւ յերուր Սեբէոսի Ա. Գալուսթիւնը
պարունակում է Հայոց նախահայրերի պատմու-
թիւնը, եւ այն եւս Փառաստիկ ժողովրդական եւ պատ-
կերաւոր ձեւով: Նա շատ բաներով է պարկա-
տում է Մովսէս Խորենացուց. այսպէս օր. Բաղ-
բատունիների ծագման խնդրում, որն նկատմամբ
վերջինս կարեւոր է համարում իւր հովանաւոր Սա-
հակ Բաղբատունու հետեւեալ խօսքերով զգուշա-
ցնել. «Բանդի տեսնի ռեանց անհաւատալի մարդոց,
ըստ յօժարութեան, եւ ո՛չ ըստ ճշմարտութեան, ի
Հայկաց զթագադիր ազգի լինել Բաղբատունեաց.
վասն որոյ տեսմ՝ մի՛ այսպիսեաց յիմար բանից
հաւանիր. զի եւ ո՛չ մի շաւիղ կամ ցուցումն
գոյ նմանութեան յասացեալոյ, որ զարգարու-
թիւնն անարկէ. զի ի բայ բանից եւ անո՞՞ իմն
յաղագր Հայկոյ եւ նմանեացն կախող»: Արանից աւե-
լի պարզ կերպով չէր կարող Մովսէս Խորենացին մեր
Գալուսթիւններին անկարելի: Մանաւանդ շատ բը-
նորոշ է վերջին եղակի «կախողէ՛ն», որով Մովսէս
Խորենացին անշուշտ այս Գալուսթիւնը, հետեւեալ
Փառաստիկն, ի նկատել ունեցած պիտի լինի, որով-
հետեւ տա անտխորժ, անտոյց եւ «յիմար» բաներ
է պատմում, այն եւս «անո՞՞ իմն բանիւք»:

Թէպէտ Մովսէս Խորենացին չի ասում ով է
այս «կախողը», բայց իւր նրա դէմ յարուցած բո-
ղորք չափազանց նման է Ղազարի մեղադրանք-
ներին, մեայն աւելի խիստ խօսքերով արտայայ-
տուած: Ուրիշ բան եւս չէին կարող նրանից, այս
եւ. դարու անանդութեանց պատմական ձեւ-
կերպութիւնն առող մեծ սոսկեստից (բառիս հին
իմաստով), սպասել. քանի որ նա այս ձգտմամբ
ուղեւորած գրադէաների մէջ ամենահետեւոր-
կանն է: Իմ այս սրտշման ճշտութեան մի նշան
եմ համարում նաեւ այն հանգամանքը, որ
Խորենացին Գ. 2—42 շատ դէպքեր այժմուայ
Փառաստիկին է առնում՝ առանց մի անգամ զու-
նէ նրա անունը յիշելու: Ա. Գալուսթիւնը Փառ-
աստիկ հետ շօշալիման ուրիշ կէտեր եւս ունի:
Առաջին Գալուսթիւնի հեղինակը խոստանալով
Հայոց նախահայրերի մասին աւատպելներ պատ-
մել, շարունակում է, թէ նա արդէ ժամանակ-
ները անուր գէպքերի մասին պէտք է պատ-
մէ եւ 5 վերջին թագաւորների պատմու-
թիւնը պիտի անէ. (Սեբէոս. էջ. 1): Յիշում

1) A. Baumgartner. ZDWG. XL. 466.

ի Փաւստոս պատմութիւն է իւր Գալուսթիւն Գ—
ն 5 Թաւառներէն, Խաւրովի, Տերանի, Արշակի,
Պապի և Վարդապետի պատմութիւնը: Բացի վե-
րոյնշեալներէն իմ Փաւստոսին ընծայած այս
գործերը ունին շօշափման ընդհանուր կէտեր:
Այսպէս օրինակի համար Մամիկոնեանց ծագման
(Փաւստ. Ե. 37, էջ 203 և Սեբէոս էջ 12—
13) և Յարաւէրների նկատմամբ (Փաւստ. Ե.
36. Սեբէոս, էջ 5): Եթէ ի նկատի առնենք
երկուսի պատմելու ժողովրդական ձևը, և թէ
ինչպէս նորանք նոյն բառերն են գործածում
նոր գլուխներ սկսելու, նաև այն՝ որ Անանուհը
իւր ժամանակագրական տախտակը մինչև Պապ
է շարունակում (Սեբէոս, էջ 10), այն ժա-
մանակ պարզ կլինի մէջհամար, որ այս երկու
Գալուսթիւնները Փաւստոսին են պատկանում:

Իմ այս եզրակացութիւնները զբեթէ անհեր-
քել են դառնում զեւ հետեւեալ գրեթէ փառ-
տաղ: Պրոխորսոս յոյնպատմիչը գործածում է Փաւ-
ստոսն իւր աղբիւր և նրանց առնում է այնպիսի
զեպեր, որոնց հետքն անդամ չկայ այսօրուայ
մեր ձեւերն եղած Գալուսթիւններում (Գ.—Ձ.):
Այսպէս օրինակի համար Պրոխորսոս գրում
է (de Aedificiis III. 1). „Καὶ τότε τὴν τῶν ἐν Παρθίᾳ
Βασιλέων τὸν ἀρχεφόν τὸν αὐτοῦ Ἀρμενίῳ Βασιλέα
κατεστέρησεν Ἀρσάκης ὁ νότος, ὥσπερ ἡ τῶν Ἀρμενίων
ἱστορία φησὶ“. 1 «Յայնժամ Կարդեայ ոմն յարապիցն
Պարթեայ զեղբայր իւր Արշակ անուն թագաւոր
Հայոց, որպէս պատմէ պատմութիւն Հայոց»: Պրոխ-
որսոս, ինչպէս տեսնուի, ի տօն Ἀρμενίων ἱστορία
տախտի միայն Փաւստոսի երկն ի նկատի առնի 2:
Ա. Գալուսթեան՝ յոյն պատմագրի այս խօս-
քերն համապատասխանող մասը հետեւեալն
է. «Յայնժամ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ
գորդի իւր գերշտի մօրը Կաշեկեալ ի վերայ աշ-
խարհին Հայոց...»: Ի նկատի առնենք նաև, որ
Պրոխորսոս և Ա. Գալուսթեան միտի երկերն են,
որոնք Պարթեայ Ա. թագաւորին Արշակ են ա-
նուանում, իսկ մի անգամ Վարդապետ: 3

Այսուհետև, Կարծում ենք, ոչ մի կասկած
չի կարող լինել, որ Փաւստոս յերաւի կրճատում
է և մենք Սեբէոսի մօտ նրա երկու գալուսթեանց բե-
կորներն ունենք: Թէ ինչպէս է եղել, որ այս երկու
գալուսթիւնները Սեբէոսի մօտ են մնացել, ինչպիսի
լուծման համար մի կարելի ակնարկ տալիս է
Ստեփաննոս Տաւօնեցին, յեզեղով Փաւստոսին Ու-
կեղարտ քոյր մասնագիտներէն յետոյ, Սեբէո-

սից անմիջապէս առաջ 4. Հաս հաւանական է
որ Փաւստոս իւր աղճատում գալուսթիւն-
ներով մինչև Ժ.—ԺԱ. գար ձեռագիրներում
Սեբէոսից առաջ գրուած լինի, և գրանցի
յետոյ իւր արդի ձեռով իւր առանձին պատմաւոր
նկատում լինի և իւր երկու գալուսթիւնները
առժամ, որոնք ընդհանրապէս շատ աղաւաղում
ներկայ և ըստ Խորենացու և Ասողիկի որբա-
ղրուելուց յետոյ համարուած լինին Սեբէոսի ան-
բաժան մասը 2:

X. Յիշենք այստեղ համառօտակի գլխաւոր
աղաւաղումներն ու կրճատումները: Սեբէոս.
էջ 2. Հայիկի պատմութիւնն ըստ Խորենացու.
ըստ Բիւզանդի ընդհանրապէս էջ. 32: էջ 6.
«Քանզի զայն ճառէ ժամանակագիրն...» բառե-
րից յետոյ Մարտեանի պատմութիւնը չի յարմա-
րում և անջատուած է մնում, այս պատճառով
հաւանականաբար էջ 7 մի շարք պատմու-
թիւններ կրճատուած պիտի լինին: Ժամանակա-
գրական տախտակներն ևս չափազանց ազատ-
աւորուած են: Բ. Գալուսթիւնից, որը մեզ Հայոց
միջին պատմութիւնը պիտի անէր՝ Ստեփաննոսիկից
մինչև Տրդատ, մնացել է միայն մի հա-
տուած Մամիկոնեանց նախահարց Մամիկի և Կո-
նակի մասին (էջ. 11-13.): Արդէն այս երկու գրա-
ւորութիւնների միասին բռնած էջերն չնչին թիւը—
18, ամենաշատ ապացոյց է նրանց ստորագրելի ան-
գամահատութեան, քանի որ Փաւստոսի խոս-
կան գալուսթեանց իւրաքանչիւրի ծաւալը միջին
թիւով մօտ 70 էջ է:

XI.— Այս երկու գալուսթիւնների մէջ Փաւ-
ստոս իւր աղբիւր գործածում է Ասորի Մար
Աբաս Մծբնացու զերբը, 5 որը Գ. Գալուսթե-
անը չի պիտի ապրած լինէ. այս գրքի մէջ նա
դառնում է մի արձանագրութիւն, որը գրել էր
Ագաթանգեղոս Տրդատի քարտուղարը սրա հրա-
մանով 4: Մովսէս Խորենացին ևս Ա. 9—Բ. 9.
օգտուում է Մար—Աբասից, բայց նրան Գալուսթե-
անում, որն ըստ Գուաշմիտի ὁ λεπτόδης նշա-
նակում (KS. 317.): Խորենացին քաղում է նրանից

1) Պատմութիւն տեղեր. Բ. տպագր. Պե-
տեր. 1885. էջ. 7.

2) Հմմ. Ասողիկ. Ժանօթ. 8.

3) Մծբնի պէտք է կարգաւ և ոչ Մծուրնա,
ինչպէս A. Baumgartner-ը ցոյց է տուել. ZDMG
XV 495 Ann.I.

4) Ագաթանգեղոս անունն իմ կարծեւոր
հարաւոր չէ, ինչպէս Գուաշմիտն է կարծում, ոչ
պատկանում է հէնց այս պատմական անձնա-
ւորութեան, որն հեղինակաւոր անուամբ նաև
մեր Ագաթանգեղոսի սակեղաբան լրագրողները
իրենց գործը վարդարել են:

1) C. H. B. G. Dindorf. V. III. Bonnæ, 1838.

2) Հմմտ. VIII. ակն նաև Procop. De bello
persico. II. 3. 163:

3) Ինչ թուում է, որ Պրոխորսոս Հայերից
մի բան լինի և զորաւորագրութեան տակ է զարդի
բառը «զեղարտ» դարձրել:

Հայոց նախահայրերի պատմութիւնը 1: Յամենայն դէպս այս 2 Մարտարաններնոյն անձնաւորութիւններն են, և ոչ ինչպէս Կարբէկէն է կարծում, Մովսէս և Մարարան միեւնոյնն են 2: Բայց մինչդեռ Փաւստոս իւր սովորական ձևով Մարարանի պատմածները ժողովրդական աւանդութիւններով և սոճով է արտայայտում, Մովսէս խոբենացին պնդում է և կոչում ըստ սովորական ճարտասանութեան պահանջները 5:—Փաւստոսի այլ աղբիւրների մասին անցողիկ կիսուեմ վանականութեան պատմութեան մէջ:

XII. Փաւստոսի դիտարար պահատութիւնը սխալ ժամանակադրութիւնն է 4: Այս մասին արդէն շատ է խօսուել, և ես բաւականանում եմ միայն երկու օրինակով: Յայտնի է, որ Գիորգէականոսի և Ներսէճի մէջ 298-ին կապուած դաշնադրութիւնը 40 տարի տեւեց, թէև Հայոց և Պարսից մէջնոյն միջոցին խլրաումներ պահատ չեն եղել 5: Ներսէճը մեռնում է 303-ին, բայց նա ըստ Փաւստոսի տերում է դեռ Տերանի և Արշակի (326-338) (339-367) ժամանակ: Անշուշտ Փաւստոս իւր ստացած սխալ բերանացի տեղեկութիւնների վրայ հիմնուելով շփոթում է Ներսէճին Շապուհի կամ իւր զօրավարներից մէկին հետ: Մի ուրիշ կողմից ժամանակադրական սխալ անում է նա Ներսէս Մեծի նկատմամբ (362-373), յիշելով, որ նա Վաղէսից (364-378) արտաքուստ է և նրա մահից յետոյ է միայն իւր երկրը յետ դառնում, Արշակի թագաւորութեան օրով (+ 367): Այս սխալը ես համարում եմ արդիւնք Փաւստոսի այն ձգտման, որով նա ճշմունք է Ներսէսի կեանքը Ս. Բարսեղի վարքին շուրջահաւան դարձնել:

Իհարկէ Փաւստոս իւր ժողովրդական պատմադիր շատ բան չափազանցում է, մանաւանդ թուերի և հրաշապատումների նկատմամբ:

Ինչպէս Փաւստոսի մեղ հասած, նոյնպէս Սէբէոսի երկու դպրութիւնների մէջ կարելի եղածին չափի հեղինակը խուսափում է իշխողների անունները յիշելուց և բաւականանում է «թագաւորն»

կամ արքայն Հայոց, Պարսից և Յունաց» տիպաւորներով: Այս ես նրա ժողովրդական բնատուրութեան մի յատկանիշն է: Չնայած այս բոլոր պահատութիւններին, Փաւստոս մնում է ամեն նկատմամբ մեր Գ. դարու պատմութեան համար ամենաընտել աղբիւր, և նրա թէ մեր և թէ այլ հարեան աղբիւրի նկատմամբ աւանդածները հաստատուում են ուրիշ աղբիւրի պատմադրութեան մեղ հաղորդած տեղեկութիւններով:

Յ. Թովիկեան.

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Խոնարհաբար խնդրում եմ տեղ տալ «Արարատ»-ի համարներից մէկում իմ հետեւեալ երկտողին:

«Արարատ» տարւոյս յուլիս—օգոստոս համարում կարգացի «Հիւսիսի Արծիւը» զբնի մասին քննադատութիւնը: Անյայտ քննադատը, իջմիածնում նստած, պէտք էր յուսալ, որ այնքան ծանօթ պիտի լինէր Հայոց պատմութեան հետ, որ ինքը ծուղակի մէջ չընկնէր:

Յիշեալ քննադատը իմ ընդունակութիւնը չափում է մի պարբերութեամբ, որ առաջ է բերուած յիշեալ համարում: Գորա դէմ ես առաջ եմ բերում այն արձանագրութիւնը, որը զոհութիւն Աստուծոյ, մինչև այժմ արձանագրուած է Վարդաբլրի զլխին դեռ կանգուն մնացած բերդի ճակատին: Ահա այդ իւր ուղղադրութեամբ. «Ի ՆՂԹ (499) թվականիս Հայոց ես Կորիկէ թագւորս շինեցի զհրապարակս վասն մեղաց թողութեան և արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ Մարդպանին»: Աւելին չեմ ասում, թող ընթերցողը դատէ: Քննադատը այնքան հասկացողութիւն պիտի ունենար, որ 499 թուականը ընդունէր Հայոց թուական և չընկնէր մոլորութեան մէջ: Եթէ այդ արձանագրութեան էլ չէ հաւատում, ես կարող եմ աւելին տալ:

Բագրատ Արլաղեանց.

19 Հոկտեմբերի 1901 ամի
Թիֆլիս.

1) vgl. Ueber die Glaubwürdigkeit. KS. s. 317—325. VKSGW. 31-39.:

2) Généalogie d. Patr. arm. տէս Գուշաճիանի վերոյիշեալ յօդուածը. Н. Марръ, О начальной истории Армении, Анонима. Византийский Временикъ, 1894. II. сн. 298. Vetter, Das Buch des Mar Abbas von Nisibis և այլն:

3) տէս. Das Buch der Chrie. von A. Baumgarten. ZDMG. XI. 457ff. Կարբէկէի քննական երկերը խորհրդով մասին, Խաղաթեանը և այլն:

4) Gelzer, Die Anfänge, s. 116—123. Ս. Մալխասեան, Ուսումնասիր. Փաւստ. պատմութեան մասին. Վիեննա. 1896. էջ. 43—54, և այլք:

5) Փաւստոս. Գ. 8, 11.:

Ինչպէս էք հաւանում, ընթերցող, երևելի է, չէ՞:—Եջմիածնում նստած լինել, Բագրատ Այվաղեանի պատմական վէպը քննադատելով յանդգնել, և այնքան հասկացողութիւն չունենալ պատմութեան մասին, որ երբ կարդում ես—«Նրա գաղաթիւն Կոբրիկեր Հայոց թագաւորը դեռ 499 թուականին Աշոտ Մարզպանի ձեռքով կառուցել էր երկու եկեղեցի իւր հոգւոյ թողութեան համար»—չհասկանաս, որ հեղինակը Հայոց թուական է կամեցել տալ: Մեղաւոր ենք, պ. Այվաղեան, թոյլ տուէք Ձեր «անյայտ քննադատին» հրապարակելն և իւր ազիտութիւնը խոստովանելով՝ ներողութիւն խնդրել խոնարհաբար: Խոստանում եմ այսուհետև ամէն տարեթիւ՝ դոնէ Ձեր գրուածներում, իբրև Հայոց թուական կարդալ և ընդունել հեռաւարտ, որ «Հիւսիսի Արծիւ» լոյս է տեսել Հայոց 1901 թին՝ թիւերի մացութեամբ հինգ և կէս դար առաջ մեր ձեռքը հասել: Խոստանում եմ այլևս այդպիսի անտեղի կասկածներ չտանել երբեք, իբր թէ մի գիտուն մարդ, որ ոչ միայն քարի վերայ փորուած արձանագրութիւններ է կարդում, այլ և կարդացածը սրբագրում՝ Լուսոյ (Աղուանից թագաւոր համարուող) խղճուկ Կորիկէին Կորիկեր Հայոց թագաւոր է դարձնում, մարծպանի տառասխալն էլ նկատում և ուղղում շինում է Վասակի ու Վահանի պէս մի մարզպան, ու գրում է այնպիսի դիւանական ոճով—կարող էր հայկական ու փրկչական թուականներն իրար հետ շփոթել ու երևակայել, որ Կորիկէն Ե. դարում Հայոց թագաւոր է եղել ու Աշոտ մարզպանը նորա նազիրը կամ վեզիրը:

Կ. Վ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

Սուրբանի և ուրիշ գերմանական զիտրիակ:—Այս վերնագրի ներքոյ Christliche Welt (1901, № 52) աստուածաբանութեան յայտնի ուսուցչապետ Փոն Սոդէն տեղեկութիւն է տալիս մի

շարք նշանաւոր ձեռագրերի գիւտի մասին, որ Սուլթանի հաճութեամբ գերմանացի գիտնականների ձեռքն են անցել: Այդ ձեռագրերի պահպարտն է կղել Դամասկոսի հնագոյն մզկիթներից մէկի բակում գտնուած մի տարօրինակ գմբէթարդ, կլոր, ամէն կողմից փակ շինութիւն, որի մէջ ըստ ականդութեան Դամասկոսն առնելիս մահմեդականներն ամփոփել են իրենց ձեռքն ընկած քրիստոնէական գրուածները և որ միայն Սուլթանի հրամանով կարող էր բացուել: Խօսուում է, որ քառասնական թուականներին այդ շինութեամբ բացուել է մի անգամ և մի անգլիացի կարողացել է յունարէն՝ Նոր Կտակարանի մի կարևոր ձեռագիր գուրս քաշել այնտեղից, Փոն Սոդէն, որ առաջնակարգ պաղեստինագէտներից մէկն է, երեք տարի առաջ Դամասկոս այցելած լինելով ջանք է թափել և յաջողել գերմանական պալատի միջամտութեամբ Սուլթանի մի իրազէն արձակել տալ, որով հրամայուում էր խորհրդաւոր շէնքը բանալ և ցուցակագրել մէջն եղած ձեռագրերը: Այդ լուրն առնելուն պէս նա դր. Վիոլէտ անունով մի երիտասարդ գիտնականի ուղարկում է Դամասկոս, որ մի ամբողջ տարի աշխատելով թէպէտ սպասածի համեմատ խիստ աչքի ընկնող յայտնութիւններ չի անում, որովհետև բոլոր ձեռագրերը փչացած, կիսայրուած, աղբի և հողի մէջ քարացած են լինում՝ մեծ մասը մահմեդական շրջանի վերաբերեալ, բայց կարողանում է այնուամենայնիւ բաւական քանակութեամբ կտորտանք գուրս բերել, որոնք դեռ ուսումնասիրուած չեն ինչպէս հարկն է. միայն առ այժմ յայտնի եղածներից կարևորագոյնները հետևեալներն են.

1) 78-րդ սաղմոսի մի մասի յունարէն և արաբերէն թարգմանութիւնը՝ արաբերէնը նոյնպէս յունարէն տառերով գրուած, որ չեղած նորութիւն է և միջոց է տալիս հին արաբերէնի արտասանութիւնը պարզելու:

2) Սամարական հնգամատեանի հատուածներ:

3) Յունարէն Նոր Կտակարանի հատուածներ Գ. և Ե., գուցէ նաև Գ. դարից:

4) Հին և Նոր Կտակարանի հին Պաղեստինացւոյ, ուրեմն և Փրկչի՝ խօսած լեզուով թարգմանութեան մանր և խոշոր բեկորներ, որոնք զգալի կերպով լրացնում են նոյն թարգմանութեան Սինայի նորագիւտ աւետարանի օրինակը:

5) 117 կտորներ հին ասորական աղօթքներից և ժամապաշտութեան այլ մասերից, որոնք գաղափար են տալիս հին քրիստոնեայ ասորիների կատարած պաշտամունքի մասին:

6) Մի հատուած եբրայերէն հնգամատեանից՝ գրութեան ժամանակը դեռ անորոշ:

7) 25 թերթ յունարէն սաղմոսից, հին մեծատառ գրութեամբ:

8) Մի մեծ հատուած Բուժաց եկեղեցւոյ հայրերից մէկի գրուածքից. թէ ում՝ դեռ անորոշ:

9) 47 թերթ Թէոփո Մոպսուեստացու մի անձանօթ մեկնութիւնից, ասորերէն լեզուով:

10) Բազմաթիւ դեռ չկարգացուած թղթեր ասորերէն, երբայեցերէն, յունարէն, լատիներէն, հայերէն լեզուներով, ևլն:

Ահագին աշխատութեամբ այս բոլորը քրքրելոց և լոյս աշխարհ հանելուց յետոյ Պր. Վիտլէտ ստիպուած էր յետ տալ կրկին մղկիթի պաշտօնականներին, որ թաղին նախկին գերեզմանի մէջ, որովհետեւ իրրեւ մղկիթի սեփականութիւն նորա օտարի ձեռք չպէտք է ընկնէին: Նորան թշլալը ունեցաւ միայն մի քանի ձեռագիրներից լուսանկար վերցնել, միւսներից ցանկ կազմել, արտագրել ինչ որ կարող էր, և իւր ժողոված նիւթերը մի արկղի մէջ ամփոփել: Սակայն Քոն Սողէնի նորանոր գիմուսներն այն արդիւնքն ունեցան, որ այս դեկտեմբերին Սուլթանի մի նոր իրադէտով հրամայուած է, հանել այդ արկղը իւր մութ բանտից և Բելլին ուղարկել: Այդպիսով ուրեմն թանկագին ժողովածուն ուսումնասիրութեան առարկայ կլինի և Ս. Գրքի քննութեան ու լեզուագիտութեան համար նոր լուսարանութիւններ կը բերէ:

Յիւ ուսայմեր. — Նորերս Ամերիկայի Սան-Լուի նահանգում երեան է եկել մի նոր քաղաք, որ կրում է dirtaters (ցեխ ուտողներ) անունը, և որի հիմնադիրը Ալինզոր անունով մի կրթուած փաստաբան է: Նա իր ուսմունքն առել է կենդանիների վրայ կատարած մի շարք փորձերից, որոնց ժամանակ տեսել է, թէ ինչպէս համարեա բոլոր կենդանիները բնադրարար հող են ուտում, և այս սովորութեան շնորհիւ երբեք չեն չարչարուում ստամոքսի զանազան հիւանդութիւններով, ինչպէս մարդիկ: Ալինզորի հետեողները հաստատանում են, որ այդ փարգազեցութեամբ աշակերտելու օրից շատ առողջ են զգում իրանց: Նոցա կերած ցեխը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Միսիսիպի գետի մանր աւազը, որ նախօրօք մաքրում են հետը խառնուած դանդաղ իրերից: Ալինզորը այդ աւազի տոսրակը մի շէլիքով է ծախում իր հետեողներին: Յեկտակերները ամեն օր վերցնում են այդ աւազից մի թէյի գդալ, լուծում են մի բաժակ ջրի մէջ և խմում: Յեկտակերների թիւը սկզբում 75 էր, բայց օրէցօր աւելանում է:

Յիւստակեցութիւն. — Մէլնիկով գիտնականը մի ժամանակ այն կարծիքն էր յայտնել, թէ մարդս կարող է մինչև 200 տարի ապրել: Նորերս պատահած մի դէպք գրեթէ հաստատում է այդ կարծիքը: Ալբանիայում մեռաւ Իսմայէլ Հաձէ անունով մի թուրք 160 տարեկան հասակում, թողնելով

մօտ 200 թոռներ ու ծոռներ, Երբունին պահել էր բոլոր ատամները և մեռաւ առողջ գատողութեամբ:

Մարդակերութիւնը դեռ շարունակուում է Աւստրալիայում, շնայած եւրոպացւոց բուռն ջանքերին: Անգլիական լրագրները մանրամասնութեամբ նկարագրում են Հալմերս և Տոմկինս միսիօնարների ու նոցա 11 հետեողների մահը, որոնց նոր—Գլինէայի բնակիչները բռնեցին, մանր կտրատելին և հանգիստւոր ծիսակատարութեամբ կերան:

ՅԱՒԵԼՈՒՄԾ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԸԺՆԻ.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԱՐԳԱՐԵԼՈՒՆ ՊԵՏՏՈՆԸ *

Քրիստո եպեւ մեզ իմաստութիւն յԱստուծոյ.

Ա. Կոսեք. Ա. 30:

Ա.

Բնական մարդը խաւարի մէջ է շրջում, որովհետեւ չի ճանաչում ինքն իրեն եւ չի իմանում, թէ ուր է գնում: Միայն Քրիստոս է տալիս իրական լուսաւորութիւնը:

ԱՅՏՏԵՂ խօսքը Քրիստոսի մարգարէական պաշտօնի մասին է: Պաշտոն առաքելը մեր բնարանի մէջ առում է. Քրիստոս իմաստութիւն եղաւ մեզ համար Աստուածանից: Այդ խօսքերով նա նախ և առաջ կամենում է ասել, որ մենք ի բնէ իմաստուններ չենք, այլ յիմարներ: Բնական մարդը կարծում է, որ ինքն իմաստուն է, բայց միեւնոյն ժամանակ խաւար

* Թարգմանած չիկեղերէնից. հեղ. Պ. Վալդէն-ստրէօմ:

րի մէջ է պատում: Այն, ամբարիշտներն այնքան հպարտանում են իրենց խնամութեան և գիտութեան վրայ, որ գէպի Քրիստոսն եղած պարզ հաւատքը արհամարհում են որպէս յիմարութիւն: Ներկայ ժամանակում յաճախ այնպէս է երևում, որ կարծես թէ մարդու պարզ աւետարանից ինքն իրեն տելի բարձր գնելը ուղիղ զարգացման մի մասը լինէր: Հէնց որ մէկը մի քիչ գպրոց է գնացել, սովորել է կարգաւ, հաշուել և գրել, և մի քանի լրագիրներ կամ վէպեր կարդացել և «արան» է դարձել, ապա կարծում է, թէ խնամութեան և գիտութեան մէջ խիստ բարձր է գնացել, ու արհամարհական ժպտով է նայում նրանց վրայ, որոնք սրտանց հաւատում են Տիրոջ: Բայց այդպիսիներին է վերաբերում այն խօսքը, որ Պօղոս գրում է. «Ասելով թէ խնամաւոր են, յիմարացան» (Հռ. Ա. 22):

Խնամութեան հակառակը մի կողմից սոցիալութիւնն է, միւս կողմից յիմարութիւնը: Այդ երկուսն էլ բնական մարդու յատկանիշներն են: Նա սոցիալութեան մէջ է շրջում, 1) որովհետեւ ինքն իրեն չի ճանաչում, 2) որովհետեւ չի խմանում, թէ ինքն ուր է գնում, 3) որովհետեւ չի ճանաչում Աստուծուն, 4) որովհետեւ չի ճանաչում գէպի Աստուած տանող ճանապարհը: Նա յիմարութեան մէջ է շրջում, 1) որովհետեւ որոնում է այն բաները, որ աշխարհին են վերաբերում, որպէս թէ դա լինէր ամենաբարձր բարիքը, 2) որովհետեւ անտարբեր է իր հոգու համար, 3) որովհետեւ արհամարհում է այն փրկութիւնը, որ Աստուած յանձին Յիսուսի՝ անսպասելի է նրան:

Ամբարիշտը խաւարի և սոցիալութեան մէջ է շրջում, որովհետեւ ինքն իրեն չի ճանաչում: Նա կարծում է, որ ինքը հաւատաւոր է, բաւական բարիք ունի և կարօտութիւն չունի: Եթէ խնդիրն այն է, որ մի ընդհանուր խոստովանութեան մէջ մասնակցէ՝ նա էլ կաշող է բոլոր սրբիշների պէս տակ. «Յա խեղճ մեղաւոր մարդ»։ Բայց եթէ մէկը սկսում է նրա հետ խօսակցել և նրա կեանքի մէջ մտնել, տես-

նում է շուտով, որ նա կարծում է, թէ ինքը բաւական բարեպաշտ կեանք է վարում, կամ գոնէ բաւական լաւ և արդար սիրտ ունի: Որ իր բոլոր արածները այնքան էլ լաւ չեն, այդ ինքն էլ կարող է տեսնել. այն, նա կարող է խոստովանել, որ ինքը «յիմարար», կամ մինչև անգամ «վատ» է դարձել, բայց որ Աստուծոյ առջև մի յանցաւոր է՝ հոգեպէս մեռած յանցանքների և մեղքերի մէջ, այդ նա չի տեսնում և չի էլ կամենում, որ մէկը նրան ասէ:—Մի անգամ մի քարոզիչ մի դասումեալ, մեռնող որբեայրու մաս կանչուեցաւ: Երբ սկսեց նրա հետ խօսել, կինը խոստովանեց, որ ինքը մի մեծ մեղաւոր էր: Այն ժամանակ քարոզիչն ասաց. «Բայց դուք հօ պահել էք առաջին պատուիրանը, այնպէս որ դուք Աստուծուն ամեն բանից աւելի էք սիրել»:—«Այո», պատասխանեց կինը, «այդէս անշուշտ ասել եմ. եթէ արած չլինէի, ասորասփելի կը լինէր»:—Ամբարիշտը մեղքեր է խոստովանում ոչ քէ նրա համար, որ ինքը քրիստոսեանք տեսնում է իր մեղաւոր լինելը, և փրկութեան կարօտ լինելը, այլ նրա համար, որ մեղքերի խոստովանութիւնը մի լաւ և բարեպաշտ գործ է համարում, որը նա կամենում է աւելացնել իր միւս բարի գործերի վրայ՝ փրկուելու համար:

Բայց Քրիստոս աշխարհ է ուղարկուել խաւարի մէջ այսպէս պատուիրանների համար լոյս լինելու, ինչպէս ինքն ասում է. «Ես եմ լոյս աշխարհին» (Յովհ. Բ. 12): Նրա յայտնուելու մասին մարգարէն ասում է. «Փողովուրդ, որ նստէր ի խաւարի՝ ետես լոյս մեծ, և որոյ նստելին յաշխարհին և ի ստուերս մահու՝ լոյս ծագեաց նոցա» (Իս. Թ. 2): Ինչպէս որ մարմնաւոր խաւարի մէջ նստածը չի տեսնում իր ձեռների կամ հոգեւանների վրայ եղած բծերը, այնպէս էլ հոգեւոր խաւարի մէջ նստած մարդը չի տեսնում իր մեղքերը: Որպէս զի նա իր մեղքերը ճանաչել կարողանայ, անհրաժեշտ է, որ Աստուածանից նրա համար մի լոյս ծագէ: Եւ Քրիստոս այդ լոյսն է: Մովսէսի օրէնքն էլ այդպիսի մի լոյս էր, բայց մի

կողմից այդ օրէնքը տրուած էր միայն մի ժողովուրդի, միւս կողմից նրա փայլը Քրիստոսի փայլին հետ չի համեմատուիլ: Քրիստոս աշխարհի մեղքը ցոյց է տուել իւր ամբողջ սարսափելի դրութեան մէջ: Նա սրտի խորհուրդները մերկացրել է, և ոչ թէ միայն չի խօսել սրտի բարութեան մասին, այլ ընդհակառակն ընական մարդու սիրտն այսպէս է նկարագրել. «Ի սրտէ ելանեն խորհուրդք չարք, սպանութիւնք, շնու-թիւնք, պտռնկութիւնք, գողութիւնք, սուտ վկայութիւնք, հայհոյութիւնք» (Մատթ. Ժ. 19): Թող ոչ ոք ինքն իրեն չխաբէ: Թէև ընական մարդու արտաքին կեանքը կարող է լաւ և շատ լաւ երևալ, բայց դարձեալ սիրտը լիքն է մեղքով և անմաքրութիւնով՝ օտար է Աստուծոյ համար. և այդ պատճառով կեանքի արտաքին երևոյթը ոչինչ նշանակութիւն չունի: Փարիսեցիները իրենք իրենց մէջ կարծում էին և ուրիշներին էլ սովորեցնում, որ իրենք իրենց արտաքին կեանքի պատճառով Աստուծուն հաճելի պիտի լինին. բայց Տէրը ցոյց տուաւ նրանց, որ իրենց ամբողջ բարեպաշտ օրինականութիւնը Աստուծոյ առջև մի գայթակղութիւն էր, և իր աշակերտներին ասաց, որ եթէ նրանց արդարութիւնը փառիսեցիների և դավրների արդարութիւնից չգերազանցէր՝ երբեք Աստուծոյ արքայութիւնը չի պիտի մտնէին (Մատթ. Ե. 20):

Երբ Քրիստոս աշխարհ եկաւ, հրէաների և հեթանոսների մէջ այս էր ընդունւած որպէս կեանքի ամենաբարձր կանոն. «Ռո ընկերին պիտի սիրես և քո թշնամուն ատես»: Բայց դրա հակառակ Տէրը սովորեցնում էր. «Սիրեցէք զթշնամիս ձեր, օրհնեցէք զանիծիչս ձեր, բարի արարէք ատեւ լեաց ձերոց, և աղօթաւ արարէք ի վերայ այնոցիկ՝ որ լլկենն զձեզ և հալածեն» (Մատթ. Ե. 44): Եւ ոչ մի բան չի կարող այնպէս կատարեալ կերպով ի յայտ բերել մարդկային սրտի ազակեանութիւնը, ինչպէս այս պիտի մի պատուէր: Իւրաքանչիւր ոք ստիպուած է այդ պատուէրի ուղիւ լինելը խոստովանել, որովհետև նրա ներսումը կայ մի ձայն, որ այդ պատուէրի ուղիւ լինելու

մասին վկայութիւն է տալիս: Բայց եթէ նա իր կեանքը դրա լոյսի մէջ բերէ, այնպէս որ կատարեալ լրջութեամբ քննել կարողանայ, թէ արդեօք ինքը ճշմարտապէս սիրում է իր թշնամիներին, թէ արդեօք ճշմարտապէս օրհնում է նրանց, որոնք իրեն անիծում են, թէ արդեօք ճշմարտապէս մաքուր սրտով բարի է գործում իրեն ատուղներին, և ինչ,— ո՛հ, այն ժամանակ անձնական արդարութեան մասին ունեցած կարծիքի երեւոյթն անգամ պէտք է անհետանայ: Երբ մարդ այս լոյսի փայլովը նայէ իւր սրտի խորերը, միայն այն ժամանակ առաջին անգամ կը տեսնէ, թէ չարութեան ինչ անյատակ ծով է այն:

Ի հարկէ, չնայելով որ այդ լոյսը ծագած է աշխարհի վրայ, մարդկանց մեծագոյն մասը դեռ ևս նոյն խաւարի մէջն է պըտտում: Բայց դրա պատճառն այն է, որ մարդիկ իրենք խոյս են տալիս այդ լոյսից կամ դրա դիմացը խփում են իրենց աչքերը: Եթէ այդ լոյսը ծագած չլինէր, երբեք ոչ մի մարդ չի պիտի կարողանար իր սիրտը ճանաչել: Առանց այդ լոյսի մարդկային սիրտը քննելը նոյնը կը լինէր, ինչ որ եթէ մարդ առանց ճաղի մի մութ ներքնատուն զնար՝ տեսնելու համար, թէ այնտեղ ինչ նկարներ կան: Բայց այժմ, քանի որ այդ լոյսը մի անգամ ծագել է, քանի որ «ծագող արեգակը վերելից այցելել է մեզ, որ յայտնուի խաւարի և մահուան ստուերի մէջ նստողներին», իւրաքանչիւր ցանկացողի համար կարելի է դառնում ճանաչել իր սրտի իսկական վիճակը: Բայց եթէ մարդ իր աչքերը կապէ և հեռանայ, այն ժամանակ էլի կմնայ խաւարի մէջ պտտելով, թէև արեգակը երկնքի կենտրոնումն է գտնուում և իր ամբողջ փայլովը լուսաւորում:— Ո՛վ բարեկամ, եթէ դու մինչև հիմա քո մեղքերի նկատմամբ քնած ես եղել և չես հասկացել, որ քո վիճակը վատ է, արթնացիր դոնէ հիմա և շտապիր, շտապիր Յիսուսի մօտ, որ նա քեզ լուսաւորէ: Աւելի լաւ է հիմա, քանի որ ամեն բան դեռ ուղիւ կարելի է, քանի որ արեգակը իր իսկական

դուրսիւնը, քան սպասես մինչեւ որ այլ եւս ողորմութեան ժամանակ չի լինիլ եւ ոչ էլ փութութեան կարելիութիւնը:

Բայց եթէ ամբարիշտը չի իմանում, թէ ինչ վիճակի մէջ է ինքը, ի հարկէ չի էլ կարող իմանալ, թէ ինքն ուր է գնում: Այդ նկատմամբ էլ նա խաւարի մէջ է պտտում: Երբ Յիսուս մի անգամ Երուսաղէմը տեսաւ, այդ քաղաքի վրայ լաց եղաւ և ասաց. «Եթէ իմանայիր դու այս քո օրը, թէ ինչ է հարկաւոր քո խաղաղութեան՝ համար, բայց հիմա քո աչքերից ծածկուած է այդ»: Երուսաղէմը կուրօրէն առաջ էր վազում և չէր իմանում, թէ իր վերջն ինչ պիտի լինի, մինչև որ հակառակ իր բոլոր կարծիքներին՝ կործանուեցաւ: Նոյնպէս ասաց Փրկիչը փարիսեցիներին. «Ես գնում եմ և դուք ինձ կորսնէք և չէք գտնի, և դուք ձեր մեղքերի մէջ պիտի մեռնիք, որտեղ ես եմ, այնտեղ դուք չէք կարող գալ»: Փարիսեցիները հաստատապէս հաւատում էին, որ իրենք երկնքի ճանապարհի վրայ են գտնուում, և չէին իմանում, որ յաւիտենական մահի ճանապարհի վրայ էին: Նկատիր, երկնքի մասին այդքան հաստատ հաւատք ունենալով հանդերձ նրանք գտնուում էին դժոխքի ճանապարհի վրայ: Դա մի բոլորովին սարսափելի վիճակ է: Երբ Պօղոս խորհում էր այդ մասին՝ նրա սիրտն այն աստիճան տանջում էր այդ, որ փափազում էր նոյն իսկ Քրիստոսից նշուլուած լինել, և թէ այդ կերպով նրանց օգնել կարողանար: Նա ինքն էլ մի ժամանակ նոյն՝ ճանապարհի վրայ էր եղել, ոչ ոք նրանից աւելի փոստահ չէր եղել այն մասին, որ իր բոլոր գործերը ամենալաւ վիճակի մէջ էին և որ ինքը դէպի երկնք էր գնում, ոչ ոք նրանից աւելի նախանձաւոր չէր ծէսեր կատարելու մէջ, բայց միևնոյն ժամանակ չկար մէկը, որ նրա չափ շտապ քայլերով դէպի կործանում դիմէր: Ճշմարիտ է այդ, մի սարսափելի ճշմարտութիւն:

Հին կտակարանի մէջ էլ մենք մի քանի սարսափելի, բայց խրատաւատ օրինակներ ունինք: Երբ Նոյը տապանը շինում էր, չրջապատուած էր մի խումբ իրեն ծաղրող

մարդկանցով: Այդ մարդիկ բնաւ չէին հաւատում, որ իրենց որեւէ վտանգ է սպառնում: «Ուտէին և ըմպէին, կանայս առնէին և արանց լինէին»: Յանում, տնկում էին, կառուցանում էին: Նոյի քարոզութիւնը նրանք ոչինչ էին համարում, բայց ջրհեղեղը եկաւ, և այն ժամանակ նրանց ապահովութիւնը սոսկալի վախճան ստացաւ: Այդ ժամանակ նրանց չօգնեց այն հանգամանքը, որ իրենք չէին կարծել, թէ իրենց համար այդքան վատ պիտի լինէր: Ո՛չ, ընդհակառակն, նրանց անհաւատութիւնն էր, որ իրենց կործանեց: Եթէ հաւատացած լինէին, առաջխարած կը լինէին և դատաստանից՝ կաղատուէին, ինչպէս Նինուէն, բայց նրանք չհաւատացին, այլ կորան: Նոյնն էր և Սոդոմի դուրսիւնը: Դուրսն անշուշտ քարոզում էր, բայց ժողովուրդը դարձեալ շարունակում էր ապրել իր մեղքերի մէջ և չէր հաւատում, որ այդտեղ վտանգ կար: Նրանք չէին իմանում, թէ իրենց ճանապարհը ուր է՝ գնում, մինչև որ դատաստանը եկաւ և նրանց արբեցութեան երգերը նեղութեան աղաղակների փոխեց՝ աղաղակներ, որոնք վերջ ստացան միայն ամենաապրտալիւլի մահուան միջոցով: Այս տեսակ օրինակները մեզ հետ որոտման ձայներով են խօսում: Ճանապարհը երբեք ուղիղ չի դասնալ նրա համար, որ մարդ ուղիղ է կարծում այն: Աստուծոյ դատաստանը ճշմարտութեան համեմատ է, և ոչ թէ մարդկանց երեւակայութիւնների համեմատ:

Բայց դեռ այսօր էլ ամեն տեղ նոյնն է պատահում: Հոգեպէս մեռած ամբողջ աշխարհը ապրում է նոյն խաւարի մէջ: Հարցրու ամբարիշտներից, թէ իրենք ուր են գնում, և այն ժամանակ դու կը լսես: Նրանք յոյս ունին, որ իրենք լաւ վիճակի մէջ են: Եթէ մարդ նրանց հարցնում է, թէ արդեօք այդ բանն իրենք հաստատ գիտեն, նրանք «այո» պատասխանել չեն կարողանում, բայց նրանք «յոյս ունին», «կարծում են» որ լաւ վիճակի մէջ են: Եթէ մարդ յետոյ հարցնում է նրանց, թէ արդեօք իրենք վերստին ծնուած են՝ այդ հարցը հասկանալ չեն կարողանում: Զրդ-

ջուրը նրանք չեն ճանաչում: Չեն կարողա-
նում ընդունել, որ իրենց ճանապարհը
սխալ է, և եթէ մէկը նրանց ասում է, ապա
անողորմ դատաւոր են համարում, և իսկոյն
յառաջ են բերում այս խօսքը. «Մի գառէք,
որ չգատուիք»: Այս, թէև նրանք Աստուծոյ
խօսքի ճշմարտութիւնը խոստովանում են և
իմանում են նրա գաղափարները, սակայն
գործեալ չեն կարողանում կատարելա-
պէս հաւատալ, որ իրենց դրութիւնը
խկապէս վատ է, կամ որ այդ գաղափա-
րները իրենց պիտի վերաբերէ: Ոչ, նը-
րանք աննպատակ յառաջ են գնում և կար-
ծում, որ այդ ճանապարհը գէպի երկինք
է տանում: Այն, նրանք յոյս ունին, որ բոլոր
ճանապարհները գէպի երկինք են տանում:
Նրա համար Տէրն ասում է. «Որ գնայ ի
խաւարի, ոչ գիտէ յո երթայ»: Օր օրի վրայ
նա աւելի և աւելի է մօտենում գոփոքին՝
միշտ ամենալաւ յոյսեր ունենալով, որ եր-
կինք պիտի հասնէ:

Այս խաւարը փարատելու համար է
կրկին, որ Քրիստոս մեր աշխարհն է ուղար-
կուել: Իր քարոզութեան մէջ նա այդ բանը
հաստատում է ամենալճակաւ կերպով: Որ
Քրիստոս երբէք չի մտածել, թէ բոլոր ճա-
նապարհները գէպի երկինք են տանում,
այդ նա պարզ բացատրում է հետեւ-
ւեալ խօսքերով. «Ընդարձակ է դուռնն և
համարձակ ճանապարհն, որ տանէ ի կո-
րուստ, և բազումք են որ մտանն ընդ նա:»
Քանզի անձուկ է դուռնն և նեղ ճանա-
պարհն, որ տանէ ի կեանս, և սակաւք են
որ գտանն զնա» (Մատթ. Է. 13, 14): Վեր-
ջին գաղափարների պատմութեան մէջ նա
յիշում է, որ ձախ կողմը կանգնողներին
պիտի ասէ. «Հեռացէք ինձանից, ով անի-
ծեալներ, յաւիտենական կրակի մէջ, որ
պատրաստուած է սատանայի և նրա հրեշ-
տակների համար» — և նրանք պիտի գնան յա-
ւիտենական տանջանքը: Պօղոս ևս ասում է,
որ ամբարշտները պիտի տանջուին, կամ
Տիրոջ կողմից յաւիտենական կործանման
պիտի ենթարկուին (Բ. Թեո. Ա. 9): Մի օր
պիտի գայ, երբ դուռը պիտի գօցուի՝ այլևս
չբացուելու համար: Սարսափելի է երեւում

այս, բայց փոխել անկարելի է: Կամ ճիշտ
այնպէս պիտի լինի, ինչպէս ասուած է,
կամ թէ Քրիստոս ճշմարտախօս չէ:

Այս մասին Փրկիչը շատ տեղ է խօ-
սում: Ղուկասու Ժ. Գլխում նա պատ-
մում է, թէ ինչպէս մի հարուստ մարդ
թանկագին հագուստներ էր հագնում
և ամեն օր զեղխութիւն անում. չէր
կարծում, թէ իրեն օր և է վտանդ է
սպառնում, բարեկամները նրան գովում
էին և նրա հետ ուտում և խմում:
Բայց նա մեռաւ: Անշուշտ նրա բարեկամ-
ները գերեզմանի վրայ ի պատիւ նրան եր-
գեր երգած կը լինէին. բայց նրա հոգին
այդ միևնոյն ժամանակ գոփոքի և տան-
ջանքի մէջ տապալիւում էր: Մինչդեռ նրա
կենդանութեան ժամանակ նրա գրանդ մի
մարդ կար ընկած, աղքատ և մոռացուած
և արհամարհուած մարդկանցից, բայց ոչ
Աստուծանից: Սա էլ մեռաւ, ու հրեշ-
տակները նրա հոգին Աբրահամի դռը տա-
րան: Երբ հարուստը գոփոքի մէջ էր, խըն-
դրեց, որ Ղազարոսն ուղարկուի իր եղբայր-
ներին զգուշացնելու համար: Ս. գրքի խօս-
քերով նրանք չէին զգուշանում: — Ահա այս
բոլոր՝ մեղքի մէջ հեշտ և ազատ չըլող, մե-
ղստոյները գէպի գոփոք և տանջանք տանող
ճանապարհի վրայ են գտնուում:

Փրկին աւելի հեռու է գնում: Ոչ
միայն այնպիսիները պիտի կորչեն, որոնք
աշխարհի մէջ այնքան ազատ կեանք են
անցնում, որ ամեն մարդ կարող է տես-
նել այդ, այլ նաև շատերը, որոնց մա-
ռին մարդիկ բոլորովին ուրիշ դաւաճութիւն
էին ունեցել: Յիշիր յիմար կոյսերին: Աբրա-
քին բոլոր բաների մէջ նրանք իմաստուն-
ների նման էին, բայց գործեալ դուրսը
մտացին: Յիշիր այն մարդուն, որ հարստների
գահիճը մտաւ, բայց արտաքուսեցաւ, սրով
հետև հարստների շորեր չունէր: Վերջին
մեծ օրը շատերը պիտի գան նրա մօտ
և ասեն. «Տէր, Տէր, ոչ յանուն քո մարդա-
բէացաք, և յանուն քո դեռ հանաք, և յա-
նուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք»: «Եւ
յայնժամ ասացից ցնոտա, եթէ ոչ երբէք
գիտէի զձեզ. ի բնոյ կոյցէր յինէն՝ ոյք գոր-

ծէիք զանօրէնութիւնս: Մտածիր, դուցէ այդ խօսքերը քեզ էլ պիտի տուեն:

Բայց դու կռակես ինչպէս է կարելի: Միթէ Աստուծոյ սէրը և ողորմութիւնն այնքան մեծ չէ, որ Նա իր երկինքը բանայ նաեւ իր ամենափոքրիմ թշնամիների համար: Յիրաւի, եթէ միայն Աստուծոյ սիրտը կախում ունենար այդ, ապա արեւակի պէս պարզ բան կը լինէր. բայց երկինքը մոնելու և այնանց երջանիկ լինելու համար հարկաւոր է այնպիսի մի միտք, որը երկնքին յարմար լինի: Եթէ ամբարիշտն իր անդարձ սրտովը երկինք գնար, նոյն իսկ երկինքը նրա համար մի գոյնք կը լինէր: Եւ կը գայ մի ժամ, երբ նա այլ ևս չի կարող նորոգուիլ ապաշխարութեամբ, և այն ժամանակ ամենայն յոյս յաւիտեան կկորսուի: Քանի որ մեղաւորը կարող է դարձի գալ, Աստուած անշուշտ չի կարի նրա համար դորա կարելիութիւնը, — եթէ ոչ՝ բոլորովին հակառակ կը լինէր այդ նրա բոլոր փրկագործութեանցը: Բայց երբ մեղաւորն ինքը իր նախամտածած հակառակութեամբը շնորհքի դէմ այնտեղ է հասել, որ դարձն անկարելի է, այն ժամանակ նրա համար այլ ևս փրկութիւն չկայ: Ո՛հ, բարեկամ, դու որ ապահով շրջում ես լայն ճանապարհի վրայ, հարցնում եմ քեզ, ինչպէս ես համարձակւում զիմադրել նրա կողմից եղած այսպիսի լուրջ խօսքերին՝ նրա, որը իր կեանքին է տուել քեզ փրկելու համար: Եթէ Նա՝ իր մեղքի մէջ մեռնող ամբարշտի համար մի սրէէ յոյս խմանար, անշուշտ կը յայտնէր այդ: Սակայն ոչ մի այդպիսի յոյս չկայ: Եւ քեզ համար ամեն նկարագրութիւնից աւելի սարսափելի պիտի լինի, երբ վերջին օրը այդ վարդապետի խօսքերը քո դէմ լինին: Վայ քեզ այն օրը:

Բ.

Բնական մտքը խաւարի մէջ է պտտում, որովհետեւ չի ճանաչում Աստուծուն կամ գէպի Նա տանող ճանապարհը:

Ամբարիշտը խաւարի մէջ է պտտում նաեւ այն պատճառով, որ նա Աստուծուն չի

ճանաչում: Աստուծոյ մասին ամբարշտի կողմած պատկերը, այսպէս առած՝ երկու կողմ ունի: Նա երկու երես ունի: Մի երեսը սարսափելի է: Երբ ամբարիշտը նայում է նրան, դողում է և Աստուծոյնից փախչում: Կար երբեմն մի երիտասարդ, որ «Տէրը մեա է» անունով մի տետրակ էր կարդացել: Այդ գրութեանը լցրեց նրան անպատմելի ուրախութեամբ: Յետոյ նա այդ գիրքը փոխ տուաւ մի հասակաւոր անդարձ կնոջ: Երբ նա մի քանի օր անցնելուց յետոյ գնաց գիրքը բերելու, կինն առաց. «Նա մի սարսափելի գիրք էր, այդ տետակ բաներ կարդալով մարդ կարող է վախկոտ գաւնալ»: Այդտեղ այն սարսափելի երեսն էր, որ նրան վախեցրել էր: Սկսած անկման օրից մարդ իր սրտի մէջ ունեցել է Աստուծոյ այդպիսի մի սարսափելի պատկեր: Հեթանոսների բոլոր պաշտամունքները Աստուածանից սարսափելու յատկանիշն են կրում և նրանց բոլոր զոհերն և ողորձները նպատակ ունին մեղմացնել նրան և բաւականութիւն տալ նրա բարկութեանը: Եթէ միայն նրանք կաբացանում են իրենց նրա դէմ ապահով պալ, ապա կարծում են, որ այլ ևս վախենալու ոչ մի պատճառ չունին: Աստուծոյ այս պատկերը գանուում է իւրաքանչիւր ամբարիշտ մարդու սրտի խորքում: Եթէ նա մինչև անգամ ծնւած և մեռած է քրիստոնեայ երկրի մէջ և լսել ու կարդացել է Աստուծոյ խօսքը, դարձեալ «Հեթանոսը» նրա սրտի մէջ բնակուած է մնում, մինչև որ «քոյր վեր առնալի»: Այս, այնքան արմատացած՝ որ հազար հազարաւոր ճշմարիտ կենդանի քրիստոնեաներ բոլորովին չեն էլ իմանում, որ նա Հեթանոս է, այլ հաւատացած են, որ նա Աստուծոյ ճիշտ պատկերն ունի:

Բայց մենք տեսցինք, որ ամբարշտի Աստուծոյ մասին կողմած պատկերը երկու երես ունի: Երկրորդ երեսը սարսափելի չէ, այլ ողորմած, բայց մեռած: Այսինքն ամբարիշտն էլ է ընդունում մի առատածային ողորմութիւն, այդ մասին խօսում էլ է. այն, երբ մէկը կոմենում է համարել նրան, որ նրա ճանապարհը գէպի մահն է տա-

նում, ապա նա յառաջ է բերում Աստուծոյ ողորմութիւնը՝ դրանով իրեն պաշտպանելու համար։ Սակայն այս ողորմութիւնը Աստուծոյ ճշմարիտ ողորմութիւնը չէ, այլ մի մեռած ողորմութիւն է. ոչ թէ այնպիսի մի ողորմութիւն, որ փրկում և ոտի է կանգնեցնում մեղաւորներին, այլ այնպիսի մէջը, որ նրանց թողնում է իրենց մեղքերի մէջ խաղաղ ու հանգիստ մնալ։ Դա դէպի մահ տանող ողորմութիւն է և ոչ թէ դէպի կեանք տանող. դա նման է այն ողորմութեանը, որ քահանան և զետացին ցոյց տուին աւաղակներէց վիրաւորուած մարդուն, երբ տեսան նրան իր արեան մէջ ընկած՝ երբ տեսան և ոչինչ չարեցին, այլ մօտիցն անցան (Ղուկ. Ժ. 25—37)։ Ճշմարիտն ասելով՝ այս տեսակ ողորմութեամբ բաւականանալը նշանակում է շատ քիչ բանով բաւականանալ։ Բայց խնդիրը սա է, որ ամբարիշտը սիրում է իր մեղքերը և կամենում է մնալ նրանց մէջ, և այն ողորմութիւն է համարում, եթէ Աստուած կամենայ թողնել նրան մնալու հանգիստ իր մեղքերի մէջ։ Երբ ամբարիշտը նայում է Աստուծոյ այս երեսին, ապա իր մեղքերի մէջ ապահով ընտւում է՝ լսում և կարգում է Աստուծոյ մասին, բայց նրան դարձեալ երբէք ճանաչել չի կարողանում։ Նրա սիրտը մեղքի միջոցով խաւարում է։

Ուրեմն որ կողմից էլ որ ամբարիշտը նայելու լինի՝ Աստուծուն, նրան ճանաչել չի կարող։ Երբ նա դիտում է մէկ երեսը, մի սարսափելի թշնամի է տեսնում այդտեղ, սրից ինքը պէտք է փախչէ և նրա դէմ պաշտպանութիւն որոնէ։ Երբ նա դիտում է միւս երեսը, մի բարեկամ է տեսնում, որն տսում է «խաղաղութիւն», մինչդեռ խաղաղութիւն բոլորովին չկայ, և այդ ժամանակ նա իր մեղքերի մէջ ապահով ընտւում է։ Աստուծոյ մասին ամբարշտի ունեցած այս սխալ գաղափարներին համաձայն են և Քրիստոսի մասին նրա ունեցած գաղափարները։ Մի կողմից Քրիստոս դառնում է միայն մի պատուար, որի ետեւում մեղաւորը Աստուծոյ դէմ պաշտպանութիւն է որոնում. միւս կողմից նա դառնում է միայն մի վարդապետ, որը հանգրտացնում և մխլթարում է նրան իր չար ճանապարհի վրայ, որ նրա համար Փրկիչ լինել չի կարողանում։ «Խաւար է պատել երկիրը և մթնութիւն ազգերին»։

Բայց այս նկատմամբ էլ Քրիստոս մեղ համար եղել է իմաստութիւն կամ լուսաւորութիւն։ Նա մի կողմից ցոյց է տալիս մեղ, որ Աստուած այնպիսի Աստուած չէ, որ իր մտքումը մեղաւորներին դէմ չարիք նկատէ, այնպէս որ նրանք փախչելու կարիք ունենան, այլ մի այնպիսի Աստուած է, որ մեղաւորներին սիրում է, այն, որ սէրն ինքն է, այնպէս որ ոչ մի մեղաւորի մահը չի կամենում, այլ մինչև անդամ զոհել է իւր Միածին Որդին բոլորին փրկելու համար։ Միւս կողմից նա մեղ ցոյց է տալիս, որ Աստուծոյ ճշմարիտ շնորհը (ողորմութիւնը) ներգործող շնորհ է, որ ճշմարտապէս պատում է մեղաւորներին իրենց մեղքերից, մի շնորհ, որը փոփոխում է նրանց միտքը, փոխում է նրանց կեանքը, հանում է նրանց աշխարհից և խաւարից և նրանց մէջ վերականգնացնում այն աստուածային նմանութիւնը, որ նրանք մեղքի միջոցով կորցրել են։ Մի այնպիսի աւետարան ինչպէս սա. «Անհանգիստ մի լինիր, այլ խաղաղութիւն ունեցիր. քո մեղքերի մէջ, որովհետեւ Աստուած ողորմած է» — այսպիսի մի աւետարան Քրիստոս երբէք չի քարոզել. այդպէս քարոզողը սատանան է, որովհետեւ նա չի կամենում, որ որեւէ մէկը փրկուի։ Վատ է այն հայրը, որի սրտոցը մարդ կարող է ասել, «Նրա կամքը բոլորովին մի հարցքէ, այլ ապրեցէք, ինչպէս կամենում էք, և խաղաղ եղէք, որովհետեւ նա շատ բարի և ողորմած է»։ Այսպիսի մի հայր բոլորովին նման չէր լինել Աստուծուն, երկնաւոր Հօրը։ Քրիստոսի աւետարանը, որ ճշմարիտ լոյսն է, այսպէս է քարոզում. դարձէք դէպի Աստուած, նա կամենում է օգնել ձեզ, որովհետեւ նա սէրն է, և նա կարող է օգնել ձեզ, որովհետեւ Աստուծոյ համար անկարելի բան չկայ։

Այն տեսակ մի շնորհ, որը ցոյց տալով՝ Աստուած բանի տեղ չգնէր մարդկանց մեղքերը, երբէք ոչ մի մեղաւորի փրկել չի պիտի

Այն տեսակ մի շնորհ, որը ցոյց տալով՝ Աստուած բանի տեղ չգնէր մարդկանց մեղքերը, երբէք ոչ մի մեղաւորի փրկել չի պիտի

կարողանար: Երջանկութիւնը մարդուս կատարեալ համերաշխ լինելն է Աստուծոյ հետ, և այդ համերաշխութիւնը երբեք ուրիշ կերպ տեղի ունենալ չի կարող, բայց միայն մարդուս Աստուծոյ նմանութիւնը իւր մէջ վերարտադրելովը: Որքան էլ Աստուած մարդկանց մեղքերը զանցառութեան տար, որանք դարձեալ մարդուս կողմից միշտ պիտի մնային որպէս բաժանման պատ, որ նրանց Աստուածանից պիտի օտարացնէր և նրա ներկայութեան միջոցին դժբախտացնէր: Եթէ Աստուած ամբարշտին այդ դրութեան մէջ երկինք տանէր, նոյն ինքն երկինքը՝ նրա համար դժոխք պիտի դառնար: Ահա մի օրինակ: Եթէ մի թագաւոր կնութեան առնէր մի աղքատ կին, որը նրան չի սիրում, ապա սա երբեք իրեն բախտաւոր զգալ չէր կարող: Որ քաղաւորը նրան սիրում է, նրան ծանրագին ընծաներ է տալիս, թողնում է նրան բնակուիլ ամենահոյակապ պալատի մէջ՝ այդ բոլորը բաւական չի պիտի լինէր կնոջը բախտաւոր անելու համար, և այդ մեծամեծ և լուսաւոր սենեակներին մէջ, շրջապատուած ամեն տեսակ ծառաներով, նա իրեն միայնակ, դժբախտ և աղքատ պիտի զգար: Նոյնը կը պատահէր ամբարշտին, եթէ նա երկինք մտնէր: Դրա համար էլ Աստուծոյ ճշմարիտ շնորհքը այնպիսի մի շնորհք է, որ վերաստեղծում է մարդուս՝ Աստուծոյ նման լինելու, և այդ ճանապարհով նրան երջանիկ է դարձնում: Միևնոյն ժամանակ, երբ նա հաղորդում է մեղաւորին կատարեալ և ձրի մի փրկութիւն բոլոր մեղքերի համար՝ անում է նաև նոյն իսկ Աստուծոյ սուրբ կեանքին հաղորդակից, այնպէս որ նա, ինչպէս Պօղոսն է ասում, Աստուծոյ հետ մի հոգի է դառնում, (Ա. Կոր. 2. 17), և սա է միայն այն շնորհքը, որ Աստուծուն արժանի և մարդուս համար փրկարար է (Տիմ. Բ. 11):—Արդեօք դու, քրիստոնեայ, ընդունե՞լ ես Աստուծոյ այս շնորհքը և քո սրտի մէջ ունեցե՞լ ես այս վերանորոգութիւնը: Դա է քեզ համար կեանքի խնդիրը:

Բայց եթէ ամբարշտը չի ճանաչում Աստուծուն, ուրեմն չի էլ ճանաչում

դէպի Աստուած ցանոդ ճանապարհը: Նայիր հեթանոսներին: Նրանք Աստուծուն մօտենալու համար աշխատում են և իրենց շատ տանջում, սակայն ամեն ինչ որ նրանք ձեռնարկում են, բոլորն էլ միայն յիմարութիւն է, և նրանք երբեք չեն կարող խաղաղութիւն ստանալ: Բնական մարդը կարծում է, որ իր սեփական գործերն են դէպի Աստուած տանող ճանապարհը. դրանից աւելի յառաջ գնալ նա չի կարող: Անել ինչ որ մարդ բարի է իմանում և կարող է, իսկ յետոյ յուսալ Աստուծոյ ողորմութեան վրայ, սա է նրա իմացած ամենալու բանը: Անհամար են այն մարդիկ, որոնք այդ ճանապարհով խաբուել են և կորել: Դեռ ևս մեծամասնութիւնը այդ ճանապարհով է գնում, և այն էլ այնպիսի մի վտահօլութեամբ, որ նրանք բարկանում են, եթէ նրանց ասում ես, որ այդ ճանապարհը ուղիղ չէ: «Միթէ Աստուած մեր բարի գործերին չի պիտի նայէ», ասում են նրանք, «ապա ինչպէս է կարող նա լինել արդարադատ» են: Օգուտ չունի, որ նրանք բերանով իրենց խեղճ մեղաւոր են դառնում, իրենց արքի մէջ նրանք այնուամենայնիւ միթարւում են իրենց բարութեամբ և իրենց գործերով: Եւ եթէ մէկը նրանց փրկութեան մասին կտոկած է յայտնում, նրանք պատասխանում են. «Ինչո՞ւ համար ես չի պիտի փրկուիմ: Միթէ ես ուրիշ մարդ կանցից աւելի վատ մեղք եմ գործել: Միթէ ես քո և ուրիշ շատերի չափ աղնիւ և բարի կեանք չեմ ունեցել» են: Այդտեղից մարդ տեսնում է, թէ ինչպէս նրանց յոյսը հաստատուած է իրենց գործերի վրայ: Երբ նրանք խօսում են մեռած մարդկանց մասին, խկսյն տեսնում ես, որ նրանց՝ այս մեռեալների նկատմամբ ունեցած յոյսն էլ է հիմնուած այն առերևոյթ բարի գործերի վրայ, որ սրանք իրենց կենդանութեան ժամանակ կատարել են: Ես մի անգամ լսեցի, որ մի կին իր մեռած մարդու մասին ասում էր. «Եթէ մարդկանցից մէկը փրկուելու լինի, դա անշուշտ իմ էրիկս է լինելու, նա որ այնքան բարիքներ է գործել»: Ո՛հ, սարսափելի է, թէ որ աստիճանի կուրուքիւն

կայ այս խօսքերի մէջ:

Իրա հակառակ Առաքեալն ասում է. «Այնմ որ գործիցէն՝ ոչ համարին վարձաքըն ըստ շնորհաց, այլ՝ ըստ պարտեաց» (Հռ. Գ. 4): Դէպի Աստուած տանող ճանապարհը ոչ թէ օրէնքի կատարումն է, այլ Քրիստոս: «Ես եմ ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք. ոչ ոք դայ աս. Հայր, եթէ ոչ ինչ», ասում է Յիսուս (Յովհ. ԺԴ. 6): Նա է այն նոր, կենդանի ճանապարհը, որ Աստուած բացել է մեղաւորների փրկելութեան համար: Բոլոր ուրիշ ճանապարհներով գնացողները յիմարներ են և մարտնչում են, և երբեք իրենց վախճանած տեղը չի պիտի հասնեն: Լրջութիւնը օգուտ չունի, եթէ ճանապարհը սխալ է:

Շատ զեղեցիկ և ցանկալի է երեւում կարծելը, թէ իւրաքանչիւր որ պիտի փրկուի իր հաւատքով, միայն թէ լրջութեամբ և ազնուաբար շարժուի: Բայց դա չի օգնում: Եթէ հիւանդը մտածէ, որ ինքն իր առողջութիւնը վերականգնելու համար կարող է դորձածել ինչ գեղ էլ որ պատահէ, միայն թէ լրջութեամբ ընդունէ, այդ դէպքում նա ինքն իրեն հիմնաւորապէս խաբում է: Չնայելով իր ամենալուրջ մտքին և ամենաազնիւ նորատակներին, նա իր առողջութիւնը աւելի և աւելի կը փչացնէ, եթէ փրփաւաւոր գեղեր ընդունէ: Եւ եթէ նոյն իսկ մտածէ, որ Աստուծոյ կողմից անխղճութիւն կը լինի, եթէ նա ուշադրութիւն չդարձնէ իր ամենալուրջ նպատակ ունենալուն, դա էլ չի օգնիլ: Նոյնպէս էլ հոգեւոր բաների մէջ: Լրջութիւն, նախանձախնդրութիւն, ազնիւ նպատակ կ'ըն, բաւ բաներ են, բայց անապաւնիւր չեն: Մատթէոսի Ի. գլխում Փրկիչը յառաջ է բերում այդուս գործողների առակը: Օրուայ ծանրութիւնը և տաքութիւնը կրող միւսներից աւելի գործողները կտրւում էին, թէ միւսներից աւելի վարձ պիտի ստանան. բայց երբ մօտ եկան, ստացան այն, ինչ որ վառատակել էին, և աւելի ոչինչ: Հռ. Գ. գլխում Պօղոսն ասում է. «Գործ գործողի վարձքը պարտքի համեմատ է հաշուում և ոչ շնորհքի». թէ ինչպէս՝ այդ մասին նա մի

ուրիշ տեղ ասում է. «Որ միանդամ ի գործոց օրինացն են՝ ընդ անիծիւք են», (Գալ. Գ. 10) եթէ նա տած լինէր. Օրէնքի գործերը արհամարհողները անէծքի տակ են, այդ շատ հեշտ կը լինէր հասկանալ: Սակայն ոչ. ոչ միայն օրէնքի հրամանները մերժողները, այլ նաեւ նբանք, օրոնք աշխատում են, այն, կատարեալ լըրջութեամբ աշխատում են օրէնքի համեմատապէս, գտնւում են անէծքի տակ: Սարսափելի է երեւում այդ, սակայն առաքեալի խօսքն է, և հաստատ է. նոյն առաքեալը՝ աննման լրջութեամբ այդ ճանապարհը անձամբ փորձել էր:

Նոյն գլխութիւնն է նկարագրում և Յիսուս, երբ խօսում է անառակ որդւո մեծ եղբոր մասին, որն իրեն գովում էր՝ ասելով, թէ ինքը իր հոր հրամաններից երբեք չէր անցել. նոյնպէս էլ երբ նա խօսում է այն հարսանիքը եկած մարգու մասին, որը հարսանեաց հանդերձներ չունէր, և այդ պատճառով էլ ձեռներն ու ստները կապուեցան, և դրսի խաւարը ձգուեցաւ (Մատթ. ԻԲ): Տէր Յիսուս կարողանում էր լաց չիլնել երուտագէտի գովախտութեան վրայ, բայց չէր կարողանում երուտագէտին երջանկութիւն խոստանալ աւելի քան մէկ ճանապարհով. Պօղոս կարողանում էր ամեն շուրջ տեսնելով հրէաների՝ արդարութիւն ձեռք բերելու համար դարձադրած լուրջ և անխնայ աշխատանքը, բայց չէր կարող զանում նրանց ասել, որ իրենց ճանապարհը ուղիղ էր. նա սեպուտած էր նրանց ասել՝ թէ և որտի մէջ ցաւ և աչքերում արտասուք ունենալով — որ նրանց ճանապարհը տանում էր ոչ թէ գէպի երկինք, այլ գէպի գոյնք:

Մի է Աստուած, և մի միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան, մարդն Յիսուս Քրիստոս», ասում է Առաքեալը (Ա. Տիմ. Բ. 5): Երկինքը՝ կողմնակի ճանապարհներ չունի, ոչ. միայն մի ճանապարհ ունի, այսինքն է Յիսուս: Ուրիշ դռներ և ուրիշ ճանապարհներ օրոնելը՝ Աստուծոյ ընտրութեան դէմ գործել է գտնում, և այդպէս անողի վերջը նման կը լինի Փարաւոնի վախճանին: «Փակեցին դիւր դռներն ու ընդ մեզք, զի աւետիքն

ի հաւատաց անտի Յիսուսի Քրիստոսի տա-
ցին հաւատացելոց» (Գաղ. Գ. 22): «Էւ չիք
այլով իւրք փրկութիւն, զի և ոչ անուն այլ
դոյ ի ներքոյ երկնից տուեալ ի մարդիկ, որով
արժան իցէ կեալ մեղ» (Գործ. Գ. 12), այ-
սինքն բացի Յիսուսի անունից: Բոլոր մար-
դարէները Քրիստոսին են ցոյց տալիս, բո-
լոր առաքեալները նրան են ցոյց տալիս,
բոլոր փրկաւածները նրա մասին են եր-
գում: Նա է, այո, ճանապարհը, ճշմար-
տութիւնը և կեանքը, Նա, և ոչ ոք ուրիշ:
Այն ամէնը, որ մարդիկ խօսում են դէպի
երկինք տանող մի քանի ճանապարհների
մասին, դա միայն երազներ են, ինչպէս
առաջ ասել ենք, միայն սուտ երեւակայու-
թիւններ, որոնց տեղը մի անդամ ամենա-
զարհուրելի իրականութիւն պիտի գայ:

Գ.

Բնական մարդը խաւարի մէջ է սը-
ւառում, որովհետեւ չի խնամում, թէ
ինչն է ամենաբարձր բարիքը, այլ որոնում
է այն բաները, որ աշխարհին են պատ-
կանում, և իր հոգու համար աւտալ-
իւր են:

Բայց ամբարիշտը ոչ միայն ագէտ է
հոգւոր բաների մէջ, այլ յիմար էլ է,
և այս յիմարութիւնը երեւում է, ինչպէս
վերեւ ասացինք, մասամբ նրա մէջ, որ
իրբեւ ամենաբարձր բարիք որոնում է
աշխարհին պատկանող բաները. մասամբ
նրա մէջ, որ անտարբեր է իր հոգու
համար. մասամբ նրա մէջ, որ արհա-
մարհում է Քրիստոսի առաջադրած փրկու-
թիւնը: Մենք կանգ կառնենք այժմ այդ
կէտերի վրայ:

Ամեն մարդու համար պարզ է, որ ամ-
բարիշտն իր բարիքը որոնում է աշխարհին
պատկանող առարկաների մէջ: Նաանքին
առաջ մղողը երկրաւոր ստացուածքների
փափաքն է՝ չնայելով ամեն մարդ դիտէ,
որ աշխարհային ստացուածքները անհաս-
տատ և անցաւոր են: Նրանց ձեռք բերե-
լու համար շատ տանջանք և անհանգստու-

թիւն է պէտք՝ պահելու համար ևս, և ի
վերջոյ մարդ ամէնն էլ պիտի թողնէ: Մա-
մնան իր երկրպագուներին երբեք ճշմա-
րեւ բաւականութիւն չի տալիս, այլ հազարա-
ւոր կերպերով թռնաւորում է մարդկային
կենցաղավարութիւնը՝ դառնացնում է իր
ծառանքի կեանքը:

Տես թէ բաբբի և վարբի մէջ այդ փա-
վաքի պատճառով ստութեան և անարդա-
րութեան ի՞նչ սարսափելի հիւստածք է
պատրաստում: Պատրաստուները ստում
են, վաճառուները ստում են, գնողները սը-
տում են: Մէկը միւսի հետ մրցում է ընկերի
ստացուածքը սեփականացնելու համար: Մէ-
կի խաբէութեան պատճառով միւսը աւեր-
ւում է և կնոջ ու երեխաների հետ միասին
աղքատութեան և թշուառութեան մէջ է ձգ-
ւում: Նախանձ, թշնամութիւն, կռակածներ,
բամբասանք, հայհոյութիւններ, դատաւա-
րութիւններ, սուտ երգումներ — այո, ով կա-
րող է հաշուել մարդկային կենցաղավարու-
թեան համար կործանիչ այս բոլոր պտուղնե-
րը, որ յառաջ են գալիս շահատիրութիւնից:
Պատիւը և հաւատարմութիւնը և խոստմնա-
պահութիւնը անհետանում են այս փափաքի
առջև, որպէս մղեղը քամու առջև:

Բայց ոչ միայն մարդկային հասարակու-
թեան կեանքն է վարակում այս ծարաւի մի-
ջոցով, այլ անհատի կեանքն էլ լցւում է ան-
հանգստութեամբ և տանջանքով ստացուած-
քներ ձեռք բերելու ձգտման ներքոյ: Մի
անգամ մարդ շահում է: Որքան աւելի
մեծ է այս շահը, այնքան աւելի է աճում
էլ աւելի շահելու ծարաւը: Մամնան ոչ
թէ միայն չի յագեցրել այդ քաղցը, այլ
ընդհակառակն աւելացրել է աւելի այն դեղ-
քում, երբ շտապանայ բարեհաճ է եղած:
Միւս անգամ մարդ ընդհակառակն մեռու-
ւում է: Որքան աւելի է այդ մեռալ, այն-
քան աւելի տանջանք է պատճառում նա և
այնքան աւելի է աճում կորցրածը կրկին
փոստակելու փափաքը: Կան մարդիկ, որոնք
տանաւեակ տանաւեակի ետեւից անհան-
գիստ եւանդով գործում են ժողովելու
համար: Նրանք բարում են իրենց բոլոր ոյ-
ժերը, յաճախ կորցնում են գիշերուայ

Հանդատութիւնը, զնում և ճանապարհորդութիւն ևն, վտանգի տակ ևն զնում իրենց առաջնութիւնը, իրենց կեանքը, իրենց խաղաղութիւնը, իրենց հանգիստը. նրանք վտանգի տակ ևն զնում ամեն ինչ՝ ստացուածք ձեռք բերելու համար, և այնուամենայնիւ երբեք չեն յաջողում: Մամոնան նրանց սակի և կանաչ անտառներ է ցոյց տալիս, բայց չարունակ խաբում է. սակայն նրանք դարձեալ նրա ցոյց տուածի ետեւիցն են վազում, միշտ նորոգուած եռանդով, մինչև որ յոգնած և աշխատանքից, հոգսերից ու տանջուելուց մարմնապէս և հոգեպէս փչացած՝ թողնում են այս աշխարհը, նոյնքան աղքատ, որքան էին սկզբում: Մամոնայի այս տեսակ դերինքը մի ցաւալի տեսարան են ներկայացնում, բայց ոչ ոք այդ բանից չի ստորաւորում և նրանց օրինակին հետեւելուց յետ չի դառնում: Մարդ միշտ մոռածում է. Ուրիշները յաճախ յաջողութիւն են ունեցել, գուցէ մեզ էլ կը յաջողուի: Եւ այդպէս նրանք դարձեալ վազում են,—մի բազմութիւն՝ դժբախտ, բայց այնքան մեծ, որ ծայրը տեսնել չի կարելի:

Մատթէոսի ԺԹ. գլխում յիշուած է մի հարուստ ժողովրդապետ, որ եկաւ Յիսուսի մօտ և կամենում էր փրկուիլ: Նա լրջութիւն ունէր, նա Յիսուսի առջև ծուր դրաւ,—մի բան, որ այն ժամանակ էլ հիմիկուայ պէս ամօթ էր համարուած: Նա աշխատել էր նաեւ, որ Մովսէսի օրէնքի համաձայն բարի դործեր կատարէ, որքան որ կարող էր: Բայց երբ Տէրն ասաց. «Գնա՛, ծախիր քո ստացուածքը և աղքատներին տուր և եկ հետևիր ինձ», այն ժամանակ նա տրտմած հեռացաւ: Տրտմած էր նա, որովհետեւ շատ փափաքում էր փրկուիլ, բայց հեռացաւ, որովհետեւ յաւիտենական կեանքից աւելի բարձր իր ստացուածքն էր գնահատում: Եւ նա շատ հեռուներ ունի: Կան շատերը, որոնք իրենց խղճի մէջ որեւէ այրուող վէրք ունին, և միևնոյն ժամանակ նրանք ամենաեռանդուն կերպով ընկած են այս աշխարհի բարիքի ետեւից: Նրանք իրենց դժբախտ են

զգում, մահուան առջև դողում են և դիտեն, որ իրենց փոխուել է պէտք, սակայն դարձի գալու ժամանակ չունին, որովհետեւ ձգտումը դէպի այս աշխարհի բարիքը նրանց բոլորովին զբաղեցնում է: Նրանք մամոնայի դժբախտ, շղթայակապ դերինքն են, որոնք ստիպուած են հետեւել նրան, ուր էլ որ քաշելու լինի: Մահը և դժոխքը երբեմն իրենց զարհուրանքով մէկտեղ նրանց աչքերի առջև կանգնում են, և նրանք չեն կամենում մեռնել, մինչև որ դարձի գալու ժամանակ ունենան, բայց—հէնց այդտեղ էլ կանգ են առնում: Յարմար ժամանակը չի գալիս: Մամոնան կանչում է. «Այստե՛ղ, այստե՛ղ. երբ դու այստեղ հասնես, հանդատութիւն և դարձի գալու ժամանակ կունենաս»: Բայց երբ խեղճ դերին այնտեղ է հասնում, տեսնում է որ մամոնան կրկին առաջուայ չափ հեռուն կանգնած՝ նոյն կերպով կանչում է. «Այդտե՛ղ չէ, ո՛չ, այստե՛ղ, այստե՛ղ. այստեղ է հանգիստը. երբ դու այստեղ հասնես, լաւ վիճակի մէջ կը լինիս»: Բայց մինչև այնտեղ հասնելը դերին արդէն անդունդի մէջ է գլորուել:

Հարաւային Շվեդիայի քաղաքներից մէկում շատ տարիներ առաջ մի մարդ մեռաւ, որի այրուի ես ճանաչում էի: Մարդը մի օրինաւոր և գործունեայ մարդ էր, բայց իր բարիքն այս աշխարհումն էր որոնում: Յաճախ նրա խիղճը անհանգիստ էր լինում, և նա իր կնոջ հետ միասին որոշեցին, որ դարձի պիտի գան, հէնց որ աւելի լաւ եկամուտներ ունենան, այնպէս որ իրենց ապրուստի համար հոգսերից ազատ լինել կարողանան: Վերջապէս նա աւագ երէց նշանակուեցաւ, և այն ժամանակ իր կնոջն ասաց. «Հէնց որ ես այս պաշտօնը ստանձնեմ, այն ժամանակ մենք մեր սրտերը Աստուծուն պիտի տանք և մի նոր, սուրբ կեանք սկսենք»: Բայց ինչ պատահեց: Մինչև պաշտօնն ստանձնելը նա բըռնուեցաւ մի ծանր հիւսկանութեամբ, որը նրա կեանքին վերջ տուաւ: Ո՛հ, ինչ յիմարներ են նրանք, որոնք փոխանակ նախ Աստուծոյ արքայութիւնը և նրա արդարու

թիւնը խնդրելու և իրենց մարմնաւոր ապ-
րուստը նրանից սպասելու, ընդհատկապէս
նախ և առաջ որոնում են աշխարհը և նրան
սլափանալու բաները:

Բայց եթէ որեւէ մէկին ճշմարտապէս
յաջողութեամբ է վստաստել իր վնասուած բա-
րեքը, դա նրա հոգուն բաւականութիւն ապ-
դարձեալ չի կարողանում: Աղքատները յա-
ճախ կտրծում են, որ հարուստները բախ-
տաւոր են, բայց այդ բանի մէջ նրանք
հիմնովին սխալուած են: Եթէ շահելը իր
հետ անհանգստութիւն և տանջանք ունի,
շահածը պահպանելը դրանից նուազ տան-
ջանք չունի իր հետ: Մամոնան պէտք է
պահպանել դողերից, պէտք է պահպանել
ցեցից, խոնաւութիւնից և վտուծիւնից,
և դա յաճախ շատ հոգս է պատճառում:
Կարող է անհաւանական երեւալ այդ, բայց
դարձեալ ճշմարիտ է, որ կան շատերը,
որոնք համարեա երբեք նիւթական ճշմա-
րիտ նեղութիւնների չեն հանդիպել, մինչև
վստաստել են այնքան, որ «շատ բարեք
են ունեցել ժողոված շատ տարիների հա-
մար» (Ղուկ. ԺԲ.): Հէնց որ եկել է այն
ժամանակը, երբ նրանք կտրծել են, որ
իրենց ապահով պիտի դառնա՝ շահելով
այնքան և այնքան, հէնց այդ ժամանակ են
սկսել նրանք իրենց կատարելապէս անհան-
գիստ դադար: Եթէ մարդ հարուստի ոսկեղէն
կեղևի միջով թափանցել ուներս նայել կարո-
ղանար, պիտի տեսնէր, թէ նա իսկապէս
որքան անխաղաղ և դժբախտ է: Մարդու
հոգին այնպէս չէ ստեղծուած, որ նա աշ-
խարհին սլափանալու բաներով բաւականա-
նալ կարողանայ: Ինչպէս որ ստամոքսը՝ աւաղ
լեցնելով մարդու մարմինը սնունդ չի ստա-
նալ, որովհետև աւաղը նոյն բաղադրու-
թիւնը չունի ինչ որ մարմինը, այնպէս
էլ մարդու հոգին չի կարող սնունդ ստա-
նալ կամ բաւականանալ աշխարհային բա-
նեքով, որովհետև այդ բոլորը մի ուրիշ
բաղադրութիւն ունի, քան հոգին: Մի առ-
ժամանակ կարող է մարդ իրեն բաւական
զգալ (ինչպէս արքեպիսկոպոս, երբ նա իր կա-
մեցածի չափ խմում է), բայց յետոյ ան-
հանգստութիւնն էլ աւելի սաստիկ է դա-

լիս: «Ոչ հացիւ միայն կեցցէ մարդ, այլ
ամենայն բանիւ, որ ելանէ ի բերանոյ Աս-
տուծոյ» (Մատթ. Դ. 4), ասում է Տէրը:

Վերջապէս—և սա է ամենացաւալին
մամոնայի դերու կեանքում — մահուանից
յետոյ մարդ ստիպուած է թողնել այն
ամէնը, ինչ որ շահել է: Փրկիչը Ղուկ. ԺԲ.
գլխում մի առակ է ասում մի մարդու մա-
սին, որի արտը այնքան պտուղ էր բերել,
որ չէր իմանում, թէ իր բոլոր ունե-
ցածը որտեղ տեղաւորէ: Վերջապէս նա
ասաց. «Ես գիտեմ թէ ինչ կանեմ, կը
քանդեմ իմ շտեմարանները և աւելի մե-
ծերը կը շինեմ, այնտեղ կը ժողովեմ իմ
բարեքը և կ'սեմ իմ անձին: Ո՛վ իմ անձս,
դու շատ բարեք ունիս շատ տարիների հա-
մար պահուած, ուրսնիս եղիր, կեր, խմիր և
դուարճացիր: Բայց Աստուած ասաց. Դժ-
բախտ, այս գիշեր քո հոգին քեզանից
կառնուի, և ո՞ւր պիտի մնայ քո պատրաս-
տածը»:—Շահելու բոլոր նեղութիւններից
յետոյ դալիս է մահը, և վա՛յ նրան, որ այդ
ժամանակ ուրիշ ոչինչ չունի բացի այն
բանից, ինչ որ մահը խլում է: Փառա-
ւոր թաղումն է այն միակ յիշատակը, որ
հարստութիւնը ի վերջոյ կարող է պատ-
րաստել իր տիրոջը, բայց ազատել նրա
կեանքը—նա չի կարող, ուր մնաց ազա-
տել և նրա հոգին դժոխքից և տանջան-
քից: Եւ ինչ օգուտ ունի նա այդ ժամա-
նակ իր բոլոր հարստութիւնից: Վա՛յ, այն-
պիսի խեղճ յիմարին:

Նոյն վիճակի մէջ են նաև նրանք, որոնք
աշխարհի մէջ որեւէ ուրիշ բան են բռնել
որպէս ամենաբարձր բարեք, օր. սպասիւ
և իշխանութիւն: Անհանգստութեան մէջ
պէտք է նրանք ապրեն, անհամար պարտ-
գաներ նրանց կեանքը դառնացնում են,
կարճ ժամանակում նրանց իշխանութիւնը
փշրւում է և նրանց անունը անպատու-
թեամբ ծածկւում՝ վերջապէս դալիս է մա-
հը, և այն ժամանակ նրանք ստիպուած են
ամեն բան թողնել: Այն ժամանակ է երե-
ւում որ նրանք միայն օճառէ պղպղակների
ետից են ելել ընկած՝ օճառէ պղպղակ-
ներ, որոնց դպչում ես թէ չէ, իսկոյն

փշուռում են։ Ամենամեծ և ամենամեծանի կայսրները, Պրոնց խօսքերից միլիոնավորներ են ստրտել, յաճախ իրենց կեանքը վերջացրել են գերութեան մէջ, արքայի մէջ, կախազանի վրայ։ Նրանց անունը յետադայ սերնդին անդառնութեամբ է հասել, և նրանց հոգին գնացել է այն գրտի խաւարը, որտեղ սրգը չի մեռնում և կրակը չի հանդուստ, որտեղ լաց է և ատամների կրճատը։ Այն, աւելի խցճալի մի բան չկայ, քան այն մարդու կեանքը, որ ապրում է տառնց Առաւելի։

Հակառակ ամբարշտի այս ձգտումներին մեր Տէր Յիսուսը քարոզել է իսկական իմաստութիւնը։ «Ինչ օգուտ է մարդուն, ասում է նա, եթէ նա ձեռք բերէ ամբողջ աշխարհը և իր անձը փրկուի կամ իր հոգին կորցնէ» (Մատթ. ԺԶ. 26)։ Եթէ մի մարդու հարկը միլիոն բուբլի առաջարկէին այն պայմանով, որ իր գլուխը կտրեն, մարդն անշուշտ այնքան յիմար չի լինիլ, որ համաձայնութիւն պղծ պայմանին։ Նա անպատճառ կը պատասխանէ. «Իմ գլուխը կորցնելուց յետոյ փողը ինչ պիտի տնեմ»։ Բայց միևնոյն ժամանակ մարդիկ վաճառում են իրենց հոգիներն անհամեմատ աւելի մանր գումարների՝ այն, շատ անգամ միայն այն անհաստատ յայտի համար, թէ պիտի ստանան մի փոքրիկ մաս նոյն գումարից, որի համար նրանք չեն կամենում վաճառել իրենց բողոքները կամ ստիները, կամ իրենց մարմնաւոր ազատութիւնը։

Մարդ ինքն իրենով բաւականանալ չի կարող։ Նա ինքն իրենով հարուստ չէ, այլ պէտք է ունենայ մի որևէ արիչ բան՝ իրեն հարուստ և բախտաւոր դղալու համար։ Բայց նա չի իմանում, թէ իսկական հարստութիւնը ինչի մէջ է, այլ կարծում է, որ այդ բանը երկրի վրայ պէտք է որոնել։ Փրկիչն ընդհակառակն ցոյց է տալիս, որ ճշմարիտ հարստութիւնը միայն երկնքումն է գտնուում, և այդ պատճառով նա կամենում է մեր սրտերը դէպի այնտեղ քաշել։ Տէրը չի կամենում հարստութեան փափաքը խեղդել—որ չի էլ կարող խեղդուիլ—այլ կամենում է սեղդել այդ ձգտումը իսկական

երկնային հարստեանց վրայ, և այն ժամանակ նրան խեղդելու հարկաւորութիւն չկայ։ 1) Յիսուսին հաւատալով արգարտնալ Առաւելի տոյն, ունենալ խաղաղութիւն Առաւելի հետ և մի անսուտ յոյս յաւիտենական փառքի համար։ 2) դէպի Առաւելի հնազանդութեան և դէպի օղորդութեան կարօտ ընկերը անձնուէր փրկող արտադրած սուրբ կեանքով երկնքումը վարձ ժողովել՝ մի դանձ, որ ցեցից և ժանդից չի ապականուում և որ գողերը չեն դողանում։ 3) բաւականանալ այն հացով, որ Առաւելի տալիս է այս աշխարհում մեր մարմնի պահպանութեան համար.— ահա այն հարստութիւնը, որ Տէրը յարգութեամբ է մեկ որոնել, և այս հարստութիւնը վնասելը նա իմաստութիւն է կոչում։ Առաջինի մասին Պօղոս ասում է. «Այսուհետեւ արգարտեալք ի հաւատոց անախ, խաղաղութիւն կալցուք առ Առաւելի ձեռն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի... և պարձիմք յաւիտեական Առաւելի» (Հու. Ե. 1, 2)։ Երկրորդի մասին Տէրն ասում է. «Վաճառեցէք զինչս ձեր և տուք սղարմութիւն, և արտորէք ձեզ քսակս առանց հանաւորց, դանձ անպակաս յերկինս, ուր ոչ գող մերձեցայ և ոչ ցեց ապականէ։ Զի ուր դանձն ձեր է, անդ և սիրտք ձեր եղիցին» (Ղուկ. ԺԲ. 33, 34)։ Երրորդի մասին Պօղոս ասում է. «Այլ շահաւաճառ մեծ աստուածապաշտութիւն է, բաւականութեամբ հանդերձ, զի ոչ բերտը ինչ յաշխարհս և ոչ տանել ինչ կարասցուք, այլ ունիմք կերակուր և հանդերձս, և այնու շատասցուք» (Ա. Տիմ. Զ. 6—8)։ Այդ մասին ազօթեց և Սողոմոնն ասելով. «Ազքատութիւն և հարստութիւն ինձ մի տալ, այլ թող ստանամ ինձ համար սրտուած կերակուրը» (Առակ. Լ. 8)։

Ամբարշտը յիմար է և այն պատճառով, որ նա իր հոգու համար անապրել է։ Թէ և նա երբեմն իր խղճի հետ իրեն անհանդիստ է զգում և թէ և ունիմք կարող են յաճախ կորցնել խաղաղութիւնը, բայց դարձեալ ընդհանուր վիճակն այն է, որ ամբարշտը բնու չի հոգում իր հոգու մասին։ Հոգսերով լի մի ձերունի ա-

սում է, որ ամբարիշտը կամ այնպէս է ապրում, որ կարծես թէ բնու հոգի չունենար, կամ այնպէս, որ կարծես թէ երկու հոգի ունենար՝ մէկ իր այս կեանքի ընթացքում աշխարհին և սատանային տալու և միւսը մեռնելու ժամանակ Աստուծուն յանձնելու համար։ Եթէ մէկը նրան հարցնում է, թէ արդեօք իր սիրտը Աստուծոյ առջև ուղիղ է, — նա այդ չդիտէ, և չմանալը նրան չի էլ ախրեցնում։ Այդ բանը նրա համար ոչ մի նշանակութիւն չունի։ Եթէ նա յոյս ունի, թէ ինքը երկնքի ճանապարհի վրայ է գտնուում՝ այդ միտքը նրան չի ուրախացնում, և այն միտքը, թէ ինքը կարող է դժոխքի ճանապարհի վրայ լինել, նրան չի տրտմեցնում և չի սարսափեցնում։ Այն գիտակցութիւնը, թէ այս կարևոր խնդիրը նրա համար անորոշ է, նրան այնքան քիչ անհանգստութիւն է պատճառում, որ մինչև անգամ մի հատ անգամ գիշեր տալ գրան չի կարող։ Այս հանգամանքը մօտիկ զննելով մարդ հասկանում է, թէ ինչ է կամենում ասել ո. Դիրքը խօսելով այն հոգեւոր մանուկան մասին, որ տիրում է աշխարհի վրայ։ Մտածիր, ահա անցնում են մարդիկ, որոնք առհասարակ լաւ են, գործունեայ, վստահելի, հասկացող և հաշիւ իմացող, բայց իրենց հոգիների նկատմամբ բոլորովին անտարբեր։ Եթէ նրանք լսէին, որ այս ինչ երկտասարդը իր ապագայի մասին չի մտածում՝ ամենախիստ կերպով կը սխալարակէին նրան որպէս յիմարի, և եթէ լսէին, որ այս ինչ վաճառականը տեղեկութիւն չունի իր առևտրի գրութեան մասին, ապա կը պախարակէին նրան որպէս յիմար և անհաշիւ մարդու։ Բայց եթէ նրանց հարցնեն, թէ արդեօք իրենք մտածում են իրենց հոգիների մասին, կամ թէ գիտեն արդեօք, թէ Աստուծոյ առաջ ինչ գրութեան մէջ են գտնուում, այսպիսի հարց նրանց զարմացնում է. այո, նրանք բարկանում են այդ տեսակ հարցեր անողի վրայ, և եթէ տեսնում են, որ մէկն այդ հարցերին լրջութեամբ է վերաբերում, նրան ցնորուած և մոլեռանդ են կոչում։ Ինչպէս բացատրենք այս բանը։ Միայն մի բացատրութիւն կայ, նրանք հոգեպէս մե-

ռած են։ — Իսկ դու, որ այս տողերը կարդում ես, արդեօք դու ինչ գրութեան մէջ ես։

Հոգեւոր այս մահը և թմրութիւնը երևան է դալիս ամբարշտի կենաց ամեն հանգամանքներում։ Նրա տանը խօսւում է եղանակի և հոգմի, առևտրի և հոգադործութեան, քաղաքական և եկեղեցական խնդիրների մասին, բայց երբէք հոգու և նրա փրկութեան մասին։ Նրա տանը չեն էլ աղօթում։ Առաւօտեան զնում են իրենց գործին և երեկոյեան՝ հանգստանալու, ճիշտ ինչպէս անասունները, առանց աղօթքի և առանց Աստուծոյ։ Այլ դէպքերում ամբարիշտը կարող է մի «աղօթք կարգալ», եկեղեցի գնալ կամ հաղորդութիւն առնել, բայց այդ բոլորը նա անում է ոչ թէ սրտի պահանջից, այլ միայն սովորութիւնը պահելու կամ ինքնարգարութեան համար։ Նրանց երեկոյթներում կարդում էլ են, երգում էլ, բայց ճիրով մասին չեն կարդում և նրա փառքը չեն երգում։ Այս, մինչև անգամ անվայել է համարում, եթէ մէկն առաջարկում է Յիսուսի մասին մի երգ երգել կամ կարգալ այնպիսի մի բան, որը կարող էր հոգւոյ շինութեան ծառայել։ Իր վարուցողութեան մէջ նա կարող է ճշտութեամբ կատարել ինչ որ մարդկանց մօտ վայելուչ և ուղիղ է համարում, սակայն Աստուծոյ աչքերի առջև ման չի գալ։ Որ Աստուած նրա շուրջը լինի և տեսնէ նրա ճանապարհները և առաջնորդէ նրան իր կամքի համեմատ, այդ մասին նա չի հոգում։ Ընդհակառակն նա կը օտարապէս, եթէ մտածէր, որ Աստուած նրա շուրջն է և տեսնում է նրա բոլոր ճանապարհները։ Իր դաւանները դաստիարակելու կերպի մէջ նա կարող է զգուշութեամբ նկատողութեան առնել այն տմէնը, ինչ որ նպաստում է երեխաների առողջութեանը և զարգացմանը՝ օգտակար, զօրաւոր և արժանաւոր քաղաքացիներ լինելու համար, սակայն նրանց հոգիները դէպի Աստուած և Յիսուս դարձնելու մասին նա հասկացողութիւն չունի և չի էլ աշխատում. այո, եթէ մինչև անգամ երեխաներից մէկը սկսէր իր հոգու մասին տրտմել և դէպի Յիսուս ազդակել,

հայրն այդ բանը շատ ցաւալի պիտի համարէր և պիտի անէր ինչ որ կարող էր իր գաւաղի որսում այդ արամութիւնները ճշնշելու համար: Եթէ նրա տանը մէկը հիւանդանում է, նա շատ արտօրանքով կարող է աշխատել նրա կրկին առողջանալուն համար, բայց եթէ մէկը գալու լինի և կամենայ հիւանդի հետ նրա հոգու մասին խօսել, նա այդ բանը կարգելէ ասելով, թէ հիւանդին այդ տեսակ խօսքերով չպէտք է անհանգստացնել: Կարճ ասած՝ աշխարհը, մինչև անդամ նրա ամենալու մասը անտարբեր է իր հոգու համար և թմբած ու մեռած Սատուծոյ համար:

Որ այս կերպով կեանք անցնելը մի յիմարութիւն է, այդ բանը մարդ կարող է մինչև անդամ բնական խելքով հասկանալ, եթէ միայն կամենայ: Նրա համար էլ եղել են և կան հեթանոսներ, որոնք միայն բնութեան լոյսով արթնացել են և սարսափել այս ընդհանուր մեռելութեան վրայ, և ձեռք են առել ամենատարօրինակ և ամենատարասափելի միջոցներ իրենց հոգիները փրկելու համար: Երբ մենք միախոնարանական պատմութեանց մէջ կարդում ենք հեթանոս սուրբերի մասին, որոնք ամենաանբնական կերպով տանջել են իրենց մարմինները, որպէս զի փրկուին, այդ մարդկանց մէջ մենք այս տեսակ արթնութեանց օրինակներն ենք տեսնում: Բայց Քրիստոսի միջոցով աշխարհ եկած լոյսն է միայն, որ իրօք մեռած հոգիները լուստորել կարող է: Մտածիր նրա այս խօսքերի վրայ, «Եթէ դիտէիր դու դոնէ յաւորս յայտնի թում զխաղաղութիւն քո, բայց այժմ ծածկեցաւ յերեսաց քո», (Ղուկ. ԺԺ. 42): Դա Սատուծոյ մի ազդեցակն է, թէ նա մեղաւորի մահը չի փափաքում, այլ որ դարձի դան և ապրեն: Արի որ ննջեալ, և կանգնեաց ի մեռելոց, և լուսատու լիցի քեզ Քրիստոս», (Եփ. Ե. 14): Հիմն, հիմա է հաճելի ժամանակը, հիմա է փրկութեան օրը, կոչում է նա դարձեալ: Այն, ինչ են այն բոլոր ազդարարութիւնները, որ կան Ս. Դրբի մէջ, եթէ ոչ Սատուծոյ կողմից եկած ձայներ դէպի մեղքի մէջ մեռած աշխարհը,

որ սա իմաստուն լինի և հաւանայ այն վտանգը, որի մէջ գտնուում է ինքը, և դարձի դայքանի գեռ ժամանակէ: Աշխարհի համար այս ազդարարութիւնները յիմարութիւն են, բայց երբ վերջին օրը գայ, այն ժամանակ նա ուրիշ բան պիտի տեսնէ: Վստահ եղիր, որ ձախ կողմին կանգնողները աջ կողմի եղողները մէջ պիտի ճանաչեն շատերին, որոնց իրենք յիմար էին համարում այս աշխարհի մէջ՝ նրանց առջիտու Քրիստոս ունեցած հաւատքի համար:

Իմաստութեան դրբի երկրորդ գլխի մէջ կարդում ենք, որ ամբարշտները արդարեւ մասին խօսում են, «Թող հիմա դարան մանենք արդարի համար, որովհետեւ նա մեզ շատ տհաճութիւն է պատճառում և մեր գործերին հակառակում, և մեզ յանդիմանում է, որ մենք օրէնքի դէմ մեղք ենք գործում, և մեր էութիւնը մեղք է հրատարակում: Նա հաւատացնում է, որ ինքը ճանաչում է Սատուծուն, և պարծենում է, թէ ինքը Սատուծոյ զաւակն է, և պախտաւում է մեր սրտի մէջ եղածը: Դժուար է մինչև անդամ նրան տեսնելը, որովհետեւ նրա կեանքը սուրիշների հետ չի յարմարում և նրա էութիւնը բարոյական ուրիշ տեսակ է: Նա մեզ յիմար է համարում և փախչում է մեր գործերից, որպէս դարչութիւնից, և ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս արդարները վերջում բարիք պիտի գայելեն, և պարծենում է, որ Սատուած իր հայրն է»: Բայց յետոյ և, գլխի մէջ կարդում ենք դատաւարանի մասին, «Այն ժամանակ արդարը քաջութեամբ պիտի կանգնէ նրանց դէմ, որոնք իրեն արամեցրել են և իր գործը չեն ընդունել: Երբ նրանք այդ բանը տեսնեն, նրանք մեծապէս պիտի սարսափեն այն երջանկութեան պատճառով, որ իրենք բոլորովին չէին սպասել, և միմեանց հետ պիտի խօսեն և զղան և հառաչեն հոգու տանջանքները տեսնելով ու ասելով: Սա նա է, որին մենք առաջ թքում և ծաղրում էինք, մենք ախմարներս նրա կեանքը խեղադարութիւն էինք համարում և նրա վախճանը՝ ամօթ, բայց ինչպէս նա հիմա Սատուծոյ զաւակները մէջ է դատում, և

նրա ժառանգութեան բաժինը սրբերի մէջ է։ Ապա ուրեմն մենք ճանապարհի նկատմամբ սխալուել ենք և արդարութեան լոյսը մեզ չի լուսաւորել, և հասկացողութեան տրեգակը մեզ համար չի ծագել։ Մենք բոլորս սխալ և վնասակար ճանապարհներով ենք դնացել և ծուռ շաւիղների վրայ ենք շրջել, իսկ Տիրոջ ճանապարհը մենք չենք խմացել։ Ի՞նչ օգուտ է մեզ հիմա մեր պճնասիրութիւնը։ Ի՞նչ օգուտ են տալիս մեզ հիմա հարստութիւնն ու հպարտութիւնը։ Այդ ամէնն անցել է ստուերի պէս։ Ո՛հ, յիշաւի այն ժամանակ պիտի տեսնեն, որ յիմար են եղել, բայց էլ արդէն ուշ է։ ՀԳ.* սաղմոսի մէջ Աստուծոյ խօստով է ամբարիշտների ապահովութեան և դուռնութեան մասին և յետոյ աւելացնում է. «Ի՛նչ էր մընացել, որ ես էլ նրանց պէս ասէի, բայց դրանով ես դատապարտած կը լինէի Բոլոր զաւակներին, որ երբեկոյց եղել են։ Ես մտածեցի, որ այդ բանը հասկանամ, բայց դա ինձ համար դժուար էր, մինչև որ Աստուծոյ տրամադրումը մտայ և նրանց վերջը նկատեցի։ Բայց Դու, ով Աստուած, նրանց սայթաքեցիր և հիմնովին կործանեցիր։ Ի՞նչպէս շուտ ոչնչացան և ինչ սոսկալի եղաւ նոցա վերջը»։

Ամբարիշտը յիմար է նաեւ այն պատճառով, որ արհամարհում է Աստուծոյ յանձին Քրիստոսի առաջարկած փրկութիւնը։ Ի՞նչին է պէտք նրան Յիսուս, քանի որ նա փրկուելու կարիք չի զգում։ Նա կարող է աւետարանը լսել, և այդ նրան դեղեցիկ կարող է երեւալ, բայց ճշմարիտ ազդեցութիւն անել նրա վրայ չի կարող։ Եթէ խօսքը լսող հազար ամբարիշտներից տասը դարձի դան, մեծ արդիւնք պէտք է համարել այդ. միւս ինն հարիւր իննսունը՝ այն, յաճախ ամբողջ հազարը, հեռանում են նոյնքան անհոգ դրութեան մէջ, սրբան էին դալու ժամանակ։ Փրկիչն իր ձեռքերը դէպի նրանց է սարգում։ Նա առաջարկում է նրանց հաւատալ և փրկուիլ առանց վճարի, ձրի, բոլորովին ձրի, այն, խնդրում և ստիպում է որ հաւա-

տան, բայց այդ բոլորը ապարդիւն է մնում։ Նա իր երկրային կեանքի ամբողջ ընթացքում շրջում էր Իրեն հաւատալ կամեցող մեղաւորներ գտնելու համար։ Մարդկարող է երեւկայել, թէ՛ նա ամեն տեղ շրջապատուած էր այնպիսի մեղաւորներով, որոնք դալիս խնդրում էին, որ միջոց տայ իրանց հաւատալու։ Սակայն այդպէս չէր. ոչ, նա—նա ինքն էր ստիպւում խնդրել և ստիպել մեղաւորներին որ հաւատան։ Նա այսօր էլ այդպէս է անում, աւետարանի բոլոր քարոզութեան նպատակն է, որ մեղաւորները հաւատան և փրկուեն։ Մեղաւորներին փրկութիւն առաջարկելու համար Քրիստոսի ծառաներից շատ հազարաւորներ զոհել են պատիւ, ստացուածք և կեանք, և այսօր էլ դեռ զարմանալի մեծ քանակութեամբ տեղի են ունենում այն զոհողութիւնները, որ Աստուծոյ ժողովուրդն անում է նոյն նպատակով։ Բայց նայիր աշխարհին։ Երբեմն մի մեղաւոր այստեղ, մէկն այնտեղ դարձի են դալիս և խաւարից դուրս ելնում, բայց ընդհանրապէս աշխարհն այնքան քիչ նշանակութիւն է տալիս փրկութեանը, որ կարծես այդ մասին երբեք չի լսել։

Եթէ Փրկիչը հաւատացողներին որեւէ մարմնուոր բարիք առաջարկէր—եթէ դա միայն հարիւր կամ հազար բուրլի լինէր—շուտով բոլորն էլ կը շտապէին նրա մոտ։ Երբ նա հինգ հազար մարդ կերակրեց հինգ հացով և երկու ձկնով, դուռած է թէ՛ եկան և կամենում էին նրան թագաւոր անել։ Մարմնաւոր հաց—այդ բանը մարդուն աւելի հասկանալի է։ Բայց քանի որ նա առաջարկում է փրկութիւն մեղքից, մահից, սատանայից և ամեն չարիքից, և մի յաւիտեանական փառք երկնքում—այդ բոլորը առանց վճարի, և ձրիապէս—այն ժամանակ մարդիկ երեսը շուռ են տալիս և աւսում, «Ուրիշ ոչինչ չկար»։ Մարդու սիրտը քիչ է մնում պատառուի, երբ մտածում է այս սարսափելի հոգեւոր մահուան մասին, որի մէջ ընկղմւած է աշխարհը։

Ո՛հ, բարեկամ, եթէ խելը ունիս, լսիր քանի դեռ ժամանակ է, լսիր մարդարէնների ձայնին, լսիր Յիսուսին։ Աստուծոյ երկիւղը

* Փրաբարի մէջ ՀԳ.

խմաստութեան սկիզբն է, ասում է խմաստունն Սողոմոն: Դու մտածում ես, քո առողջութեան, քո ստացուածքի, քո պատուի մասին, և կարծում ես, որ այդ անելով խմաստութեամբ ես վարում: Բայց եթէ այդպէս է, ինչ ես կարծում, քո հոգու մասին չմտածելով խմաստութիւն է: Գործելու մի քանի օրեր կամ տարիներ ունիս. դու չըջում ես անդունդի եզերքին, և ճէրը դալիս է քո ետեկի օգնութեան ձեռք պարզած. խմաստութեամբ ընտարիր և խմացած եղիր, որ մեղքի մէջ ապրելը խաղաղութեամբ մեռնելու ճանապարհը չէ: Դու պէտք է ընտրես՝ խաղաղութեամբ մեռնել կամ զարհուրելի վախճան ունենալ, որովհետեւ այս աշխարհում դու չի պիտի մնաս: Մի վախենար քո բարեկամների ծաղրից, քո ազգականների տրամութիւնից, քո իշխանաւորների բարկութիւնից. յիմար է նա, որ որեւէ գնով իր հոգին կորստեան է մատնում: Ո՞վ է պատերազմի ժամանակ վախկոտութիւնը գովում: Բայց կայ մի թէ աւելի վախկոտ քան նա, որ Յիսուսին հաւատալու և փրկուելու քաջութիւն չունի: Մի կիրակնօրեայ դպրոցի աշակերտ իր ընկերների

ծաղրին ենթարկուեցաւ այն պատճառով, որ կիրակնօրեայ դպրոցն էր գնում: Նրանք նրան ծաղրելով ասում էին. «Դու չես համարձակուում չղնալ, որովհետեւ քո մօրից վախենում ես»: Բայց նա պատասխանեց. «Ոչ, այդպէս չէ. այլ ես համարձակուում եմ գնալ այնտեղ, թէև դուք ինձ վրայ ծիծաղում էք»: Դա մի ճշմարիտ, քրիստոնէական քաջութիւն էր և իսկական խմաստութիւն: Ո՞հ, եթէ դու, որ մինչև այժմ քո հոգու մասին անտարբեր ես եղել, հիմա վեր կենայիր և տէիր. «Մարդիկ թող ծաղրեն ինձ, այո, հեռանալը ինչ ուղում է թող լինի, ես գարձեալ համարձակուում եմ, որովհետեւ մեղքի մէջ չեմ կարող մնալ»: Տար Աստուած, որ այդպէս լինէր: Հիմա, հէնց հիմա, հէնց այսօր է հաճելի ժամանակը, և Յիսուս պատրաստ է քեզ ընդունելու, որքան էլ մեծ մեղաւոր լինիս: Շտապիր ուրեմն, և յետոյ անշուշտ պիտի ասես. Ո՞հ, որքան յիմար էի ես այն ամբողջ ժամանակ, երբ ապրում էի առանց իմ հոգու մասին խորհելու:

Թարգմ. Մ.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

ՂԱԶԱՐ ՓԵՐՊԵՅՈՒ ԶԵՆԱԳՐԵՐԸ.

Ղաղարի Զեռագրերը նշանակում եմ հետեւեալ ատերով.

L= Լ.Ղ.Ա. (=Փրկչ. 1642) թուին Բաղէշում դանուող մի հին և կազմալուծուած ձեռագիր, որի զրութեան տեղը, ժամանակը և այժմն ուր դանուիլը չգիտենք: Լ-ի մասին ունինք հետեւեալ տեղեկութիւնը, պահուած B-ի մէջ, էջ 486ր (Ղաղարի Քղթի վերջում). «... Ով սուրբ ընթերցաւդ և եղբայր, զիրքս հին էր և աւերինակ: Յունան վարդապետն կարդացեալ էր զաւրինակն և նորոգեալ, և զպակասութիւն թղթոցն՝ որ պակասէ՝ ոչ էր դառեալ, և ես ոչ կարացի գտանել. աղաչեմ զամենեւեան, եթէ զտցի զիրքս այս ուրեք՝ զբեռնիք զպակասումն թղթոյս և զիք ի սմայ. նախ զսկիզբն զրոցս, և ապա յերկա տեղին թուղթ մի անկեալ կայ ... »: Յիշատակարանին զրին է Գրիգոր երէց, Վարդան Բաղիշեցու ժամանակակից:

B= Դէորդ. Յուցակ. № 611: Առաջ կրում էր 2463 թուահամարը: Թուղթ, բոլորգիր: Մանրամասն նկարագրուած է իմ «Խորեն. Պատմ. Ուսում» մէջ, գլ. Դ. էջ 37—45: Պատմագրութեանց մի հաւաքածու է: Առաջին մասը՝ Աղաթանգեղոս, Դաշանց Թուղթ, Մեծին Ներսիսի Վարք, Խորենացի, Եղիշէ՝ Դաւրոյի

Պօղոս երկրորդ ձեռքով են զրուած, ՌՃԻԱ=1672 թուին: Երկրորդ մասը՝ այն է՝ Ղազար Փարպեցու Պատմ. և Թուղթը յառաջարանով միասին, Անանուն (Մծուրնայի), Սերէոս և Կորիւն, Գրիգոր երկրորդ ձեռքով, Բաղէշում, Վարդան Բաղիշեցու հրամանով: Երկրորդ մասի յիշատակարաններում թուական չկայ: Անանուն, Սերէոս և Կորիւն չունին հեղինակի անունան յիշատակութիւն: Լ-ի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը այս ձեռագրիցն է: Բ-ն ընդօրինակութիւն է Լ-ից:

B²= Բաղէշում զրուած մի այժմն անյայտ Զ-ի, որի յիշատակարանը միայն պահուած է Վիեննայի Մխիթ-ի № 257 Զում. «Աւարտեցաւ զիրքս Ղազարու վարդապետի Փարպեցու ձեռամբ բաղմալէր և անարժան Գրիգոր երկրորդ, ի հարկէ սրբազան և քաջ վարդապետին Վարդան գիտապետի»: Այս տողերը բառացի նոյնն են Բ-ի յիշատակարանի հետ, այնպէս որ կարելի էր կարծել, որ ընդօրինակուած են Բ-ից, բայց B²-ը ունի որոշ թուական, որ Բ-ն չունի: B²-ի թուականն է՝ «Արդ օրինակեցաք զիրքս այս ի թուին Հայոց ՌՂԱ (= 1642) ի Բաղէշ ի վանսն Յովհաննու Կարապետի». (Տաշ. Յուլ. էջ 657):

W= Վիեննայի № 257-ը, նոր Զ-ր, Խ. Գարի, արտագրութիւն միջապէս կամ անմիջապէս B²-ից: Ունի միայն Ղազարի Թուղթը, որտեղ «յառաջարանէ», նաև հատուածների շարադասութեան տարբերութիւն Լ-մինի հրատարակութիւնից, բայց մի և նոյն պահանները, տես մանրամասն Տաշ. Յուլ. 657:

E= Եջմիած. Մատեն-ի № 1688, 1=Կարին. Յուլ. № 1646, 1. կաշեկալմ, 23×15, թուղթ, նոր: Բովանդակութիւնն է՝ էջ 3ա—156ա Ղազարի Պատմութիւնը, էջ 156բ—167բ զատարկ, երևի Ղազարի Թուղթը զրեւու համար, էջ 168ա—183բ Կորիւն:

E-ի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն Ղազարու Փարպեցու, Զոր արարեալ է վասն անցից Հայաստան աշխարհիս, առ ժամանակօք երանելի և սուրբ Հայրապետաց մերոց՝ և թարգմանչաց Սահակայ և Մեսրոպայ, մինչև ցօր մարդպանութեան Վահանայ Մամիկոնայ: Արտագրեցեալ ի սրբազիր օրինակէ՝ ի Սուրբ Աթոս Եջմիածին. հրամանաւ զերընտիր զահակայի սորին Տեառն Արքեպիսկոպոս Սրբազան Կաթողիկոսի: Ի թուոջ Փրկչին յէՃՀԴ. [=1774], իսկ մեր թուականիս ՌՃԻԳ.:

Աւրիշ յիշատակարան չկայ: E-ն ամենայն հաւանականութեամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք ներքեւում, ընդօրինակուած է Բ-ից:

2= Չամչեանի օրինակը, որ ունէր միայն Ղազ-ի Պատմութիւնը: Իւր Հայոց պատմութեան մէջ Չամչեան արդէն օգտուած է Ղազ-ի Պ-ից. 1784-ից առաջ: Վիեննայի Ա հրատարակութիւնը [=T¹] 1793-ին է: Դեռ Ղազ-ի Թուղթը յայտնի չէ: Ինչպէս տեղեկանում ենք մի ձեռագիր Յուլիանից (Վենետիկ Զ-երի) երկու (կամ ուրիշ տեղեկութեամբ՝ երեք) օրինակ կայ Ղազ-ի Պատմութեան վիեննականում, բայց այդ օրինակները միևնույնից են ընդօրինակուած. 2 կամ T¹ ծաղում է ուղղակի E-ից, որի մէջ նոյնպէս պահանում է Ղազարի Թուղթը:

Լ= Լ-մինի հրատարակութիւնը (1853) ծագում է Բ-ից: Շահաթուեանի ձեռքում եղածը մեր այժմեան Բ-ն է: Ղազարի Թուղթը առաջին անգամ դանդաղ է Մսերը 1829-ին: Լ-մինը իւր հրատարակութեան համար ունէր երկու ընդօրինակութիւն Բ-ից, մէկը Մսերի, միւսը Շահաթուեանի ձեռքով. (տես մանրամասնարար Յառաջ. Լ-մինի, էջ 30-31):

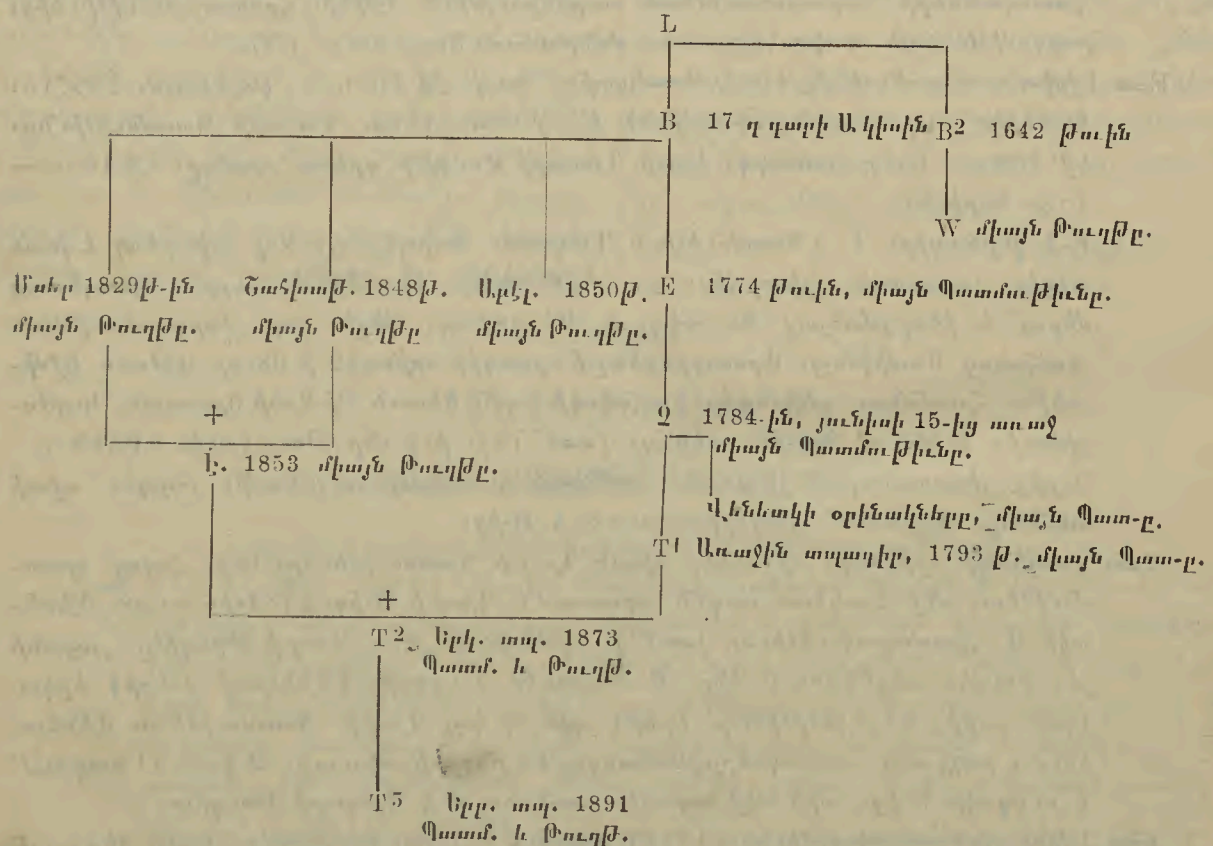
Ար. Գեորգ. Յուլիան, որ է «Թուղթ Ղազարայ», № 285 ընդօրինակութիւն Բ-ից, Արելի ձեռքով (յետոյ արքեպիսկոպոս), 1850 թ-ին:

Ամփոփելով այժմ այս բոլոր տեղեկութիւնները, դաւիս ենք հետևեալ կըրականու-

թեանը: Ղաղարի թէ Պատմութեան և թէ Թղթի միակ և մայր Զ-րն է Լ, որից ծագում են մեզ յայտնի բոլոր Զ-երը, ունենալով նոյն պատմականը ինչ որ ունեցել է Լ-ն: 17-դ դարի առաջին կիսում Բաղէշի Ամբրոսիոս կամ Ամբրոսիոս վանքում Յունան վարդապետը կարդացել և նորոգել է այդ «Հին» և կաղմալուծուած Զ-ը: Կայ արդեօք այժմ այդ Զ-ը Բաղէշում: Շատ ցանկալի գիւտ կլինէր Լ-ի երևան գալը:

Բաղէշում՝ նոյն 17-դ դարի առաջին կիսում՝ Վարդան Բաղիշեցու հոգատարութեամբ Գրիգոր երէցը ընդօրինակում է Բ-ն, որ այժմս՝ բաւական թափառելուց յետոյ՝ մեր ձեռքումն է և որի անկորուստ պահպանութիւնը ապահովելու համար մուծել տուինք Գէորգ. Յուցակը (համար 611): Նոյն Գրիգոր երէցի ընդօրինակութիւնն է Բ², 1642 թուին: Այս Բ²-ի գոյութիւնը ենթադրութեամբ միայն գիտենք, հիմնուելով Վիեննայի (=W) Զ-րի վրայ: Եթէ W-ի մէջ բերած 1642 թուականը չէ կեղծիք կամ ընդօրինակողի շարադրութիւն՝ պէտք է անպատճառ գոյութիւն ունենայ Բ²: Է-ն ծագում է՝ մեր ենթադրութեամբ, Բ-ից, իսկ Զ (ամէնեւնի օրինակ)ը Է-ից, բայց ոչ Բ-ից: Է-ի սխալները փոքրիկ պատմականքը և մի մեծ ընդմիջարկուած հատուածը ճշտութեամբ ունի Զ-ն: Վերջապէս Բ-ից են ծագում և Թղթի օրինակները՝ է, Ար. և Հն:

Այսպիսով ստանում ենք Ղաղարի Զ-երի և ապագրերի այսպիսի մի ծննդաբանական պատկեր.

որոշել թէ որտեղ է վերջանում «Յառաջարանը» և սկսում բուն Թուղթը: Եւ մէջ այսպէս ձուլուած են «Յառաջարանն» ու Թուղթը. «Վասն որոյ և զերբորդ պատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմադրեաց, ընդ նմին զընցաք և զԹուղթս, զի ընթերցա սէրքն զպատմութիւնս կարդալով ընդ նմին և զԹուղթս ընթերցեալ զփորձ առցեն նորա բաւութեան բանին: Փրկիչն մեր [հախալէս Գրեթէ է էղէլ՝ Փրկիչն սն մեր] և տէր Յս. Քս. քաջ զգուշացուցանելով պատուիրէր առաքելոցն և ըն» (Ե Էջ 477 ր): Ստորին լուսանցքում, նորագոյն գրչով, երեւի Մանրի կամ Նաչխաթունի, ցոյց է տրուած խաչանիշով, որ Փրկիչ բառով սկսւում է բուն Թուղթը. «Այս է սկիզբն թղթոյն Ղազարու Փարպեցոյ: Աւրեմն Գրիգոր երեցը, Եւ զբոլոր, չէ նկատել թղթի սկիզբնս որովհետեւ և որովհետեւ Եւ ի գրիչը մի և նոյն անձն է, ուստի շատ կաւիածելի է որ Եւ ից ընդօրինակուած Մ-ն չունի Յառաջարանը և զիտէ ճշգրտութեամբ թղթի սկիզբնս որովհետեւ: Եւ թէ այս կաւածներն արդարանան Մ-ի մանրամասն ուսումնասիրութեամբ այն ժամանակ Մ-ն ծագած կլինի ուղղակի կամ անուղղակի Ե-ից և ոչ ենթադրական Եւ ի միջնորդութեամբ Լ-ից, և կկրցնէ իւր նշանակութիւնը քննադատական բնագրի համար:

Մեզ մնում է այժմ՝ գտնալ Ե-ի, Ե-ի և Ե-ից ծագած վենետիկան Առաջին ապագրի [=T¹] յարաբերութեան խնդրին:

Ե-ն պարզորոշ վկայում է, որ գրուած է Էջմիածնում 1774 թուին օրրազիր օրինակից, ի սրբազիր օրինակէ, այսինքն՝ մաքուր, զեղեցիկ օրինակից: Ե-ն խոստովանում անհնգիստ օրրազիր գրչութիւն է, կոի վաղուէն թղթի վրայ, զեղեցիկ կաշեկազմ, լուսանցներում՝ զունուոր զարդերով՝ մանաւորապէս Զ-ի Ա մասը և մի քանի պատկերներով: Բացի Ե-ից Էջմիածնում՝ ինչպէս այժմ, ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ 1774-ին Փարպեցու ուրիշ Զ-ը չկար, ուրեմն և Ե-ն միակ օրինակն էր, որից կաղաղ էր արտադրուել Ե-ն: Ե-ն թէ, չէ մնած կարին, ցուցակի մէջ, բայց մենք տեսնք որ 1529-ին արդէն շատուց Էջմիածնումն էր:

Ե-ն մի բաւական անխնամ՝ ընդօրինակութիւն է Ե-ից: Տեղ տեղ Ե-ն թուում է բառեր, երբեմն ամբողջ նախադասութիւններ, բայց է թողնում մի տաս կամ մի նախադաս տասա խոյ է անում և այլ այսպիսի մանր ապրիբութիւններ, բայց չունի որ և է, աւելի բառ կամ ն ռախառութիւն, որ չգտնուէր Ե-ի մէջ և աւելի մեզ Ե-ից տարբեր մի ուրիշ գաղափար օրինակ ենթադրել, որից արտադրուած լինէր Ե-ն: Ե-ի բոլոր այդ մանր տարբերութիւնները ճշգրտութեամբ կշիւում են վենետիկ Ա հրատարակութեան մէջ, մի քանի տկներէ սխալներէ կամ պակասաւոր բառերէ սրբազրութեամբ, որով անպայման ապացուցւում է, որ վենետիկ օրինակը (կամ օրինակները) ծագում է անմիջապէս Ե-ից: Այստեղ աւելորդ ենք համարում երկար օրինակներ բերել այդ մանր տարբերութեանց, ընթերցողին մնում է հաստատ մեր հաւատարացմանը մինչև որ լոյս տեսնի Փարպեցու մի նոր քննադատական հրատարակութիւն Ե-ի Ե-ի և Մ-ի բաղդատութեամբ: Ե-ն և նրա հետ միասին վենետիկան հրատարակութիւնները ունին միայն մի մեծ հատուած, որ չկայ Ե-ում, բայց այդ հատուածն էլ ընդմիջարկութիւն է Ե-ի մէջ, որից անցած և վենետիկ Զ-ին: Այդ հատուածը Խորենացու շատ ծանօթ մի կտորն է, բայց ամենուած ոչ ուղղակի Խորենացու որ և է, ձեռագրից, այլ ինչպէս իմ ժանրաբանին խոստովանութիւններս ինձ համոզեցին՝ Խորենացու 1695 թուի (ՅԱմաշտոյամի) հրատարակութիւնից, այդ հրատարակութեան բոլոր մանր և բնորոշ տարբերութիւններով, որով նորից անհնարին է գտնում Փարպեցու ուրիշ՝ մեզ անծանօթ մի Զ-ը ենթադրել, որից արած լինէր Ե-ն իւր ընդօրինակութիւնը: Մեր ասածն ապացուցանելու համար գնում ենք այստեղ այդ ընդմիջարկուած կտորը չորս սխալով՝ Ե-ից 1695-ի Խորենացու ապագրից Ե-ից և վենետիկան Առաջին հրատարակութիւնից:

B 17-դ դարի առաջին կիսի ձեռագիր: հջ 8բ.	Խորենացի. հրատարակութիւն 1695 թուի հջ 409—410	E 1774 թուի ձեռագիր հջ 14բ—15բ	Ղազ. Փարպ. Պատմութիւն հրատարակու- թիւն 1793 թուի հջ 27—29
--	--	--------------------------------------	---

«Եւ երանելոյն Հարելի
ընկալեալ զհրովարտալն ի
Վահրիճէ և լուեալ զիրան
փութանակի հասանէր առ
սքանչելի եպիսկոպոսն Դա-
նիէլ. և նախ անդէն ի նմին
Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր
զկարգ նշանագրացն. և
առեալ ի նմանէ առ թա-
ղաւաւորն և առ սուրբ հայ-
րապետն Հայոց Սահակ և
առ երանելին Մաշթոց հա-
սուցանէր: Իսկ արքայն
Հայոց սուրբ կաթաղիկո-
սաւն Սահակաւ և երանե-
լեաւն Մաշթոցիւ ընկալեալ
զնշանագիրսն ի Հարելէ ու-
րախ լինէին:

«տեղեկացեալ՝ գիտացին ոչ
լինիլ բաւական՝ այնու նշա-
նագրօք՝ ստոյգ հոլովել ըզ-
հեզենայ բառից Հայկակա-
նաց հազներդարար, մու-
րացածիւն այնուիկ գծա-
գրութեամբ:

[Պրակ ԾԳ]

Զկնի այսորիկ՝ ինքնին
Մեսրոփ իջանէ ի Միջա-
գե(ս)ոս՝ հանդերձ աչակեր-
տօք՝ առ նոյն Դանիէլ, և
ոչ՝ աւելի ինչ գտեալ քան,
զառաջինն. անցանէ յեղե-
սեայ առ Պղատոս ոմն՝
հարտասան Հեթանոս, իշ-
խան Դիւանին. և նորա խն-
դութեամբ ընկալեալ, և զոր
ինչ մի անդամ ի միտ առնոյր
բան Հայերէն՝ յինքն առեալ,
և շատ ջանացեալ՝ և ոչ օգ-
տեալ, զտգիտութիւն՝ խոս-
տովանեաց Հռետորն, և
զայլ ոմն տսելով՝ յոյժ հա-
սու՝ Վարդապետ իւր լեալ
առաջագոյն, և ապա՝ ա-
ռեալ զճարտարացն գրեան
ի նոյն Դիւանէն Եղեսեայ՝
և գնացեալ Քրիստոնէու-
թեան հաւատաց, որոյ ա-
նուն՝ Եղիմիանոս, զոր խնդ-
րեալ՝ գտցես լցուցանել
զփափաղդ քո: Յայնժամ
Մեսրոփայ՝ օգնականու-
թիւն ի Բարեկոսէ Եղիսկո-
սոսէ՝ զտեալ, և անցեալ

«Եւ երանելոյն Հարելի
ընկալեալ զհրովարտալն ի
Վահրիճէ, և լուեալ զիրան
փութանակի հասանէր առ
սքանչելի եպիսկոպոսն Դա-
նիէլ. և նախ անդէն ի նմին
Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր
զկարգ նշանագրացն. և ա-
ռեալ ի նմանէ, առ թաղա-
ւորն և առ սուրբ հայրա-
պետն Հայոց Սահակ, և առ
երանելին Մաշթոց հաւա-
նէր: Իսկ արքայն Հայոց,
սուրբ կթղկոսաւն Սահա-
կաւ և երանելեաւն Մաշ-
թոցիւ, ընկալեալ զնշանա-
գիրսն ի Հարելէ, ուրախ լի-
նէին: Բայց տեղեկացեալ
զիտացին, ոչ լինիլ բաւա-
կան այնու նշանագրօք,
ստոյգ հոլովել զհեզենայ
բառից հայկականաց հազ-
ներդարար մուրացածիւն
այնուիկ՝ գծագրութեամբ:

Զկնի այսորիկ ինքնին
Մեսրոփ իջանէ ի Միջա-
գետոս. հանդերձ աչակերտօք
առ նոյն Դանիէլ, և ոչ ա-
ւելի ինչ գտեալ քան զա-
ռաջինն. անցանէ յեղեսեայ
առ Պղատոս ոմն՝ հարտա-
սան հեթանոս, իշխան գի-
ւանին. և նորա խնդու-
թեամբ ընկալեալ, և զորինչ
միտեղամ ի միտ առնոյր բան
հայերէն, յինքն առեալ և
շատ ջանացեալ և ոչ օգ-
տեալ. զտգիտութիւն խոս-
տովանեաց հռետորն. և
զայլ ոմն տսելով յոյժ հա-
սու՝ վարդապետ իւր լեալ
յառաջագոյն. և ապա ա-
ռեալ զճարտարացն գրեան
ի նոյն գիւանէն Եղեսեայ.
և գնացեալ քրիստոնէու-
թեան հաւատաց որոյ ա-
նունն Եղիմիանոս. զոր խնդ-
րեալ գտցես լցուցանել ըզ-
փափաղդ քո:

Յայնժամ Մեսրոփայ օգ-
նականութիւն ի Բարեկոսէ
Եղիսկոսոսէ գտեալ և ան-

հասանէր

ի Հարելէ
բայց
լինել

յառաջագոյն

անունն Եղի-
միանոս
զփափաղդ

ընդ Փիւնիկէ՝ ի Սամոս գի-
մէ. քանզի՝ Նալիփանու վը-
ճարելով զկենցապս թողեալ
լինի աշակերտ մի տնուա-
նեալ՝ լճուռփանոս՝ հրա-
շալի արուեստիւ Հեղին
գրչութեամբ՝ որ ի Սամոս
էր միայնացեալ առ սա
երթեալ Մեսրովբայ, և յայտ
ևս անշահ մնացեալ, յա-
ղօթս ապաւինի. և տեսանէ
ոչ ի քուն՝ երազ, և ոչ
յարթութեան՝ տեսիլ. այլ
ի սրտին գործարանի երև-
ութեան հոգւոյն աչաց.
Թաթ ձեռին աջոյ՝ գրե-
լով ի վերայ վիմի, զի՝ որ-
պէս ի ձեան վերջը գծին
ունէր քարն: և ոչ միայն՝
երևութեամբ, այլ՝ և հան-
դամանք ամենայնիցն, որ-
պէս՝ յաման ինչ՝ ի միտս
նորա հաւաքեցաւ: և յա-
րուցեալ յաղօթիցն՝ ետեղծ
զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ
Հռուփանոսիւ, կերպածե-
ալ զգիրն՝ առ ձեռն պատ-
րաստ: Մեսրովբայ փոխա-
տրելով գհայերէն Աթու-
թայան՝ ըստ անուայթարու-
թեան Սիլլաբայիցն ի Հել-
լենացւոյն»

ցեալ ընդ Փիւնիկէ, ի Սա-
մոս գիմէ. քանզի Նալիփա-
նու վճարելով զկենցապս.
թողեալ լինի աշակերտ մի
անուանեալ Հռուփանոս հը-
րաշալի, արուեստիւ՝ հեղին
գրչութեան. որ ի Սամոս էր
միայնացեալ: Առ սա եր-
թեալ Մեսրովբայ, և յայտ
ևս անշահ մնացեալ. յաղօ-
թս ապաւինի. և տեսանէ,
ոչ ի քուն երազ, և ոչ յարթ-
ութեան տեսիլ. այլ ի սրտ-
տին գործարանի երևութե-
ան հոգւոյն աչաց. Թաթ
ձեռին աջոյ գրելով ի վե-
րայ վիմի. զի որպէս ձեռն
վերջը գծին ունէր քարն. և
ոչ միայն երևութեամբ, այլ
և հանդամանք ամենիցն. որ-
պէս յաման ինչ ի միտս
նորա հաւաքեցաւ, և յարու-
ցեալ յաղօթիցն ետեղծ
զնշանագիրս մեր. հանդերձ
Հռուփանոսիւ կերպածե-
ալ զգիրն առ ձեռն պատ-
րաստ Մեսրովբայ. փոխա-
տրելով գհայերէն աթու-
թայան. ըստ անուայթարու-
թեան սիլլաբայիցն ի Հել-
լենացւոյն»

Հռուփանոս

գրչութեան

չիւ աչաց

ի ձեան

ամիցն

Հռուփանոսիւ

սիլլաբայիցն

Նւ այսպէս գիտեալ գիւտի
նշանագրացն, ձեռն ի գործ
արկանէր երանելին Մաշ-
թոց, յերկրելով զնա սուրբ
հայրապետին Հայոց Սահա-
կայ գիւրաճնար ճանապարհ
ցուցանելով կարգադրու-
թեան գրենոյս, և հեղինա-
լին, ուղղաձայնութեան»

Նւ այսպէս գիտեալ գիւտի
նշանագրացն. ձեռն ի գործ
արկանէր երանելին Մաշ-
թոց. յերկրելով զնա սուրբ
հայրապետին Հայոց Սահա-
կայ. գիւրաճնար ճանապարհ
ցուցանելով կարգադրու-
թեան գրենոյս, և հեղինա-
լին ուղղաձայնութեան»

կարգադրու-
թեան

Բաղէշի ձեռագիրն (==B) ուրեմն չունի Խորենացու «տեղեկացեալ գիտացին» մեծ
հատուածը, այլ միահեա անընդհատաբար շարունակում է՝ «ընկալեալ զնշանագիրսն ի
Հարեւէ ուրախ լինելին: Նւ այսպէս գիտեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր
երանելին Մաշթոց»: Այս ստորին ունի B-ն էջի մէջ տեղում՝ առանց որ և է թերու-
թեան հետքի, առանց իմաստի խեղաթիւրման կամ բառերի աղճատման: Այսպիսով բա-
ւական մեծ փոփոխութեան է ենթարկուում հայ գրերի գիւտի պատմութիւնը, աւելա-
նում է Դանիէլի բաժինը, պակասում է Մաշթոցինը, որ լաւ կշռուած բառերով արաւ-
յայտում է Ղազարը՝ «և այսպէս գիտեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր
երանելին Մաշթոց»: E-ի գրիչը,* որ ծանօթ էր Խորենացուն՝ լրացնում է Փարպեցու
պատմութիւնը մի այնպիսի Խորենացուց, որի մէջ օտար յատուկ անունների մէջ փիւր-
նեւը ֆիւր էին փոխուած: Նւ այդպիսի միակ Խորենացին է 1695-ի տպագիրը (և կամ
որա ճշգրիտ արտատպութիւնը 1752-ին Վենետիկում), որ գրւում է «Նալիփանոս», յետոյ
մոռանալով փիւրը սրբադրել՝ «Նալիփանու», «Հռուփանոս», «Հռուփանոսի», «սիլլաբա-

* Ամենայն հաւանականութեամբ այդ անունն գրիչը՝ Օշականցի Առնիկանոս դպիրն է, որի գրչութեամբ
ուրիշ ձեռագրեր էլ կան Մայր Աթոռի Մատենադարանում:

յիցն» : Է-ն էլ տառացի ճշտութեամբ արտագրուած է «Նպիֆանոս, Նպիֆանու, Հոուֆանոս, Հոուֆանոսիւ, սիլլարայիցն», իւր կողմից շատ բնական մի քանի ուղղադրական տարբերութիւններ մտցնելով անգիտակցաբար՝ «յառաջագոյն, անունն», զրչութիւն (փախանակ՝ զրչութիւն Երէն-սի ԺԵ՞ն էլ պատու գրո-սած) ինչպէս որ Ե-ից արտագրուած հատուածներումն էլ անուշադրութեամբ գրուած է՝ «հասաներ» (=հասուցաներ), «կարգադրութեան» (=կարգադրութեան) ևն : Վենետիկի Ա. հրատարակութիւնը տառացի ճշտութեամբ արտագրուած է Է-ից, վերականգնելով փոխերը և ուղղելով՝ ըստ Փարպեցու՝ սիլլարայիցն=սիլլոբայիցն :

Բ և Վ հրատարակութիւնները աւելի ևս յղկում են և կոկում Խորենացու և Ճառքնաիրների օժանդակութեամբ Ղազարի բնագիրը, առանց նշանակելու լուսանցքում՝ արուած փոփոխութիւնները, որով կորչում են բնագրական հետազօտութեանց համար ամենակարեւոր հետքերը : Այսպէս, օրինակ, 1891-ի հրատարակութիւնը մեղ հետաքրքրող հատուածում ունի հետեւեալ սրբագրութիւնները՝—Ա տպագրից տարբեր. «յնգեսիա» (ժի. յնգեսայ), «էո-պալէալ ունէր քարն» (=ունէր քարն շէտ կուտակեալ), «ամենիցն» (=ամիցն=ամենայնիցն), «կարգադրութեան» (=կարգադրութեան) : Եթէ այս բոլոր մանր տարբերութիւնները նշանակուած լինէին, և մանաւանդ՝ եթէ Ա տպագիրը պահած կամ նշանակած լինէր «Նպիֆանոս, Հոուֆանոս, սիլլարայիցն» ևն, ընթերցումները՝ շատ աւելի զիւրին կլինէր բանասերներին գտնել ընդմիջարկութեան բուն աղբիւրը՝ այն է Խորենացու Ա տպագրութիւնը (1695 թուի) :

Խորենացու՝ ինչ յայտնի՝ ոչ մի խմբի և ոչ մի ձեռագիր չէ կարող Է-ին իրրե գտադար ծառայած լինել : Ընդմիջարկեալ հատուածին համեմատաբար աւելի մօտ են իրենց ընթերցումներով Խորենացու Խորենացու խմբի ձեռագրերը (տես իմ Հայկականք, Բ), իսկ տառացի նոյնանում է միմայն 1695-ի հրատարակութիւնը (կամ՝ սրտ անփոփոխ արտատպութիւնը 1752 թուի) :

Այսպիսով ուրեմն՝ մենք դիտենք, որ 1774 թուին ընդմիջարկուել է Ղազարը Է ձեռագրում. որ ընդմիջարկուած հատուածը առնուած է Կապադիկ Խորենացուց, որ գիտ հաղիւ տասը տարի անցած, 1784-ին, Չամչեանի ձեռքում եղած Ղազարը, ինչպէս և 1793-ի առաջին տպագրութիւնը լոկ ընդօրինակութիւններ են ընդմիջարկուած Է-ից : Արանով որոշուած է նաև Բագէշի ձեռագրի (=Բ) բացառիկ նշանակութիւնը Ղազար Փարպեցու թէ Պատմութեան և թէ Թղթի համար : Նոյն նշանակութիւնն ունի Բ-ն նաև Սերէոսի և Անանուհի քննադատական բնագրերի համար :

Այսպէս վերջանում է մեր հետազօտութիւնը : Մնում է միայն իրրե պարտք յիշել, որ բանասիրութիւնը միշտ կատկածով է վերաբերուելիս եղել Ղազարի այս ընդմիջարկուած հատուածին : Խաղաթեանն ունեցել է այդ կատկածները, հիմնուելով Ղազարի գործածած «Մաշթոց» և Խորենացու «Մեարոյք կամ Մեարոյք անունների վրայ, ինչպէս այդ երևում է ինչ գրած սոյն այս տարուայ յունիսի 14-ին նամակից, որն և առիթ եղաւ շատուել մեր տարիներ առաջ արած զխոսուութիւնները Ղազարի վերաբերութեամբ ամփոփելու և լրացնելու : Ընդարձակ ունի այդ մասին գրած և պ. Իսահակ Յարութիւնեանց, զեղեցիկ պատճառաբանութեամբ (տես «Հայոց Գիրք» Թիֆլիս, 1892, մասնաւորապէս էջ 231—234), եթէ միայն այդ յաջող պատճառաբանութիւնը պ. Յարութիւնեանցի սեպհական խիւղի ծնունդն է և չէ՝ իրրե մի հաւաքագրական աշխատութեան մէջ, լուկայն փոխառութիւն, առանց աղբիւրի ցուցման : Յամենայն դէպս այս խնդրով զբաղուողներին իմ դիտեցածով, առաջինը, որ ուշադրութիւն է դարձրել Մաշթոց և Մեարոյք անունների Փարպեցու և Խորենացու մէջ այլապէս գործածութեան վրայ, որ հետեւեցներ է հանել այդ տարբերութիւնից, ներմուծուած հատուածը համարելով Խորենացու զրչի ծնունդ և անհարազատ Փարպեցու մէջ, ասում ենք այդ առաջին և միշտ մոռացուած :

Հետազոտողն է մեր լաւ հայկաբաններից մէկը՝ Հ. Սուքիաս Պարոնեան, և այժմս՝ երբ վերջնականապէս լուծուած է այս պատմական—բնագրաբնական խնդիրը, մենք առանձին հաճութեամբ արձանագրում ենք այստեղ՝ մեզ անձամբ անծանօթ՝ Պարոնեան վարդապետի անունը (տես «Հայկական Նշանագիրք» Սուքիաս վ. Պարոնեանի, Երկրագունայ 1884—5, մասնաւորապէս էջ 492, ծնթ. 2.):

Նախ աղբիւրների հետազոտութիւնը մեծ մասամբ մեզ հասցնում է մի կամ առաւելին երկու, յամենայն դէպս շատ նուազ թուով մայր Զ-երի, որոնցից ընդօրինակութիւն են դուրս գալիս այժմեան եղած միւս բոլոր ձեւաղբերը: Այսպէս է, ինչպէս տեսանք, Փարպեցու, Անանուն — Մծուրնացու, Սերէոսի բնագրերի գրութիւնը: Միակ ձեւագրից են, [=E=] ջմիածնի օրինակ, ինչպէս ցոյց տուեց Թ. Մոմսէնի հետազոտութիւնը, հիմնուած իմ բաղդատութեանց վրայ, Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի բոլոր յայտնի ձեւագրերն ու հրատարակութիւնները, բոլորի մէջ մի և նոյն թերթներով և տարրեր՝ յաջող և անյաջող՝ սրբագրութիւններով և աւել-պակասներով (տես Th. Mommsen: Die Armenischen Handschriften der Chronik des Eusebius, արտատպութիւն Hermes-ից, Բերլին 1895): Շատ չեն և Անանիա Մոկացու Զ-երը, որոնցով առիթ ենք ունեցել զբաղուելու «Արարատում»: Նոյն վիճակում են և Եւսեբիոսի Եկեղեց. Պատմութեան Զ-երը՝ ինչպէս պիտի ապացուցանենք առաջին պատահ տալիս: Եւ այսպէս ուրիշ շատ շատերը:

Խորենացու բազմաթիւ Զ-երը, իրենց բազմաթուութեամբ և տարրեր խմբերով վերածուելու են մի երկու Զ-րի: Այսպէս և միւսները: Պատճառները շատ պարզ են: Մեր հայրենիքում այնքան յաճախ աւերածների և կոտորածների ժամանակ պարբերաբար ոչնչացուել են մատենադարանները՝ մարդկանց հետ հաւասար կոտորուել, այրուել և դերուել են ձեւագրերը: Երբ յաջողուել է փոթորիկն անցնելուց յետոյ ազատել մի թեւաւոր, վիրաւոր, պատառոտուն ձեւաղբի, նորից և նորից սկսուել է վերանորոգութեան գործը, ընդօրինակուել են ազատուած ձեւագրերը, կաղմուել են թափուած թերթերը տեղի և անտեղի, կարկատուել են պատառուածները, լրացնելով թերթն յաջող կամ անյաջող կերպով: Աւելի հմուտ գրիչները շատ անգամ յիշում են թերթները և պակասածի համար թերթ թողնում՝ ապագայում լրացնելու համար: Բայց մեծամասնութիւնը արտագրում են առանց նկատելու թերթները, թերթերի յետեւանջութիւնը, առանց յիշելու իրենց կարկատանների, պարզամիտ յաւելուածների մասին: Եւ հետեւանքն է եղել այն, որ գրեթէ չունինք հին գրութիւն, որ չյարուցանէ ուսումնասիրողի մէջ կասկածներ, տատանութիւն և ենթադրութիւններ անհարազատ ձեռնմխութեանց մասին:

Այս բոլորի վրայ պէտք է աւելացնել մեր մի քանի հեղինակութեանց, մասնաւորապէս Խորենացու միահեծան և անդիմադրելի ազդեցութիւնը մեր ամբողջ մատենագրութեան վրայ՝ սկզբից մինչև այսօր: Խորենացուն են ենթարկուել ոչ միայն իրանից յետոյ եկող գրողներն ու գրութիւնները, այլ նոյն իսկ Խորենացուց աւելի հին հեղինակութիւնները՝ օրին. Կորիւն, Ղազար, Սերէոս և չնայ և սրբագրուել են և փոփոխուել Խորենացու՝ ոչ կեղծելու զիտաւորութեամբ, այլ հաստատուն և պարզամիտ հաւատով Խորենացու անսխալականութեան վրայ:

Խորենացու համաաւարած ազդեցութիւնը՝ թէ դէպի առաջ, թէ դէպի յետ՝ երբէր չպէտք է մոռանալ:

Դաւութ Տէր Մկրտչեան